

СИРИЛ БЛЕК

УСТАНОВЯВАНЕ
НА КОНСТИТУЦИОННО
УПРАВЛЕНИЕ

110

В
БЪЛГАРИЯ

Издателство
Отворено общество

Поредица ДРУГИТЕ ЗА НАС

Поредицата съдържа книги от известни чуждестранни автори, писали за българската история, култура, стопански живот и политика.
Издават се за първи път на български език.
Досегашният живот на тези книги е бил в чужбина,
а сега се представят и в България – страната,
на която са посветени.

Интересно е какво мислим за себе си.
Още по-интересно и често пъти по-вярно е онова,
което другите мислят за нас. Така ни помагат да изградим
правилна представа за самите нас, за ролята
на българите и България в миналото и днес.

Следваща книга: „*Пътешествах из България*“
от Болеслав Блајек, преподавател по физика и математика,
организирал през 1928 година екскурзия на полски учители
в България.

C. E. Black

THE ESTABLISHMENT
OF CONSTITUTIONAL
GOVERNMENT
IN BULGARIA

Princeton University Press

СИРИЛ БЛЕК

УСТАНОВЯВАНЕ
НА КОНСТИТУЦИОННО
УПРАВЛЕНИЕ
В БЪЛГАРИЯ

Превел от английски език: Румен Генов

Издателство
Отворено общество
София

Изследването на проф. Сирил Блек, едно от първите по рода си, е посветено на политическото развитие на младата българска държава през първите години след Освобождението. За разлика от доста чужди автори, склонни да разглеждат Княжество България като пасивен обект на влиянията и домогванията на заинтересованите Велики сили, американският автор дири вътрешните фактори, ролята на възрожденските традиции, действията и ходовете на българските политици и партии, които намират възможности да се опират на една или друга Велика сила, но без да жертват интересите на България в полза на чуждите програми за имперска экспанзия. Създаването на либералната Търновска конституция и установяването на стабилна парламентарна форма на управление проф. Блек оценява като голямо постижение на българската нация и неините водачи, успели не само да пренесат, но и да утвърдят в страната модерните политически идеи и конституционни институции. Макар и издадена за пръв път преди половин век, книгата на Сирил Блек не е загубила своята научна стойност и предлага обективен поглед към един от ключовите периоди в новата история на България.

410

1-0000030332

565

© Princeton University Press, 1943
© Румен Луизов Генов, превод, 1996
© Издателство „Отворено общество“, 1996

ISBN 954-520-071-5

СЪДЪРЖАНИЕ

I. УВОД

II. ОБЩЕСТВЕНИ И ДУХОВНИ ОСНОВИ НА КОНСТИТУЦИЯТА

Социални и икономически условия	13
България и турското реформено движение.....	20
Проникването на западните идеи.....	26
Направления на политическата мисъл.....	32
Заключение.....	47

III. ПОДГОТОВКАТА НА ОРГАНИЧЕСКИЯ УСТАВ

Руското управление в България, 1877 – 1878 г.	56
Проектът за Органически устав.....	61
Окончателният вариант на Органическия устав.....	68

IV. УЧРЕДИТЕЛНОТО СЪБРАНИЕ

Организирането на Учредителното събрание	73
Инициативата на умерените	78
Победата на крайните	86

V. КОНСТИТУЦИЯТА И ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ПАРТИИ

Търновската конституция от 1879 г.	103
Политическите партии.....	110
Партийни водачи и партиен печат	122

VI. КНЯЗЪТ И ЕВРОПЕЙСКИТЕ СИЛИ

Княз Александър Батенберг и неговите конституционни схващания	135
Руската политика в България.....	142
Ролята на западните Велики сили и на балканските държави.....	147

**VII. БОРБАТА МЕЖДУ КНЯЗА
И НАРОДНОТО СЪБРАНИЕ,
1879 – 1881 г.**

Първият министерски кабинет.....	156
Батенберг и Народното събрание.....	163
Либералите на власт.....	177

**VIII. СУСПЕНДИРАНЕТО
НА КОНСТИТУЦИЯТА,
1881 – 1883 г.**

Държавният преврат от май 1881 г.	191
Режимът на Батенберг, 1881 – 1882 г.	206
В търсене на стабилност, 1882 – 1883 г.	215

**IX. ВЪЗСТАНОВЯВАНЕТО
НА КОНСТИТУЦИЯТА,
1883 – 1885 г.**

Формирането на българската коалиция, 1883 г.	231
Конституционното съглашение, 1883 – 1884 г.	240
Постигането на стабилност, 1884 – 1885 г.	250

X. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Показалец	270
-----------------	-----

На моята подготвка

Благодарности

Изследванията за тази монография започнаха през ноември 1938 г. и значителна част от тях извършиха през пролетта и лятото на 1939 г. Преподавателските ми задължения забавиха работата през следващата учебна година, но тя беше подновена през май 1940 г. и към края на септември основната част на ръкописа беше готова. Завършващите щрихи бяха нанесени в края на годината и работата беше приета като отговаряща на изискванията за получаването на научна степен „доктор по философия“ в областта на историческите науки на Харвардския университет през февруари 1941 г. Редактирането вървеше бавно до пролетта на 1942 г., когато ми беше даден творчески отпуск от Историческия факултет на Харвардския университет с възможност да ползвам Фонда на възпитаниците, завършили история, което позволи да бъде завършен ръкописът в този му вид.

От многото лица, които ми дадоха съвети и помощ, докато подготвях това изследване, бих искал да благодаря специално на следните: д-р Егон граф Корти и д-р Асен граф Хартенгау от Виена; проф. Флоровски от Прага; д-р Симеон Радев от Брюксел; г-ца Маргарита Димчевска, главна библиотекарка на българската Народна библиотека; д-р Иван Панайотов и д-р Петър Христофоров от Американския колеж в София; д-р Фриц Т. Ъпстайн от Кембридж, Масачузетс, и д-р Фредерик С. Бегхърн от Вашингтон, окръг Колумбия; изключително задължен съм на д-р Родрик Х. Дейвисън, бивш преподавател в Принстън, за разрешението да ползвам неговата непубликувана дисертация върху реформеното движение в Турция. Бих искал също така да изразя благодарности за плодотворното съдействие на служители на следните институции: Уидънър Мемориъл Лайбръри, Кембридж, Масачузетс; Пъблък Рекърд Офис, Лондон; Хаус-, Хофтунд Щатсархив, Виена; Народната библиотека, София; Ню Йорк Пъблък Лайбръри, Ню Йорк Сити.

На началните етапи от моето изследване аз извлякох много полза от помощта и съветите на проф. Уилям Л. Ленджър и проф. Майкъл Карпович от Харвардския университет. Постоянно наসърчение и помощ в Принстън получавах от проф. Реймънд Дж. Зонтаг (сега в Калифорнийския университет) и проф. Джоузеф Р. Стрейър. Най-сетне много задължен съм на редакторите на поредицата „Принстън Стъдийс ин Хистъри“ за избора на този том като първи в серията, както и на Изследователския фонд на Принстънския университет за субсидията, която направи възможно публикуването на книгата.

*Исторически факултет
Принстънски университет
януари 1943 г.*

C. E. B.

I.

УВОД

След Освобождението от турска власт през 1878 г. България се изправи пред проблема да създаде форма на управление, отговаряща на новото ѝ положение. В това отношение тя се затруднява от едно политическо наследство, невключващо традицията на самоуправление, и от стратегическото ѝ положение, което я прави център на голям дипломатически проблем. Тя е част от една икономическа система, която по необходимост е зависима от една по-обширна област, и най-сетне страната си е определила националистически цели, които империалистическите сили не са склонни да задоволят. Това са проблеми, с които не една страна от Централна и Източна Европа се сблъсква през миналия век, и специалната задача на това изследване е да ги разгледа с оглед на това, как те засягат България от 1879 до 1885 г.

Този период е един завършен цикъл в конституционната история на България. Той започва с договорите от Сан Стефано и Берлин, които предвиждат създаването на самостоятелно българско правителство, и продължава през следващите седем години, когато към конституционните проблеми се проявява голям интерес и основните въпроси се обсъждат най-подробно. След различни перипетии парламентарната форма на управление постига равновесие през периода от 1883 – 1885 г., когато князът и Народното събрание почват да работят в съгласие. В резултат на последствията от Берлинския договор историята на самостоятелна България може да бъде разглеждана като успоредно и често противоречно взаимодействие на вътрешната и външната политика. Постоянна задача на първата е да намери форма на управление, отговаряща на обществените и икономическите условия в страната, а на втората – да постигне териториалните цели на нацията, въпълтени в Санстефанския договор. Опитите да се решат тези два проблема често се преплитат и по

тази причина периодът от 1878 до 1885 г. е едно завършено цяло. Тъй като не е възможно българското правителство да преследва своите цели в областта на външната политика през първите години след Берлинския договор, всички усилия на страната са посветени на създаването на задоволителна форма на управление.

Съединението на Княжество България и Източна Румелия през септември 1885 г., осъществено главно от сили извън сферата на официалната правителствена политика, независимо изтласква въпросите от конституционно естество на заден план. Политическите и дипломатическите кризи, предизвикани от Съединението, са толкова остри, щото трябва да мине цяло десетилетие, преди конституционните въпроси да си възвърнат първоначалното положение, и главно на основата на положенията, създадени през периода от 1883 до 1885 г., парламентарната система в България продължава да процъфтява чак до 1934 г. Поради тези причини 1885 г. е взета като крайна точка на това изследване на конституционното управление в България.

Този период е разглеждан често така, като че единственият въпрос след 1878 г. е бил да се предотврати руското господство над Балканите, което предизвиква сблъсъка на политиката на Великите сили на българска почва, докато конституцията и борбите, свързани с нея, са били само благовидна фасада, зад която европейският имперализъм действа на балканския фронт. Всъщност обаче в самата страна има истинско конституционно движение и за целите на техните политически програми партийните водачи винаги опитват да спечелят подкрепата на някоя от съперничещите си империи. Имперските агенти, били те руски, австрийски или английски, смятат за голям успех, ако сполучат да съдействат за постигането на целите на своите страни, като подкрепят програмата на една или друга партия. Партийните водачи от своя страна търсят тяхната финансова или морална подкрепа, без каквото и да е намерение да жертват интересите на България в полза на чуждите програми за имперска екс-

панзия. Погледната в такава светлина, картината ни показва една истинска конституционна борба в България, водена в рамките на по-широката борба на силите, целеваща предотвратяването на надмощие на която и да е от империите в Близкия изток. Събитията от 1878 – 1885 г. могат да бъдат обяснени от българска гледна точка преди всичко като конституционна борба на фона на съперничеството на Великите сили.

Въпросът за началото на конституционното управление в България ще бъде разгледан в това изследване в три основни насоки. Първата се отнася за степента, до която българският народ е готов да поеме управлението на своята страна през 1878 г. Често се твърди, че България се е отървала от турското господство напълно лишена от какъвто и да е опит в политическата сфера. Ето защо е важно да се установи доколко българите разполагат със самоуправление по време на турското владичество, до каква степен разполагат с юрисдикция по отношение на местното управление и самостоятелните институции, какви възгледи са били изповядвани от духовните водачи на страната и доколко се обсъждат действителните проблеми на управлението на България, в случай че тя постигне политическа свобода. Тези въпроси са разгледани във втората глава.

Вторият аспект на проблема засяга Конституцията от 1879 г. Много важно е да се открие как е бил формулиран текстът на конституцията, обявявана широко като една от най-либералните в Европа за времето, когато е създадена. Вземат ли българските „нотабили“ участие в нейната подготовка и ако е така, по какви причини те предпочтат толкова либерална форма на управление? Защо Русия позволява приемането на такъв документ на една територия, която е все още под неин контрол, с оглед на нейната собствена практика в това отношение? Какви са моделите и прецедентите, използвани при съставянето на българската конституция? И най-сетне до каква степен конституцията получава подкрепата на политическите водачи в България, на новоизбрания княз и на чуждите

държави, които разглеждат страната като сфера на техните специални интереси? Третата, четвъртата, петата и шестата глава повдигат тези въпроси.

Най-сетне, какъв е действителният курс на конституционното правителство през периода от 1879 до 1885 г. Борбата за власт между княз и Събранието скоро се превръща в център на тяхното противопоставяне. Опитът на княз да упражнява диктаторска власт води до остра криза, продължила от 1881 до 1883 г., която предизвиква и активното участие на заинтересованите външни сили. Тогава поддръжниците на парламентарната система успяват да постигнат надмощие и конституцията успешно действа до Съединението през 1885 г., косто нарушива изцяло постигнатото равновесие. Тези събития, както и различните фактори, които ги засягат, са разгледани в седма, осма и девета глава.

II.

ОБЩЕСТВЕНИ И ДУХОВНИ ОСНОВИ НА КОНСТИТУЦИЯТА

СОЦИАЛНИ И ИКОНОМИЧЕСКИ УСЛОВИЯ

Когато Второто българско царство пада под властта на Османската империя в края на XIV в., феодалната система е вече здраво установена в страната. Тя е въведена през XI в. при управлението на цар Петър и формата, която тя възприема, е подобна на тая в Западна Европа. Земята е под контрола на аристокрацията и висшето духовенство, положението на селяните се влошава – от това на относителна независимост и достойнство в старата славянска задруга или общинно семейство до пълна крепостна зависимост. Освен това въвежда се идеята за божественото право на царя и привилегираните групи да упражняват своите права чрез държавния съвет, който действа като съвещателен орган. Народното събрание, или съборът, в който по-рано са били представени всички задруги, също се променя, за да отговори на новите условия, и представителството в него се ограничава до участие на аристокрацията и духовенството¹.

С идването на турците основният характер на системата не се променя. Завоевателите просто отнемат земята от аристокрацията и духовенството и въвеждат своята спахийска система, която е основата на тяхната великолепна военна система. Правата върху земята се разпределят между турските владелци в рамките на различни парцели, но самата земя се държи и обработва от християни, които плащат на тези земевладелци данъци. При тези нови условия много от злоупотребите на старата българска аристокрация са премахнати и до началото на упадъка на Турция през XVII в. българският народ се радва на

значително благосъстояние и свобода. Няма ограничения върху употребата на българския език и турските съдии раздават правосъдие на равноправна основа².

По време на османското господство българите не играят никаква роля в управлението на страната. Огромното мнозинство от тях се занимават със земеделие и имат важно място в осигуряването на столицата на империята със селскостопански продукти. В по-отдалечените области много от представителите на предишните управляващи групи успяват да постигнат компромис с техните нови господари и да запазят по този начин някои свои права и привилегии, но в страна като България, толкова близо до административните центрове Цариград и Одрин, турският контрол е абсолютен. В страната обаче има някои групи, които получават освобождаване от изплащането на данъци и други привилегии чрез изпълняването на специални служби, нещо характерно за турската система на управление. Така професионалните войници, граничарите и пазачите на проходите, военната полиция и соколарите, повечето от които изчезват към XVIII в., са възнаграждавани за тяхната служба с освобождаване от всички или някои от данъците. Този метод е използван също като средство за субсидиране на някои производства, които са смятани за важни за управниците, като скотовъдството, минното дело, чалтъкчийството (оризарството), въглищарството и добива на дървен материал. Но нито една от тези групи не заема някакво важно или отговорно място в системата на управление³.

С края на турската експанзия през XVII в. властта на султанското правителство почва бързо да запада, а заедно с нея и силно централизираната спахийска система. Оттогава настетне българските селяни престават да са част от голямата и грижливо организирана система на управление, а все повече и повече попадат под пряката власт на турските бейове, които почват да гледат на владенията си като на тяхна собственост, налагат данъци и изискват от селяните ангария без каквото и да е ограничение. С течение на времето селячество е почти напъл-

но поробено от една корумпирана и неспособна управляваща класа и движението за национална самостоятелност през XVIII в. се появява като отговор на това потисничество⁴.

След като икономическото благосъстояние на турите почва да зависи в голяма степен от християните, те на мират за нужно постепенно да дадат някои специални права и привилегии на по-важните в стопанско отношение групи. През периода на Българското национално възраждане, датирано приблизително от средата на XVIII в. до Освобождението, могат да бъдат обособени три социални групи: селячество, чорбаджии, или земевладелци, и търговско и занаятчийско съсловие⁵.

Положението на селяните е тежко, макар да се подобрява донейде с реорганизирането на системата на земеползване по силата на закон от времето на Танзимата (1858 г.). Дотогава селскостопанските работници попадат в три основни категории. Най-добре поставени са кесимджиите, които живеят в собствени къщи в селата и плащат колективно на земевладелеца фиксирана годишна рента в натура и ангария. Положението на ратаиге наподобява това на арендаторите, които живеят в собствени къщи, но те живеят в земите на господарите и са лично отговорни за дължимите данъци. Третата категория са надничарите, които работят на нивите на господарите и получават половината или една трета от добива. Турската политика на насьрчаване на селяните-мохамедани да се занимават със земеделие води до сериозен аграрен проблем⁶.

Агротехническите методи са най-примитивни и системата на земеползване облагодетелства мързеливите, така че селското стопанство по време на турското владичество бележи много бавен напредък. Триполната система е въведена през XVIII и XIX в. Зърнените храни, оризът, плодовете, а на по-късен етап – тютюнът и розите, са основните отглеждани селскостопански култури заедно с двадесетина вида зеленчуци⁷.

Ако би могло да се каже за някоя от тези групи, че

взема участие в управлението на страната, това е класата на чорбаджите, или богатите големци. Произходитът ѝ не е съвсем ясен, макар че те със сигурност не са наследници на някогашната българска аристокрация, както предполага Иречек. Те са по-богати селяни и градски жители, натрупали известно богатство, и които приемат в своите къщи и хранят турските чиновници, преминаващи през техните селища. Те почват да изпълняват ролята на посредници между турците и обикновените хора и значение то на думата чорбаджия се разширява, като означава покровител и благодетел. Те са също и лихвари, един за никование, което предизвиква враждебността на много техни сънародници. Като посредници богаташите получават официално положение и в някои части на България членове на тази класа са избирани от населението и им е възложено да събират данъците. Като събиращи на данъци, както и във връзка с другите им дейности богаташите трябва да понасят последиците на недоволството от турското управление и добиват реноме на предатели на народното дело и потисници на своя собствен народ. Тази враждебност играе важна роля в революционното движение, а думата „чорбаджия“ е използвана като осърбителна в политиката на следосвобожденския период⁸.

Като цяло обаче богаташите, изглежда, не заслужават цялата омраза, която е насочена срещу тях. Вярно е, че в официалното им качество богаташите са склонни да симпатизират на турската гледна точка и често сътрудничат на официалните власти срещу революционната дейност. От друга страна, те участват щедро със средства за поддръжане на училищата и църквите, присъединяват се към движението за църковна свобода, открито се противопоставят на несправедливостите на турското управление, а в някои случаи даже помагат на революционното движение и го подкрепят. Злоупотребите на някои членове на класата на богаташите не са в никакъв случай правило и лошата репутация на чорбаджите се дължи на омразата на революционните водачи към всички онези, които опитват да постигнат компромис с турските управ-

ници. Тяхното значение като неразделна част от турската система е може би най-добре илюстрирано със закона от 1857 г. за определянето на чорбаджии в Търновския санджак. Тази мярка е предприета по инициатива на Мидхат, новия и енергичен валия, като резултат на злоупотребите на богаташите по време на Кримската война. Чорбаджията оттогава часетне се избира от населението и не може да заема поста си две последователни години. Той получава фиксирана заплата за задълженията си като събирач на данъци, за да ги изпълнява честно. Пътуващите чиновници получават суми за пътните разносци и не им се разрешава да купуват продоволствие на цени, по-ниски от тези на местния пазар. Най-сетне, за да се контролира дейността на чорбаджията, от него се изисква да представи отчет за проверка преди изтичането на срока на неговата служба. Включени са и други санкции, като възможност за преки оплаквания пред турските власти. Доколкото тези конкретни мерки са ограничени в рамките на Търновския санджак, те свидетелстват за средствата, които турска администрация използва, за да поддържа отношения с полусамостоятелните български институции – селските общини, църковните настоятелства и еснафите⁹.

Най-важното обаче е, че и водачите на националното Възраждане, и първенците в придобиването на местни права и отговорности са от групата на търговците и занаятчиите, които се появяват в новите градове. Много от средновековните български градове загубват своето значение след турското завоевание отчасти поради изменението на търговските пътища и отчасти поради отпадането на необходимостта от градове за военната защита от Византийската империя. На тяхно място се издига нова група градове, които изпълняват функции, изисквани от турската администрация. Някои от старите градове, като София, Пловдив и Одрин, стават центрове на турското управление. Други градове, като Никопол, Видин, Варна и Ниш, добиват значение за военната защита, а крепостите и гарнизоните, разположени там, стават важни паз-

ри за различни видове стоки и услуги. Други градове израстват край новите търговски пътища. Харманли, Пазарджик и Цариброд са на пътя от Одрин за Ниш. Пътят от Пловдив за Македония минава през Дупница и Петрич, а Дунавският път поддържа градове като Свищов, Русчук, Балчик и Каварна. Всеки от тези градове има свой кервансарай, чаршия и занаятчийски работилници. От гледна точка на националното Възраждане най-важна роля играят планинските градове, където ръката на турското управление не се чувства толкова осезателно. В Габрово, Трявна, Троян, Котел, Копривщица и Панагюрище процъфтяват занаятите. Тези градове по своето население са почти напълно български и в години на мир водят спокойен и благополучен живот. Цариград е основният пазар за техните произведения, сред които текстилните стоки, продуктите от овнешко и телешко и различни метални изделия заемат главното място¹⁰.

Най-големият принос на занаятчиите към Възраждането е системата на еснафите. Турските еснафи никога не придобиват силата на цеховете от Западна Европа. По време на царуването на Сюлейман I са прокарани закони, които регулират надниците, цените и качеството под контрола на държавата. С упадъка на силата на централното управление обаче злоупотребите в тази система стават непоносими и след организираните протести на еснафите властта им се връща през XVII век. Еснафите са организирани на национална основа и през XVII и XVIII век повече от половината от тях са български¹¹.

Българските еснафи укрепват значително в резултат на фермана на султан Мустафа III, издаден през 1743 г., с който им се дава монопол върху някои пазари и те стават незаменима част от турското стопанство. Но значението на еснафите не е чисто икономическо. Всъщност обучението и привилегиите на техните членове определят мястото на тази институция в движението за национално освобождение. Подобно на средновековните цехове на Запад, като изключим изискването за представяне на шедьовър, българските еснафи са управлявани от съвет, или

лонджа (от италианската *loggia*), който е съставен от всички майстори и се събира веднъж годишно под председателството на главния майстор, или устабашия. Главният майстор често формира постоянен изпълнителен комитет заедно с някои от водещите майстори. Правомощията на лонджата включват такива въпроси, като избори на ръководство, приемането на нови членове, регулирането на надниците, цените, качеството и задълженията, и да урежда споровете. Тя има също правото да налага глоби и да предава нарушителите на турските власти. Кацата заема важно място в организацията. Тя се издържа чрез членски вносове, глоби и данък върху печалбата, и така събраниите големи суми се използват за закупуването на сировини, даване на заеми на членовете и главно за поддържането на училища и църкви. Правата и задълженията на майсторите, калфите и чирациите са внимателно определени и се упражнява строг контрол на поведението и нравствеността на по-младите членове¹².

Фактически членовете на еснафите се превръщат в гръбнак на националното Възраждане. Заедно със свещениците и учителите, които се подкрепят от тях, еснафите формират основната част от четящата публика, която купува книгите и чете вестниците и списанията, публикувани от новите национални писатели. Те дават водачите на движението за политическа независимост и те поемат водачеството на борбата за отнемане на контрола върху църквата от ръцете на гръцкото духовенство и богаташи. Системата на еснафите възпитава такива качества като уважение към властта и общественото благополучие, които допринасят в голяма степен за успеха на църковната борба и които са полезни за страната след освобождението ѝ. Като единствената форма на самостоятелна организация, позволена в условията на турско господство до създаването на самостоятелната църква, еснафите са голяма национална школа за самодисциплина и колективни действия и в същото време са обединително звено на националното чувство¹³.

Търговията е важно занятие, което позволява на из-

вестен брой изгъкнати българи да натрупат значително богатство преди Освобождението. Дунав и Черно море са два жизнено важни търговски пътища, и в Букурещ, Браила Одеса, както и в Цариград възникват значителни български колонии¹⁴. Лекарската професия, която заема особено място, дава значителен брой от изгъкнатите водачи преди и след Освобождението¹⁵. Съвременната промишленост не играе никаква роля в освободителното движение, макар че в Сливен през 1840 – 1843 г. и в Стара Загора през 1860 г. се създават модерни фабрики. Макар революционният водач Ботев да има известен успех в организирането на работнически комуни в българските колонии в Рени, Олтецица, Галац, Браила, Болград и Измаил през 1870 и 1871 г., в самата България няма организирани работници. Една от причините за това положение е противопоставянето на еснафите на работническите „обединения“¹⁶.

БЪЛГАРИЯ И ТУРСКОТО РЕФОРМЕНО ДВИЖЕНИЕ

Положението на обикновения българин се поддържа значително през първата половина на XIX в. Един век преди това османският режим в състояние на упадък предлага много малко ограничения върху действията на алчните управници и на разбойническите банди. Административната система на области, или еялети, въведена през XVI в., постепенно се изпълзва из под контрола на централната власт успоредно с общия упадък на империята. Това оставя областите на волята на местните паши, които често се превръщат в самостоятелни управници. В Северозападна България господства знаменития Пазваноглу с главна квартира във Видин. От 1794 до 1807 г. той успешно отблъска сultанските армии и подписва договори с европейските сили, като само смъртта поставя

---

* Спорно твърдение, повлияно от трудовете на Г. Бакалов (Бел. ред.)

) край на неговото управление¹⁷.

През царуването на султан Махмуд II (1808 – 1839) най-скандалните от тези злоупотреби са премахнати. Силата на безотговорните управници е смазана и метежните еничари са унищожени. Първата от поредицата реформи, предназначени да превърнат в крайна сметка империята в една модерна държава, Хат-и-Шерифа от 1839 г., е обявена малко след смъртта на Махмуд. С този декрет се въвежда държавен съвет и централизиране на данъчната система. Прокламирани са също неопределени обещания за свобода на личността и неприкосновеност на собствеността, които не могат да бъдат осъществени. Не разполагаме със свидетелства, че в българските области настъпват някакви съществени промени, но все пак декретът поражда много надежди. Той е преведен на български в Букурещ и е разпространен из цялата страна. Намеренията на правителството са поне до известна степен искрени, но проблемите, свързани с осъществяването на реформата от администрацията, се оказват непреодолими¹⁸. Няколко години по-сетне към всеки областен управител се назначава съвет, или меджлис. Предполага се, че той ще ограничава управителя и ще служи в същото време като форма на представителство на немюсюлманското население, но опитът е неуспешен. Тук отново липсата на свидетелства не ни позволява да оценим ефекта на тази мърка в България¹⁹.

За българските области Кримската война е повратна точка в съдбата им в почти всяко отношение. До 1856 г. националното движение се развива сравнително бавно. Едно поколение по-късно е постигната пълна независимост. Първото постижение е резултат от опитите на Великите сили да запазят самото съществуване на империята чрез Хат-и-Хумаюна от 1856 г., нов декрет, който отново гарантира правата на малцинствата и се преразглежда цялостно финансовата и административна структура на империята. Премахват се различията в статута на мюсюлмани и немюсюлмани и се потвърждават традиционните религиозни права²⁰.

Българското обществоено мнение е готово сега да извлече полза от обещаните реформи и в скоро време се организира подаването на петиция за независима църква и за назначаване на българин за граждански управител на обединена българска област. Второто искане, което е продължение на по-ранните стремежи за самостоятелно място в рамките на империята, не се увенчава с успех. Но идеята за независима българска църква е в съответствие с духа на новия декрет и става тогава основната цел на българските водачи²¹.

В системата на милените, която е въведена през XV в., гръцката православна църква заедно с другите признати изповедания получават автономна организация. През XVIII в. православният милен е консолидиран под ръководството на Цариградската патриаршия, в рамките на която гръцкото духовенство отказва да дели властта със своите славянски единоверци. Патриаршията скоро става инструмент на културно потисничество в ръцете на гърците и с разгръщането на тяхното национално движение се опитва да изличи всички белези от славянските езици в училищата и богослужението. Освен с денационализаторската си политика по отношение на негърците патриаршията се отличава с корупция и симония.

Недоволството, породено от тази система, не се проявява явно до втората половина на XVIII в. и всъщност знаменитият призив за действие на Отец Паисий през 1762 г. е насочен главно срещу злоупотребите на гръцкото духовенство. Веднъж започнало обаче, движението за църковна независимост ангажира голяма част от духовните сили на народа и става обединителен център на новия български национализъм. Тъй като турската форма на управление предполага съвпадение на религия и националност, борбата за национална църква е първата стъпка по посока на политическата независимост. Църковните събори от 1856, 1861 и 1871 г. са проведени по демократичен начин и някои от водачите по религиозния въпрос са по-сетне активни участници в Учредителното събрание от 1879 г.²².

Тази фаза на националното движение завършва през 1870 г. със съгласието на турското правителство да бъде установена независима българска екзархия. Църковният събор, който е свикан, за да се въпълтят тези нови права във формален устав, създава една организирана и централизирана форма на ръководство, останала в сила до 1883 г. С изключение на първия църковен глава, избран при особени условия, екзархът трябва да бъде подбиран от турското правителство измежду трима кандидати, определени от събор, състоящ се от епископите и по двама делегати, избрани от всяка епархия. Управляващ орган е Светият синод, състоящ се от четирима епископи избрани от техните колеги за срок от четири години. Синодът има пълномощия по въпросите на вярата и докато екзархията е под контрола върху духовенството. Финансовите въпроси и особено онези, отнасящи се до училищата, църквите и болниците, са поверени на съвет от миряни, подбрани за двугодишен срок от синода измежду избрани от епархиите кандидати. Епархиите на свой ред се управляват от избираеми епископи и смесени съвети, а принципът за участието на миряни в църковните дела е доведен до нивото на области и енории, като в последните свещениците са също избирани. Резултатът е една светска и почти републиканска църковна организация независимо от това, че е създадена от по-консервативните български водачи и среща опозицията на революционните елементи²³.

Макар да не може да се приеме, че реформите от 1839 и 1856 г. имат по-дълбоко отражение върху управлението на балканските провинции, те са въпреки това символ на напредничавия дух, който ще се прояви рано или късно в по-конкретни резултати. По инициатива на Мехмед Къръзли паша няколко комисии правят инспекционни обиколки из балканските еялети между 1860 и 1863 г. Те установяват, че макар да няма системно потискане на населението, произволите и несправедливостите по места са чести и система на откупуване на данъците е голямо бреме. На основата на докладите на инспектиращите през 1864 г. е създаден експерименталният Дунавски вилаает²⁴.

Със закона от 1864 г. се премахват еялетите и се заместват впоследствие с двадесет и седем малко по-големи вилаети. Новите области са създадени по образец на френските департаменти и се подразделят на санджаци (арондисмани – окръзи), кази (кантони – околии) и нахии (общини). Разширени меджлиси, или съвети, са създадени във всяка административна единица. Макар изборът на членове немюсюлмани в съветите от селските първенци да си остава една фикция, тъй като турската администрация държи здраво контрола в свои ръце чрез правото да ги утвърждава и чрез имуществения ценз, все пак това е голям напредък в сравнение с предишния период. Характерна черта на реформата са областните съвети във всеки вилает, в които всеки санджак е представен от двама християни и двама мюсюлмани. Представителството в никакъв случай не е демократично, а съветите имат само съвещателни функции, но все пак то е основа за по-нататъшно развитие²⁵.

През 1864 г. е създадена една експериментална област. Това е Дунавският вилает, който обхваща бившите еялети на Силистра, Видин и Ниш с предимно българско и сръбско население. За негов управител е назначен Мидхат паша. Той е помак, или от българо-мохамедански произход, и си е създал вече името на най-enerгичния и напредничав турски администратор. Макар да е известен на българите главно като твърд противник на панславистката пропаганда и на революционните планове, кроени в Букурещ, неговите постиженията по време на тригодишното му управление са забележителни. Областното събрание заседава редовно, макар да не разполагаме с подробни отчети за неговите разисквания. Учредени са земеделски каси, в Русе излиза областен вестник, назначени са способни чиновници. Направени са опити да се осъществят правови и финансови реформи, които дълго време са оставали мъртва буква в османските сборници от закони²⁶.

Към 1878 г. Европейска Турция е отново разделена на десет вилаета, от които пет – Дунавски, Одрински, Со-

лунски, Битолски и Янински, са с предимно славянско население. Но къде точно да минават линиите между сърби, македонци и българи, си остава предмет на спор. В тези пет области новите закони повече или по-малко се прилагат и немюсюлманското население получава по-голям дял в управлението на местните работи²⁷. Тогава големата близкоизточна криза от 1875 – 1878 г. обхваща Балканите и води до установяването на нов ред. Законът от 1864 г. е последната от големите реформи преди балканските въстания от 1875 – 1876 г., чийто връх е Руско-турската война. Макар че намесата на Великите сили не довежда до трайни резултати в смисъл на административни промени, реформите, обсъждани на Цариградската конференция от 1876 – 1877 г., заслужават кратко изложение като критерий за степента, до която информираното европейско обществено мнение смята българите достойни за самоуправление.

Предложението на конференцията се основават на проект, подгответ от Юджийн Скайлър, американски генерален консул и секретар на легацията, и княз Церетелев, втори секретар в руското посолство. Проектът предвижда създаването на автономна област, която да обхваща днешна България и Македония. Административна единица трябва да е кантонът (околия) с население от 5 000 до 10 000 души, с кмет и кантонален съвет. Тази последна институция е ключовият камък на проекта Скайлър – Церетелев, тъй като неговите членове се избират от мъже на възраст над двадесет и една година, които плащат преки данъци. Имуществените цензове не се прилагат по отношение на учителите и свещениците и всички избиратели имат правото да бъдат избирани в съвета. Генерал-губернаторът християнин, назначаван с одобрение на Великите сили за петгодишен срок, на свой ред е съветван от областно събрание, избрано от членовете на кантоналните съвети. Накратко, това е един проект либерален и прогресивен във всяко отношение²⁸.

Представителите на Великите не са склонни да отидат толкова далече колкото препоръчват Скайлър и Це-

ретелев, и различните им политически съображения не дават възможност да се запази единната автономна област. Окончателните предложения на конференцията все пак имат учудваща прилика с първоначалния проект, освен обстоятелството, че началната територия е разделена на две области. Във всяка област се запазват съветите и събранието, макар че представителният характер на тези учреждения е донейде ограничен с вдигането на възрастовия ценз на двадесет и пет години. Запазват се най-важните данъчни и правови реформи²⁹. Предложенията са незабавно отхвърлени от турците, конференцията е разтурена и Източната криза преминава във война³⁰.

ПРОНИКВАНЕТО НА ЗАПАДНИТЕ ИДЕИ

Разцветът на духовния живот в България през живота на четири или пет поколения, предшестващи освобождението, поставя основите и в същото време определя границите на експеримента в областта на конституционното управление. Търговските и обществени контакти с европейската цивилизация достигат най-ниската си точка през XVII в. и една от главните характеристики на периода от началото на XVIII в. насетне, която съставлява Българското възраждане, е постепенното усвояване от балканската провинция на мисловните стереотипи и стремежите, преобладаващи на Запад. Проникването на тези идеи може да бъде обяснено отчасти с влиянието на чуждите пътешественици и емигранти, мисионери и пропагандатори. От много по-голямо значение обаче е инициативата на самите българи, които четат чужди книги, отиват в странство, за да получат образование, водят търговия или търсят убежище от политически преследвания. Господстващите идеи на Българското възраждане произхождат от Запада, като достигат пряко чрез Русия, съседните балкански държави или по-просветените части на Османската империя.

От всички чужди групи, които действат за въвеждането на западните идеи в България, американските мисионери са може би най-постоянни и методични. След пристигането на първите методистки и конгрегашански мисионери през 1857 и 1858 г. съответно, тяхната дейност се разширява постоянно. В течение на няколко години са отворени училища за момчета и момичета, организирани са църкви. В скоро време започва издаването на вестник, първоначално излизаш веднъж месечно, а след две години като седмичник, списван на български език и разпространяван от мисионерите. Трудно е да бъдат оценени резултатите от тази дейност. Мисионерите съобщават, че българите ламтят за светски знания и образование, но са неотзивчиви към методите на религиозното възраждане, популярни тогава в Съединените щати. Не само че интересът към духовните въпроси е по-слаб, но и принципите на национализма са проникнали толкова дълбоко, щото малцина са онези, които допускат възможността да бъдат едновременно българи и протестанти по време, когато православната църква се възприема като символ на патриотизма. Така че мисионерите допринасят за развитието на политическата мисъл само в най-общ план, тяхната просветна дейност разширява кръгозора на много млади българи, но техните политически доктрини са от най-консервативен характер и те предупреждават за опасността от радикалните идеи, които пристигат от Русия³¹.

Доста по-различно е влиянието на поляците. Една група от две хиляди полски емигранти избягват в Турция след неуспешното им въстание в Галиция през 1849 г. и прекарват една година в Шумен. Там те упражняват силно културно влияние. В политически смисъл те са ревностни проповедници на идеалите на „48-а година“ и освен това привнасят една силна нотка на омраза към царска Русия³².

И демократичното, и монархисткото крило на полското движение проявява интерес към проблемите на балканските славяни. Княз Чарторийски, в частност като водач на монархистите, лапсира планове за създаване на

самостоятелни балкански държави под католическо влияние, които да станат бариера срещу руснаците. Чарторийски си сътрудничи активно с някои от българските водачи и поляците, най-общо казано, са склонни да насърчават най-крайните аспирации на националиническото движение³³.

Търговският подем през този век и половина преди Освобождението, описан вече по-горе, е съпроводен от разширяване на контактите със Запада³⁴. Виена, Цариград и Средиземноморският район са непосредствените точки на съприкосновение. По време на своите пътувания из България в началото на 70-те години на XIX в. германският географ Каниц вижда много свидетелства на западното влияние. Той открива, че първите хора в производството на розово масло познават Лайпциг и Париж и говорят свободно френски³⁵. Текстилната индустрия в Карлово поддържа връзки с Виена и Париж³⁶, а в Сливен значителен брой млади търговци и учители са получили образование в престижни западни и руски университети³⁷. След Кримската война в България почват да навлизат чужди капитали. Най-голямо внимание привлича текстилната промишленост и така се създава нова връзка на няколко балкански градове с външния свят³⁸.

С основаването на училището в Габрово през 1835 г. движението за народна просвета се засилва. То е един от най-забележителните фактори на Българското възраждане и повечето от учителите са под влиянието на западните идеи³⁹. Малко по-късно започва движението за създаване на книжовни дружества и читалища. Някои от мастирските библиотеки оцеляват през периода на турското владичество, но те не представляват интерес за по-младото поколение. През първата половина на XIX в. най-богатите библиотеки са на частни лица и достъпът до тях е ограничен⁴⁰. Турското реформено движение и настискът на гръцката и сръбската културна дейност показват необходимостта от образование за възрастните и през 1856 г. са отворени първите читалища в Щумен, Лом и Свищов⁴¹. Тези читалища са свързани с книжовните дру-

жества, вдъхновявани от националното чувство и от любопитството по отношение на историята, географията и природните науки. Самообразованието и образоването за възрастни са обединени с контрапропагандата срещу гръцките и сръбските националисти. Дейността на читалищата преди Освобождението намира израз в сказки, неделни училища, театрални представления и дори търговски начинания. Към 1878 г. в България и българските колонии в чужбина са създадени не по-малко от 131 читалища и те имат голям принос за разпространението на широк кръг от идеи на новото време⁴².

Духовният климат на Просвещението, представен най-вече от идеите на френски ге философи и енциклопедисти и популяризиран от Френската революция, достига до България през съседните страни. През първата половина на XIX в. преобладава влиянието на гръцките училища. Преди и след гръцката война за независимост гръцките училища на Егейските острови и в градове като Смирна, Атина, Солун и Янина наброяват доста българи сред своите ученици. Едно от тези училища, това на о. Андрос, има български ученици, достатъчни на брой, за да образуват свое книжовно дружество. В тези училища се изучава френска и италианска литература в превод на гръцки език и общият дух на образоването е светски и просветителски. Гърците проявяват всички черти на признаките на национализма и те са предадени на техните по-малко щастливи славянски събрата, много от които са вдъхновени да работят за тяхното собствено национално възраждане⁴³.

През втората третина на XIX в. сръбската държава със своята нарастваща сила и самостоятелност упражнява политическо и културно влияние. Това е период, когато идеите на славянската федерация и сътрудничество са широко разпространени. Някои от българските водачи действат в Сърбия и попадат под влиянието на Обрадович и Караджич. Училищата в Белград и Крагуевац отварят вратите си за много българи, които не могат да си позволят да отидат по на Запад, за да получат образова-

ние⁴⁴. Тези, които отиват по-далече от Сърбия обаче, попадат под влиянието на Западнославянското възраждане. Бурното нарастване на интереса към славянската история, език и култура, които занимават славянските учени в пределите на Хабсбургската империя, е неразделна част от движението на романтизма, и те проявяват известен интерес към славянския клон на тяхната култура. За много българи работите на Добровски, Копитар, Ханка и Шафарик сочат пътя, който балканските народи трябва да следват, преди да могат да се похвалят със мощна и оригинална славянска традиция⁴⁵. Идеята за научната реконструкция на националната традиция, толкова характерна за националистическото движение в Централна Европа, си пробива път по най-прекия географски път – по течението на Дунав.

Независимо от множеството преки контакти на българите със Западна Европа Цариград си остава най-важният център за разпространяване на западните идеи. Там се създава българска колония от шивачи, градинари и търговци, достигаща до тридесет-четиридесет хиляди души към времето на Освобождението. Те имат собствени училища, просветни дружества и вестници и играят водеща роля в добиването на църковна независимост. Те попадат под влиянието на преобладаващия френски характер на турското реформено движение и много способни младежи са пратени в новия сълтански лицей в Галата Сарай или френското бенедиктинско училище в Бебек⁴⁶. Това е толкова по-важно, като се има предвид обстоятелството, че посредством френската култура в много по-голяма степен отколкото чрез която да е друга постиженията на западната цивилизация се пренасят в Близкия изток и в Балканския регион в частност⁴⁷. Друг важен образователен център е Робърт колеж – едно американско благотворително учреждение. Четиридесет и пет българи го завършват преди Освобождението и заедно с обучението по английски език те получават знания по история, политически науки и парламентарна процедура⁴⁸.

Макар новите идеи да проникват в България по

всички тези канали, тяхното влияние дълго време има по-скоро разсеян отколкото съсредоточен характер. Много от водачите в обществения и икономическия живот имат доста добра представа за идейните тенденции по широкия свят, но това знание все още не е кристализирано в общоприет начин на действие. Едва след като голям брой българи се отправят за образование в Русия, по време на следващите едно-две поколения се формира достатъчно хомогенно идейно направление, способно да поеме ръководството на движението за независимост. Тогава влиянието на политическата мисъл на Запада става преобладаващо. Но този път тези идеи са пренесени и интерпретирани чрез руските университети и кръжици, така че те получават нова форма, която, макар че би могла да изглежда странна за някой западняк, изглежда, е по-подходяща за положението на Балканите.

Началото на руското влияние в България може да бъде проследено от XVIII в., но едва от времето на руско-турските войни от началото на XIX в. отношенията стават близки. Търговските и религиозните връзки стават все по-силни, докато политическите се променят в зависимост от руската близкоизточна политика. Идеите, донесени от руските армии, са твърде ограничени и от 1840 г. започват системни опити да бъдат пращани българи в Русия. През тази година Одеската семинария учредява ежегодни стипендии за българи⁴⁹. Оттогава насетне потокът на ученици постоянно се увеличава и към времето на Освобождението не по-малко от петстотин българи са получили образоването си в Русия⁵⁰. Инициативата за това е подета от панславистите, които основават своя първи Славянски благотворителен комитет в Москва през 1858 г. Клонове на този славянски комитет са основани по-късно в Петербург, Киев и Одеса и техните цели са „да се подпомагат славяните, като се подкрепят младежи да идват за обучение в Русия, както и за събиране на средства за училища, църкви и литературни начинания“⁵¹.

Руската литература е почти единственият образец за младите български писатели преди Освобождението и

през по-късната фаза на Възраждането Пушкин и неговите следовници са често цитирани и подражавани⁵². В областта на идеите обаче писанията на панславистите нямат такова влияние върху младежите, които отиват в Русия. Наистина част от тях се връщат в родината пламенни почитатели на Русия. По-голямата част от тях обаче остават чужди на официалната идеология на руския царизъм. Вместо това те четат руските преводи на западните реформатори и идеалисти, изучават историята на Френската революция, английската конституция, италианското *Risorgimento* (Възраждане) и германското *Einheitsbewegung* (движение за обединение). Особено популярни сред българските студенти са руските социалистически и нихилистки кръгове, защото борбата срещу по-тиничеството на руския царизъм е в много отношения подобна на борбата срещу турското господство. В това отношение резултатите от дейността на панславистите са противоположни на очакванията на техните водачи. Вместо да се върнат по своите родни места като проповедници на руския експанзионизъм, повечето от българските студенти пристигат с борбата идеология на националистите и радикалите, чиято цел е отхвърлянето на турското владичество. Техните градивни идеи за свободна българска държава са твърде неопределени, но обикновено те сочат съседните страни като пример за това, което искат⁵³.

НАПРАВЛЕНИЯ НА ПОЛИТИЧЕСКАТА МИСЪЛ

Двета големи въпроса, обсъждани от българската преса и обществено мнение преди Освобождението, са за постигането на църковната и политическата свобода. Дискусијата не е толкова по крайната цел, тъй като по нея има общо съгласие на всички страни. Проблемът е по-скоро за средствата, чрез които могат да бъдат постигнати тези цели, за обсега на компромиса с Гръцката патриаршия и

турското правителство и за облягането на чужда, най-вече на руска помощ. Това са въпросите, които разделят водачите на националното Възраждане тогава, когато идва време за действие, като принципите и гледните точки са от същия характер както и онези, обсъждани на Учредителното събрание през 1879 г.

Обсъждането на национални въпроси е сравнително ново явление в българското общество и големите спорове преди Освобождението се водят през периода между Кримската война и Априлското въстание от 1876 г. Частната кореспонденция на народните водачи, която е почти единственото средство за размяна на информация и идеи преди 1840 г., засяга главно въпросите на езикознанието, националната история и създаването на училища. Дори първите списания и вестници като „Любословие“ на К. Г. Фотинов (Смирна, 1842, 1846 – 1848 г.), „Български орел“ на Ив. Богоров (Лайпциг, 1846 – 1847 г.) и „Цариградски вестник“ на Ив. Богоров и А. С. Екзарх (Цариград, 1848 – 1861 г.) са предимно дидактични по характер, макар да се предполага, че публикуването на превода на конституцията на Наполеон III от 1852 г. на страниците на последния вестник е едно напомняне към турското правителство за задълженията му към християнските поданици. Списание „Мирозрение“, няколко броя на което са публикувани от Ив. Добровски във Виена през 1850 – 1851 г., проявява известен интерес към политическите въпроси и изразява надеждата, че българите ще получат някой ден права, подобни на тези, на които се радват славяните в Австро-Унгария⁵⁴.

Борбата за църковна независимост е дълга и сложна, много от съществуващите я проблеми се отнасят по-скоро до това на подкрепата на коя от Великите сили може да се разчита, отколкото до политическите принципи. Проблемите, свързани с униатството, ръководено от Драган Цанков с неговия вестник „България“ (1859 – 1862 г.), пораждат големи спорове сред църковните кръгове в Цариград, но те си остават преди всичко въпрос на тактика, а не толкова на принципи. От много по-голямо значение

с оглед на това изследване е конфликтът между крайното и умереното течение сред българската общност в Цариград, която поема инициативата за осъществяването на църковния въпрос. Крайното течение, водено от Ст. Чомаков, получава подкрепата на пресата в лицето на Петко-Славейковите вестници „Гайда“ (1863 – 1867 г.) и „Македония“ (1868 – 1872 г.) и на „Турция“ на Н. Генович (1864 – 1873 г.), както и от страна на революционера Раковски и на Букурещкия комитет с неговия план за дуализъм. Идеята на тези толкова различни групи е, че не трябва да се търси компромис с Гръцката патриаршия, а българската църква трябва незабавно да провъзгласи своята независимост.

Еснафите, по-младите духовници и много от българите в Цариград също подкрепят тази идея, която се посреща благожелателно от страна на турското правителство, особено след Критското въстание от 1866 г., когато то не смята за изгодно да поддържа гръцките интереси в България. Умереното течение, водено от Иларион Макариополски, Г. Кръстевич и Т. Бурмов с неговия в. „Време“ (1865 – 1868 г.), се задоволява с постепенното и еволюционно решаване на неговите искания. То предпочита компромиса с Гръцката патриаршия и иска да почне с реформа на образователната система и да чака настъпването на по-благоприятен момент за получаването на отстъпки. В края на краишата нещата вземат такъв обрат, щото пълното скъсване с патриаршията се приема като необходимост. Разделението по този въпрос е знаменателно, тъй като показва, че някои от водачите проявяват готовност да отидат по-далеч в осъществяването на националните цели, за които между двете течения има съгласие⁵⁵.

Докато българските водачи в Турската империя са заети с църковния въпрос, на българските емигранти в Букурещ, Одеса, Виена, Белград и другаде е оставено да обсъждат въпросите на политическите реформи и да разработват планове за бъдеща независима българска държава. Идеята, че българите могат да осъществят правото

си да живеят независими от турско и гръцко потисничество, е учение, проповядвано постоянно още от първите представители на българския национализъм Паисий, Спиридон и Софоний, и това ново отношение има голям успех в областта на просветната и църковната реформа. Но за по-младите водачи остава да доведат движението до обсъждане на самостоятелна България и дори на Дунавска федерация⁵⁶.

Както в случая с църковното движение, така и в това за политически преобразования се стига до разделяне на общественото мнение на две групи. Представителите на по-старите са по-склонни към компромис с турците и са готови да се задоволят с по-значителна автономия за българските области в рамките на Османската империя. По-младите водачи не са склонни да се задоволят с нещо по-малко от независимостта. Макар да не може да се прокара ясна географска линия между привържениците на двете течения, Цариград е смятан за главна квартира на по-консервативното. Шивачите и търговците формират една преуспяваща група, която е зависима от добрите отношения с правителството. Освен това, като живеят в центъра на властта и имат известна тежест в очите на управлящите кръгове, водачите на българската колония започват да осъзнават възможностите, които се откриват за едно по-напредничаво управление на империята⁵⁷.

Без да бъде депутат в Учредителното събрание, Найден Геров е един типичен представител на консервативните водачи в много отношения. След като получава образование в Одеса през 40-те години, той се връща в България като учител. По време на Кримската война той отново е за кратко време в Русия, за да се върне през 1856 г. и да служи в течение на двадесет години като руски вице-консул в Пловдив, където си спечелва известност като един от водачите на културното възраждане. Самото обстоятелство, че той може да работи за националното възраждане, без да бъде привърженик на революцията, дава основание той да бъде характеризиран като консерватор. Той се обявява смело против гръцкото влияние в Южна

България, участва в движението за църковна независимост и поставя основите на националната литературна традиция. Той дори поддържа кореспонденция с някои от революционерите, без обаче да възлага надежди на едно българско народно въстание⁵⁸.

Друг типичен консерватор е Селимински. Човек с широка култура и опит, който се гордее с това, че е реалист, той вярва в силата на народния дух. Той вижда, че нито Турция, нито Великите сили са готови да направят каквото и да е, за да помогнат на България, и че разделянето на Османската империя само ще остави неговата страна на милостта на съседите ѝ. Целта на нейните водачи следователно трябва да бъде не въоръжено въстание, а разумен компромис с по-просветените турски държавници. По такъв начин българите ще придобият административна автономия и ще постигнат национално самоутвърждаване без рискове и кръвопролития. Църковната борба е за Селимински, както и за останалите умерени водачи, именно този вид национална дейност, от което могат да бъдат извлечени най-големи изгоди. Тя очертава и границите на възможните постижения, извън които би било опасно да се излезе.⁵⁹

Изследвайки европейската политическа сцена след Кримската война в книгата си „Политиката на Русия и великите държави“, Селимински се отзовава с пренебрежение за безредиците, предизвикани от революциите през 1848 г.⁶⁰. Той посочва опасните идеи на „комунизма, социализма, социалдемокрацията, демо-монархизма и конституционния имперализъм“ като „опасни утопии на буйни глави“⁶¹. В непоклатимата и консервативна Русия той вижда истински приятел и защитник на България. Само при едно руско покровителство той е склонен да обмисля евентуално съединение на България с Турция и влизането ѝ в някаква славянска федерация⁶².

Ако Цариград е център на действията на консерваторите, то Букурещ е мястото, където се събират все повече крайни български емигранти. Разположен вън от досега на турската полиция, той е достатъчно близо, за да служи

като база за нахлуване на чети, с което се очаква да бъдат подтикнати българите към въстание. Тук е основан през 1866 г. Тайният български централен комитет с подкрепата на румънските власти, които след свалянето на княз Куза се нуждаят от него като средство да бъдат обезпокоявани турците в своите владения⁶³. Тук през 1872 г. е основан и Централният революционен комитет⁶⁴. Но в Букурещ няма такава голяма и преуспяваща българска колония както в Цариград и градът не подслонява групи, способни да водят постоянна политика. Затова възгледите на крайните, който имат главна заслуга за развитие на политическата мисъл по време на Българското възраждане, трябва да бъдат търсени в писанията на отделните революционери.

Най-прозорлив от емигрантските водачи се оказва в много отношения Георги Стойков Раковски. Роден през 1821 г. в планинския градец Котел и произхождащ от семейство, известно със съпротивата си срещу турското владичество, Раковски за пръв път се проявява като водач на бунта в Браила през 1842 г. Той е осъден на смърт от румънското правителство, но успява да избяга в Марсилия, където остава година и половина, и се завръща в Котел, за да бъде предаден там наластите от чорбаджиите. След като прекарва три години в цариградските затвори, той се отдава на успешна търговия, докато Кримската война не го подтиква отново към дейност. Първата му реакция, описана в неговата поема, издадена в Нови Сад, е доста умерена. Макар и да приветства руската инициатива да воюва срещу Турция, той разбира, че никакъ от европейските империи няма интерес да освобождава българите и да се търси тяхната подкрепа би означавало да се попадне под господството им. Най-сполучливото решение би било да се постигне евентуално споразумение с турците и да се съсредоточат силите за реформи в областта на просветата, земеделието и управлението.

През 1857 г. обаче неговите възгледи претърпяват промяна и в поемата си „Горски пътник“ той призовава към революция срещу турското господство. Това е класи-

ческото въстание на християнските народи, което би подтикнало Русия да им се притече на помощ, докато западните сили го наблюдават с благожелателна симпатия. Вечен емигрант, той пристига в Белград и скоро започва да издава в. „Дунавски лебед“, с който се включва в полемиката по църковния въпрос и отправя критики както срещу гърците, така и срещу руснаците, без да смекчава обаче отношението си към турците. В същото време основният му интерес е насочен към формирането на българска легия, която да подпомогне Михаил Обренович в свадата му с турците. В едно от писмата си до свой приятел той изразява характерния възглед, че в обърканата европейска дипломация по Източния въпрос всяка от имперските сили се стреми да грабне каквото може, а България трябва да бъде готова да използва всяка възможност, която дава бързо менящата се обстановка. За да избегне въвлечането си в руската и гръцка политика, страната трябва да прекъсне всяка връзка с гръцката православна църква, настоява той, дори да измисли своя собствена религия, ако се наложи. Наред с това той прави пророческата забележка: „Колкото и да се мъчим да убедим Европа, че не сме привързани към Русия, няма да можем. Тази идея е станала натрапчива в тяхното мислене“⁶⁵.

Раковски не оставя разработени планове за бъдещото управление на България, макар че един недокументиран извор съобщава за негово изказване през 1867 г. в полза на княз, избран от някое голямо владетелско семейство от Западна Европа. В своя „Дунавски лебед“ той поставя ударението върху националните права на България и тяхното гарантиране. Европейските държави той подразделя на абсолютистични и конституционни. Предпочитанията му са в полза на втората категория, към които отнася Франция и Италия. В тези страни, казва той, популярните конституционни монарси са като бащи на своите народи, а умерените правителства осигуряват гражданските свободи и поддържат реда. Раковски се обявява за дружествени отношения с Румъния и Сър-

бия, но не вижда надежди за сътрудничество с Гърция, докато тя не се откаже от идеите на панелинизма. Разочарован от отказа на Сърбия да подкрепя българската кауза, след като урежда спора си с Турция, Раковски отива в Букурещ, където умира през 1867 г. Той е смятан от своите следовници за родоначалник на политическите революционери, но те допълват неговите теории с учението на френските и руските революционни писатели⁶⁶.

Любен Каравелов възприема много от идеите на Раковски и става негов приемник като водач на революционното движение. Роден в известно семейство от Копривщица през 1837 г., той учи в Пловдив, преди да отиде в Москва, където прекарва девет години (1857 – 1867). Там той попада под влиянието на Херцен, Чернишевски, Добролюбов и Писарев, а също и на панслависткия водач Аксаков. След като прекарва една година в Белград, Каравелов се установява окончателно в Букурещ, който става център на неговата революционна дейност. Водещ орган на радикалното движение по онова време е в. „Народност“ (1867 – 1869), който не възлага надежди нито на турските реформи, нито на сръбската помощ. Той намира църковните дейци в Цариград за прекалено мудни и предпазливи и отправя нападки на чорбаджите, пълни с несдържана ярост. Но нито „Народност“, нито „Дунавска зора“ на Войников (1867 – 1870) са склонни да гледат благожелателно на предложението за дуалистична система, застъпвано от умерените групи, начело с П. Кисимов и неговия в. „Отечество“ (1867 – 1871). Представен на султана през 1867 г., този план е съставен по образец на австрийския Ausgleich (съглашение) и предвижда България да получи система на административна автономия и демократично народно събрание. Самият султан ще бъде цар и планът има това предимство, че обединява всички българи под турска власт по време, когато съседните бал-

* Авторът не разграничава дейността на П. Кисимов като член на ТБРЦК и редакторството на в. „Отечество“, свързан с Добродетелната дружина. (Бел. ред.)

кански страни възнамеряват да разширят своите граници за сметка на България. „Народност“ се обявява за ограничено приложение на идеята, макар че е против варианта, представен на заседаващата през 1868 г. в Париж конференция по критския въпрос, който предвижда народно събрание на основата на непреки избори. Във връзка с това за пръв възниква въпросът за двукамарното народно събрание и се стига до спор, доколко то е демократична форма на представителство⁶⁷.

Но Каравелов остава верен на революционната традиция и отказва да разчита на един план, успехът на чиято реализация зависи от сътрудничество с турците. На място това той предлага план за балканска федерация, който е естествено продължение на опита на Раковски за сътрудничество със сърбите. България по замисъла на Каравелов включва Тракия и Македония, но той е склонен Босна, Херцеговина и Черна гора да бъдат дадени на Сърбия, а Тесалия и Епир – на Гърция. Трябва да се създаде малка Албания, Румъния да остане непроменена, а Цариград да бъде открит град. След очакваното разпадане на Австро-Унгария, Далмация, Хърватско и Банат трябва да минат към Сърбия, а Северен Банат, Ердел и Трансилвания – към Румъния. В рамките на тази конфедерация, която ще изгласка окончателно Турция от Европа, между България, Сърбия и Румъния трябва да има особено тесен съюз с общ парламент, но с отделен изпълнителен и административен клон. Тези идеи той обсъжда на страниците на своите вестници „Свобода“ (1869 – 1873) и „Независимост“ (1873 – 1874), като предвижда установяването на либерален или даже на социалистически ред. Неговият федералистки план е резултат преди всичко на недоверието му към всичко турско и отчасти на реалистичното му разбиране за европейската политика. „В тези времена – казва той, – когато европейските държави имат население от петдесет-седемдесет милиона души, малките народи или трябва да се подчинят на по-големите и да се откажат от своето историческо съществуване, или трябва да се обединят с другите народи на основата на либералните принципи (каквито са съюзите

на Швейцария и Америка) и да създадат отбранителна федерация.“ Той заявява: „Свободата са не дава, а са зема... Нито един кабинет няма да ни помогне, ако и сами не си помогнем ... Нашето спасение е в Дунавската федерация“⁶⁸.

Този план, който поставя ударението върху обединените усилия на балканските страни, имплицитно съдържа опасението от руско господство. Една особеност, все още преобладаваща на Балканите, е готовността на по-способните представители на младите поколения да приемат стипендии и да живеят с години в чужбина, без да се чувстват задължени да обслужват имперските цели на техните благодетели след завръщането си в родината. От бележитите революционери Каравелов, Ботев, Стамболов отиват в Русия със стипендии и се завръщат пълни с възхищение от руската литература и с опасения от руско господство на Балканите. Така Каравелов възприема по-скоро идеите на нихилистите, отколкото на панславистите. Както казва той в своя в. „Свобода“ през 1870 г.: „Ако Россия дойде да освобождава, то ще да срещне голямо съчувствие, а ако дойде да завладява, тя ще да наживее повече неприятели“⁶⁹. Страхът от руско господство се дължи отчасти на антипатията към царизма, която много от студентите в Русия придобиват, отчасти под влиянието на полските емигранти. Тук може да бъде открито и влиянието на Бакунин, когото Каравелов посещава в Швейцария през 1870 г. Заслугата на големия анархист е в разширяването на кръгозора на българските революционери чрез включването на техните цели на Балканите в по-широката програма за славянска федерация, съпроводена от социален егалитаризъм, който разсеява опасенията от налагане на руско господство. Това е едно прекрасно мечтане, което Каравелов приема, но той избягва да го съчетава с далеч по-практичните си планове за бъдещето на България⁷⁰.

Възгледите на Любен Каравелов за най-подходящата форма на управление на България са демократични в най-добрия смисъл на думата. Типично за него и съратниците му е, че макар да кореспондират с водещите рево-

люционери от Русия и Западна Европа и да ги цитират, те всъщност тълкуват техните теории преди всичко в светлината на българските условия. Буржоазните потисници на пролетариата не са земевладелците и индустриалците, а чорбаджиите, гръцките духовници и турските управници. Така че за Каравелов е възможно да гледа естествено на себе си като последовател на Бакуниновата идея за въстание на славянските народи и в същото време да сочи Съединените щати, Швейцария и Белгия като страни с форми на управление, на които България следва да подражава.

Той смята, че българския народ е подложен на два вида потисничество – първото, политическото потисничество на турското правителство и Гръцката патриаршия, и второто, духовния гнет на невежеството и глупостта на народа. Политическата свобода трябва да бъде добита чрез революция и чак след това ще стане възможно да се освободи народният дух чрез просветата. Подобно на Чернишевски той възлага големи надежди на просвещението, чрез което се надява да бъдат премахнати злините и неравенството. Доста трудно е да бъдат установени източниците на Каравеловите идеи, които той черпи от много извори и често изопачава, за да ги приспособи към нуждите на българския селянин, а не на френския или руския пролетариат. В тях обаче винаги присъства ударилието върху свободата и равенството и той може да разчита на радушен прием от своите читатели, когато обявява верността си към тези идеали. „Погледнете Швейцария и Америка – пише той, – и ще видите, че човешкото щастие не зависи от скръпъра и трона, не от короната и монарха, а от пълната народна свобода“⁷¹.

Мисълта на Каравелов се намира под преобладаващото влияние на идеите, характерни за западните националисти и либерали, което се вижда от устава на Централния революционен комитет в Букурещ, редактиран от него през 1872 г. Личната свобода, националната независимост и човешките права са посочени като идеалите, за които истинският революционер трябва да е готов да

умре. Срещу враговете на националния идеал трябва да се води неуморна борба⁷². Обезсърчен от провала на опитите си да предизвика народна революция, той се оттегля от активно участие в революционното движение през 1874 г. и пет години по-късно умира от туберкулоза. Но до края на живота си Каравелов си остава последователен привърженик на най-напредничавите идеи на своеето поколение. „Сегашният век – казва той, – се интересува само да знае това, какво казват Токвил, Бокл, Дрепер и Страус, Фогт, Дарвин, Хескли и Хумболд, интересува се от господарствените науки, а не от глупостите на Тасо и Фенелона“⁷³.

Христо Ботев е този, който вдига през 1874 г. знамето, изпуснато от уморения и разочарован Каравелов. Син на учител от Калофер, Ботев е пратен през 1863 г. на петнадесетгодишна възраст като стипендант в Одеса. Неговото ученичество е кратко и бурно, а усилията му са насочени главно към усвояването на идеите на полските емигранти и изучаване на писанията на нихилистите. През 1867 г. той отива в Браила, където прекарва две години в редакцията на Войниковата „Дунавска зора“ и се отдава главно на революционна дейност. През следващите няколко години той помага на Каравелов в Букуреш, преподава в училището в Измаил и издава пет броя на своя първи революционен вестник „Дума на българските емигранти“ (1871). От него се вижда принадлежността му към традицията на Раковски и Каравелов и той не крие убеждението си, че революцията е единственото средство за политическо освобождение. Колкото до балканската федерация, той приема по принцип идеята, но настоява за голяма предпазливост, да не се допусне, щото съседите на България да се възползват от слабостта ѝ, за да задоволят своите териториални претенции. Той вярва, че идеята за федерация е превъзходна, но трябва да се гарантира пълното равенство на всички участващи в нея, защото „prusакът е германец и пиемонтецът е италианец, но българинът не е сърбин, нито сърбинът е руснак“⁷⁴.

Ботев се различава от своите предшественици по

това, че е в по-голяма степен социален революционер. Бидейки повече практически организатор, отколкото политически теоретик, той се съгласява с Прудон и Бауин, че държавата е заговор срещу свободата на личността, защото вижда в лицето на турците управниците и в лицето на българите – управляваните. Той прегръща също народничеството на Чернишевски и нихилизма на Писарев, защото за него те носят същото послание, а именно, че българският народ трябва да бъде освободен от турското господство. Във в. „Знаме“ (1874 – 1875), който той издава в Букурещ, след като Каравеловия „Независимост“ представа да излиза, Ботев успява да обсдени социалната доктрина с политическата. Той се противопоставя на начина, по който се води църковната борба, и сочи **чорбаджите** като поддръжници на турската система. Ако Каравелов сочи Съединените щати и Швейцария като пример за демократичната република, която приема като идеал, то Ботев се обявява в полза на една социалистическа република от доста утопичен характер и не е в състояние да посочи никакви примери като модел. Парижката комуна предизвиква неговия ентузиазъм за кратко и известно време той прекарва, като опитва да организира комуни сред българските колонии в Румъния, преди цялата му енергия да е погълната от непосредствената задача на борбата срещу турската власт⁷⁵. Ботев обаче не познава марксовия социализъм и човек не може да избегне чувството, че възприемането на анархизма и утопичния социализъм е по-скоро източник на вдъхновение в борбата срещу турското правителство, отколкото никакъв план за бъдещото политическо устройство на България. След като става за кратко време ръководител на революцията, Ботев намира смъртта си в битка с турците през пролетта на 1876 г.⁷⁶.

Като изключим тримата големи водачи на българската революционна идеология Раковски, Каравелов и Ботев, малко са личностите, за които може да се каже, че са обсъждали подробно достойнствата на различните форми на политическа организация, между които България би

могла да направи своя избор в близко бъдеще. Издават се книги по търговско и гражданско право, банково дело, антропология, готварство и политическа икономия, но те са главно адаптации на чужди работи и съдържат малко оригинални моменти. Отделя се известно внимание на такива въпроси като строителството на железопътни линии, създаването на акционерни дружества и свободната търговия, но това не са проблеми, които изискват независимо решение. Важно е да се отбележи обаче наличието на голям интерес към тези въпроси и жаждата на читателската публика да научи за тях повече, доколкото те засягат България⁷⁷.

Една доста остроумна изява на широко разпространените възгледи може да намерим в работите на големия национален поет на онази епоха Петко Рачов Славейков (1827 – 1895). Той получава малко формално образование и неговото познаване на чуждите политически автори се ограничава до сръбските рационалисти и руските романтици, но дълбокото разбиране на своята страна и народ, получено след много години на пътуване и преподаване, го правят изразител на желанията и на неграмотния селянин, и на гражданина от средна ръка. Макар че главната му тема преди Освобождението е потисничеството на гърците и турците, той не е склонен да следва ръководството на църковните дейци в Цариград. Той се обявява за пълно скъсване с патриаршията и смята, че никаква реформа, била тя в областта на религията, на просветата или на политиката, няма никаква стойност, ако не се опира на народната воля. Славейков чувства, че много от умерените водачи не познават добре исканията на народа и са готови на компромис с гърците, докато желанието на народа е противното. Той е съгласен с революционните водачи, че просветата е насыщна необходимост за изкореняване на недостатъците, породени от дългото турско господство – липсата на инициативност, покорството, малодушието, егоизма. Той отива даже по-далеч от своите съмишленици, когато публикува през 1860 г.⁷⁸ една брошюра, в която се обявява в полза на образование за жени-

наятите и водят търговията си успешно. Тези две групи подкрепят националните движения за просветно дело и църковна независимост като средство за постигане на известна автономия в рамките на Османската империя. В същото време в еснафите се добива, макар и ограничен, опит в избирателните процедури, банковото дело, обществените събрания и други форми на обществена дейност. По същия начин ферманът за създаване на самостоятелна църква поставя всички духовни въпроси под контрола на светски органи⁸².

Църковната борба дава възможност да се придобие политически опит от по-широк характер. Дългите преговори с турското правителство и Гръцката патриаршия дават възможност на светските и църковни водачи да влязат в контакт с повечето от влиятелните личности в Цариград. Необходимостта от съвместни действия, дискусиите върху политическите въпроси в емигрантската преса, появата на противостоящи партии са част от църковната борба. Опитът, добит в течение на този дълъг кръстоносен поход, и държавническите качества, проявени в неговото водене, по същество не се отличават от политическия опит и държавническото умение, изисквани от нормалната държавна администрация. Може да се каже, че малко от държавниците на свободна България, изправени пред политическите проблеми, проявяват такова умение и мъдрост, както тези ранни водачи.

Предложениета, приети от представителите на Великите сили на Цариградската конференция от 1876 г., показват, че западните дипломати, които имат някакъв опит в близкоизточните работи, смятат балканските славяни достойни за една доста широка автономия. Наистина тези предложения не се основават на задълбочено изследване на проблема, а дипломатите често имат задни мисли, когато правят своите предложения, но все пак съзаслужава да се отбележи, че конституцията от 1879 г. се отличава сравнително малко от проекта на Скайлър - Церетелев. Това, което липсва на българите, не са толкова формалните познания в областта на законодателство-

то и администрацията, колкото умереността, изтънчестта и чувството за отговорност, които могат да бъдат придобити само от опита на не едно поколение в тънкото изкуство на политиката.

Друг резултат от опита на последното поколение преди 1878 г. е упованието в силите на нацията, породено от недоверието във Великите сили. Едно от основните различия между умерените и крайните е, че докато първите не вярват в никоя от чуждите сили освен Русия, то вторите не очакват, че и царската политика има намерение да им помага. Балканските славяни толкова дълго са били пионка в политиката на Великите сили, че всички техни водачи през периода на дълбоко разочарование, последвал Кримската война, възприемат твърде цинично утношение към международните отношения. Това отношение става постоянна черта на българската политика след Освобождението и това обяснява неустойчивостта и спортюнизма в отношенията между политическите водачи и дипломатическите агенти на имперските сили по време на установяването на конституционната система.

Докато постепенното подобрение на положението под турско владичество допринася в материално отношение за политическото съзряване на българския народ, проникването на западните идеи в значителна степен определя характера и обхвата на конституционните борби през първите години на независимостта. Като правят собствен прочит на либералната и радикалната традиция на западната политическа мисъл, независимо от обстоятелството, че я тълкуват често превратно, привържениците на българската независимост откриват едно богатство от доводи, които показват, че политическото потисничество противоречи и на природата, и на разума. Това, че мнозинството от водачите са получили образоването си в Русия, е също от голямо значение, тъй като там много от доктрините на либерализма са белязани с печата на фанатизма, който ги изкривява почти до неузнаваемост. Когато напредничавата мисъл на Западна Европа се появява на българската сцена, това става в една крайна и докт-

ринерска форма, предназначена да се противопостави на реакционните принципи на царя и султана.

В същото време умерените водачи извличат различен урок от опита на Запада. Те се научават да не се доверяват на народните движения и да проявяват предпазливост към прекалено бързата промяна от зависимост към самоуправление. Те изпитват респект и уважение към конституционните режими на Запад, но смятат, че в случая със собствената им страна по-скоро едно съглашение с турците би довело до конкретни резултати. Противоречията между умерените и крайните характеризират преосвобожденските спорове и те отново се появяват като основен въпрос в конституционните борби. Обстоятелството, че екстремистите определят в крайна сметка характера на конституцията, е резултат от Близкоизточната криза от 1875 – 1878 г. Умерените залагат своето положение на компромиса с турците и войната за независимост срива техния престиж в очите на народа. Крайните, от друга страна, винаги са проповядвали война и революция, и макар малките бунтове, вдъхновени от техните учения, да не дават непосредствени резултати, те са катализатори на власт от руската победа, за чиято подготовка те са дали свой принос.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ГЛАВА II

¹ **Н. Станев.** Българската общественост до Освобождението и Търновската конституция. – Българска историческа библиотека, IV (1931), 148 – 151
Д. Благоев. Принос към историята на социализма в България (София 1906), 3 – 9; **Alois Hajek.** Bulgarien unter der Türkenschaft (Berlin und Leipzig 1925), 9 – 12.

² **Ivan Sakazov.** Bulgarische Wirtschaftsgeschichte (Berlin und Leipzig, 1929 173 – 177, 186 – 188; **Д. Благоев.** Пос. съч., 9 – 13; **Н. Станев.** Пос. съч., 15 – 160; **Жак Натан.** Икономическа история на България (В 2 т. София 1938), I, 156 -157; **Albert Howe Lybyer.** The Government of the Ottoman Empire at the Suleiman the Magnificent (Cambridge, 1913), 100 – 103.

³ **I. Sakazov.** Op. cit., 178 – 186; **C. С. Бобчев.** Държавноправният и обществен строй в България през време на османското владичество. – Научен преглед, VIII (1936), 29 – 31.

⁴ **I Sakazov.** Op. cit., 188 – 189; **Н. Станев.** Пос. съч., 159 – 160; **Ив. Минков.** Историческите корени на нашите демократически традиции. – Философски преглед, IX (1937), 74 – 76.

⁵ **Ж. Наташ.** Пос. съч., II, 157 – 158.

⁶ **С. Бобчев.** Пос. съч., 33 – 35; **I Sakazov.** Op. cit., 191 – 196; **Ив. Минков.** Пос. съч., 78.

⁷ **I Sakazov.** Op. cit., 197 – 206.

⁸ **S. S. Bobchev.** La societe bulgare sous la domination ottomane. Les tchorbadjis bulgares comme institution sociale et administrative (Sofia, 1935), 3 – 7; **С. Бобчев.** Пос. съч., 36; **Constantin Jirecek.** Das Fürstentum Bulgarien (Vienna, 1891), 287 – 288; **Ив. Минков.** Пос. съч., 79, **Н. Станев.** Пос. съч., 161 – 165; **Христо Гандев.** Ранно Възраждане 1700 – 1860. – Studia Historico-Philologica Serdicensia. Supplement Vol. III. Sofia. 1939, 53 – 75.

⁹ **S. Bobtcheff.** La societe bulgare, 7 – 23; същият материал е обобщен от автора в: **S. Bobtcheff.**, „Notes comparees sur les corbacis chez les peuples balkaniques et en particulier chez les Bulgares“. – Revue internationale des études balkaniques, III (1938), 428 – 445.

¹⁰ **I Sakazov.** Op. cit., 217 – 237.

¹¹ Ibid., 237 – 239; **В. Ганев.** Историческото развитие на търговското право. – Годишник на Софийския университет, III. Юридически факултет, XII (1915-1916), 200 – 238.

¹² Так там, 238 – 245; **Ив. Минков.** Пос. съч., 72; **I Sakazov.** Op. cit.

^{139 – 244;} **Georg Petkov.** Die sozialen und wirtschaftlichen Verhältnisse in Bulgarien von der Befreiung (Erlangen, 1906), 68 – 73.

¹³ **Ник. Атанасов.** Социалният фактор в културно-литературния ни живот преди Освобождението (Културно-социологичен етюд) (София, 1910), 11 – 68; **Н. Станев.** Пос. съч., 164 – 167; **Хр. Гандев.** Ранно Възраждане, 77 – 92.

¹⁴ **I Sakazov.** Op. cit., 245 – 263.

¹⁵ **C. Jirecek.** Das Fürstentum Bulgarien.

¹⁶ **Иван Г. Клинчаров.** История на работническото движение в България (В 2 т.; София, 1926-1928), I, 6 – 16.

¹⁷ **Roderick H. Davison.** Reform in the Ottoman Empire, 1856 – 1876 (ръкопис, Cambridge, Mass., 1942), 5 – 11; **A. Hajek.** Op. cit., 64 – 82.

¹⁸ **Harold Temperley.** England and the Near East. The Crimea (London, 1936), 159 – 163; **Г. П. Генов.** Хати Шерифа и Хати Хумаюна и тяхното значение за българския народ. – Българска историческа библиотека, IV (1931), 67 – 74; **С. Бобчев.** Държавноправният и обществен строй в България, 25 – 27.

¹⁹ **R. Davison.** Op. cit., 27 – 28, 180 – 188. ‘

- 20 Ibid., 31 – 34; **Г. П. Генов.** Пос. съч., 84 – 95; **S. S. Bobčev.** Coup d'oeil sur le régime juridique des Balkans sous le régime ottoman. – Revue internationale des études balkaniques, I (1934 – 1935), 523 – 532.
- 21 **Петър Ников.** Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. (София, 1929), 78 – 84.
- 22 Так там, 10 – 18; **Д. Благоев.** Пос. съч., 19 – 23; **A. Hajek** Op. cit., 140 – 150, 186 – 220.
- 23 **Stefan Zankov.** Die Verfassung der bulgarischen orthodoxen Kirche (Zurich, 1918), 59 – 60; Устав за управлението на българската екзархия (Цариград, 1870), 1 – 28; преведен в съкратен вид в: **Richard von Mach.** The Bulgarian Exarchate: Its History and the Extent of Its Authority in Turkey (London, 1907), 30 – 37; **П. Ников.** Пос. съч., 331 – 334, съдържа малко по-различен вариант; **Н. Станев.** Пос. съч., 167; **Xp. Гайдев.** Ранно Възраждане, 23 – 49; **L. S. Stavrianos.** „L'institution de l'exarchat bulgare. Son influence sur les relations interbalkaniques“. – Les Balkans, IX (1939), 56 – 69.
- 24 **R. Davison.** Op. cit., 134 – 139.
- 25 Ibid., 188 – 195. Същността на документите е изложена в: **Accounts and Papers, XCI (1877), No. 1** (английски правителствени документи – бел. на прев.)
- 26 **R. Davison.** Op. cit., 195 – 202.
- 27 **С. Бобчев.** Държавнoprавният и обществен строй в България, 9 – 29.
- 28 **Accounts and Papers. XCI (1877), No. 56**, inclosure 1; **Evelyn Schuyler Schaeffer.** Eugene Schuyler. Memoir and Essays (New York, 1901), 85 – 92.
- 29 **Accounts and Papers.** XCI (1877), Nos. 107, inclosure, and 225, inclosure; **Димитър Йодов.** Граф Игнатиев и нашето освобождение (София, 1939), 93 – 96.
- 30 **Accounts and Papers.** XCIII (1877), No. 229.
- 31 **William Webster Hall, Jr.** Puritans in the Balkans. – Studia Historico-Philologica Serdicensia. Vol. I (Sofia, 1938), 15 – 47.
- 32 **Стилиян Чилингиров.** Български читалища преди Освобождението. Принос към историята на българското Възраждане (София, 1930), 37 – 38.
- 33 **Marcel Handelsman.** La guerre de Crimée, la question polonaise et les origines du problème bulgare. – Revue historique, CLXIX (1932), 271 – 315.
- 34 Вж. по-горе, 12 – 14.
- 35 **F. Kanitz** Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860 – 1879 (3 Bd., 2. Aufl.; Leipzig 1882), I, 241.
- 36 Ibid., II, 134.

- ³⁷ Ibid., III, 22; **Боян Пенев.** История на новата българска литература (В 4 т., София, 1930 – 1936), III, 80 – 82, посочва някои от българите първи получили образование в чужбина.
- ³⁸ **Юрдан Юрданов.** Наченки на нашата индустрия преди Освобождението. – Списание на Българското икономическо дружество. Т. XXXVII (1938), 293.
- ³⁹ **A. Hajek** Op. cit., 137 – 139.
- ⁴⁰ **C. Чилингиров.** Пос. съч., 123 – 133.
- ⁴¹ Пак там, 48.
- ⁴² Пак там, 51 – 124; **Xp. Гандев.** Ранно Възраждане, 135 – 151.
- ⁴³ **Б. Пенев.** Пос. съч., III, 83 – 130; **Димо Минев.** Влияние на френската култура върху българската общественост и литература. – Годишник на Висшето търговско училище Варна, VIII (1934 – 1935), 8 – 12.
- ⁴⁴ **Б. Пенев.** Пос. съч., III, 131 – 160.
- ⁴⁵ Пак там, III, 161 – 209.
- ⁴⁶ **H. Начов.** Цариград като културен център на българите до 1877 г. – Сборник на Българската академия на науките, XIX (1925), 1 – 206; за обобщение на този материал, вж.: **H. Начов.** Цариград и българското Възраждане. – В: Иларион Макариополски, Митрополит Търновски. Под ред. на **M. Аргаудов** (в 2 т., София, 1925), II, 113 – 167; **C. Чилингиров.** Пос. съч., 48 – 50.
- ⁴⁷ **D. Минев.** Пос. съч., 8 – 12; **Никола Станев.** Отражения на френската революция у нас. – Родина, I, IV (юни 1939), 87 – 92; **Nicolai Dontchev.** Influences étrangères dans la littérature bulgare (T. I; Sofia, 1934), I, 81.
- ⁴⁸ **H. Начов.** Цариград като културен център на българите, 153 – 163; **George Washburn.** Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College (Boston and New York, 1909), passim; Catalogue of the Officers, Graduates and Students of Robert College, 1878 – 1879 (Constantinople, 1879), passim.
- ⁴⁹ **Ив. Д. Шипманов.** Наченки на руско влияние в българската книжнина. – Български преглед, V (1899), 117 – 134.
- ⁵⁰ **B. H. Sumner.** Russia and the Balkans, 1870 – 1880 (Oxford, 1937), 112.
- ⁵¹ **К. А. Пушкаревич.** Балканские славяне и русские „освободители“ (Славянские комитеты и события на Балканах перед русско-турецкой войной 1877 – 1878 г.). – Труды Института славяноведения Академии наук СССР, II (1934), 189; **Alfred Fischel.** Der Panslawismus bis zum Weltkrieg (Stuttgart und Berlin, 1919), 407 – 417; **B. Sumner.** Op. cit., 61 – 69.
- ⁵² **Ив. Шипманов.** Пос. съч., 117 – 164; **K. Krasteff-Miroljuboff.** Die neue bulgarische Literatur. – Internationale Wochenschrift für Wissenschaft, Kunst und Technik, III (1909), 137 – 154; **Georges Hateau.** Panorama de la literature

- bulgare contemporaine (Paris, 1937), 52 – 54; **N. Dontchev.** Op. cit., I, 9 – 49.
- 53 **Ив. Шипманов.** Пос. съч., 167 – 171; **B. Sumner.** Op. cit., 110 – 117; **Г. Бакалов.** Русская революционная эмиграция среди болгар. I. До освобождения Болгарии. – Каторга и ссылка, LXIII (1930), 114 – 137; **Г. Бакалов.** Чернишевский на Балканах. – Каторга и ссылка, CXIII (1934), 27 – 31.
- 54 **Б. М. Андреев.** Българският печат през Възраждането (Заченки и развой). (София, 1932), 22 – 50, 157 – 168.
- 55 **Б. Андреев.** Пос. съч., 61 – 73; **П. Ников.** Пос. съч., 181 – 182, 238; **P. Славейков.** Петко Рачов Славейков, 1827 – 1895 – 1927. Очертане на живота му и спомени за него (София, 1927), 34.
- 56 **A. Hajek** Op. cit., 120 – 140; **П. Ников.** Пос. съч., 19 – 24.
- 57 **Н. Начов.** Пос. съч., XIX, 180 – 181.
- 58 **Тодор Панчев.** Найден Геров. Сто години от рождението му 1823 – 1923. Къси черти от живота и дейността му (София, 1923), 16 – 26.
- 59 **M. Арнаудов.** Селимински. Живот – дело – идеи, 1799 – 1867 (София, 1937), 486 – 508.
- 60 **Ив. Селимински.** Политиката на Русия и на великите държави (1859)
- 61 Цит. в: **M. Арнаудов.** Пос. съч., 524.
- 62 Так там, 529 – 533.
- 63 **Павел Н. Орешков.** Руска държавна преписка по нашето освободително движение (1866 – 1868). – Списание на Българската академия на науките, LII (1935), 255 – 328.
- 64 **Иван Стоянов.** Борби за политическа независимост (София, 1931), 93 и следв.; **Vangel K. Sugareff.** The Constitution of the Bulgarian Revolutionary Central Committee. – Journal of Modern History, IV (1932), 572 – 580.
- 65 **M. Арнаудов.** Политическите идеи на Раковски. – Родина, I, 5 – 15; **M. Арнаудов.** Г. С. Раковски. – В: Български писатели (В 6 т., София, 1929 – 1930), II, 3 – 30; **Б. Минчес.** Държавнополитическите и социалностопанските идеи в българската доосвободителна литература. Критико-библиографска студия. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, XVI – XVII (1900), 8.
- 66 **M. Арнаудов.** Политическите идеи на Раковски, 15 – 23; **Г. Бакалов.** Русская революционная эмиграция среди болгар, 115; **L. S. Stavrianos.** The First Balkan Alliance System, 1860 – 1876. – Journal of Central European Affairs, II (1942), 267 – 290.
- 67 **Г. Константинов.** Любен Каравелов. – В: Български писатели, III, 3 – 36; **Димитър Т. Страпчев.** История на Априлското въстание (В 3 т., Пловдив, 1907), I, 21 – 24; **Ив. Стоянов.** Пос. съч., 71 – 74; **Б. Андреев.** Пос. съч., 106 – 116; **Б. Минчес.** Пос. съч., 8 – 13; **A. Hajek** Op. cit., 231 – 233; **П. Орешков.** Пос. съч., 255 – 328.

- 68 **Г. Константинов.** Пос. съч., 44 – 45; **Б. Андреев.** Пос. съч., 116 – 123; **Д. Благоев.** Пос. съч., 39 – 41; **Б. Минчес.** Пос. съч., 11 – 12.
- 69 **Б. Минчес.** Пос. съч., 17.
- 70 **Marcel Handelsman.** Op. cit., 271 – 315; Е. Н. Carr. Michael Bakunin (London, 1938), 448; **В. Богучарски.** Активное народовольчество семидесятых годов (Москва, 1912), 275 – 277, 292 – 293.
- 71 **Г. Константинов.** Пос. съч., 44 – 45; **Е. Н. Салт.** Op. cit., 156 – 160, 167 – 180; **Д. Благоев.** Пос. съч., 39 – 41.
- 72 **Н. Станев.** Пос. съч., 90; **V. Sugareff.** Op. cit., 573.
- 73 **Ив. Шипманов.** Пос. съч., 169; **A. Hajek.** Op. cit., 245; **Ив. Стоянов.** Пос. съч., 102.
- 74 **Б. Андреев.** Пос. съч., 127 – 130; **Людмил Стоянов.** Христо Ботиов. – Български писатели, III, 65 – 68; **В. Богучарски.** Пос. съч., 292 – 293.
- 75 Вж. по-горе, 15 – 16; **Ив. Клинчаров.** Пос. съч., I, 11 – 16.
- 76 **Д. Благоев.** Пос. съч., 41 – 50; **Ив. Стоянов.** Пос. съч., 104 – 106; **Л. Стоянов.** Пос. съч., 88 – 114; **Г. Бакалов.** Пос. съч., 130 – 136.
- 77 **Б. Минчес.** Пос. съч., 26 – 28, 31 – 52, 57 – 58.
- 78 **Борис Йопцов.** Петко Рачов Славейков. – Български писатели, III, 120 – 171; **P. Славейков.** Пос. съч., 5 – 34; Б. Пенев. Пос. съч., IVы 464 – 465, 476 – 477; *An Eastern Statesman* The New Bulgaria. – The Contemporary Review, XXXV (1879), 516, застъпва същата гледна точка, когато посочва като важна характеристика на българите привързаността към „... идеята за социално равенство и равни права...“; една по-лесимистична оценка на българите е изразена от **John Beddoe**, On the Bulgarians. – Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, VIII (1879), 232 – 239.
- 79 **Г. Бакалов.** Пос. съч., 126 – 127; **Б. Андреев.** Пос. съч., 136 – 142.
- 80 **Edward Dicey.** The Peasant State. An Account of Bulgaria in 1894 (London, 1894), 120 – 121; **William Miller.** Travel and Politics in the Near East (London, 1898), 465; и **G. Washburn.** Fifty Years in Constantinople, 147, са типични изяви на тази гледна точка.
- 81 **С. С. Бобчев.** Държавноправният и обществен строй в България, 27 – 29.
- 82 **Н. Станев.** Пос. съч., 167 – 168; **Ж. Наташ.** Пос. съч., I, 161 – 171; **André Girard.** L'évolution et les tendances actuelles de la démocratie bulgare. – Revue d'histoire politique et constitutionnelle, II (1938), 106 – 107.

III.

ПОДГОТОВКАТА НА ОРГАНИЧЕСКИЯ УСТАВ

РУСКОТО УПРАВЛЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ, 1877 – 1878 г.

Като оставим засега настрана въпроса за подбудите и намеренията на руското правителство за предприемането на кампанията от 1877 г. и неговите планове за окончательното преобразуване на Балканския полуостров¹, трябва да разгледаме накратко неговата административна политика в България по време на оккупацията, преди да минем към по-подробното обсъждане на подготовката за изработване на постоянна форма на управление от събранието на нотабилите съгласно клаузите на Берлинския договор.

Проблемът за управлението на България след нейното завладяване се изправя пред русите още в първите дни на войната и още преди прекосяването на Дунав се изработват планове за гражданско управление на всички християни под турска власт. За ръководител на временното руско управление императорът назначава княз В. А. Черкаски, човек с дълбоки познания в областта на икономическите и административните въпроси, който придобива опит както в уреждането на положението на крепостните селяни, така и в реорганизацията на Полша след въстанието от 1863 г. Като виден панславист той предизвиква силно враждебно отношение в Полша със своята програма за русификация, но неговият подход към административните работи е смятан за либерален и според някои сведения князът има положително отношение към демокрацията в Новия свет, описана от Алексис дъо Токвил. Първата му стъпка през пролетта на 1877 г. е да учреди комисия, състояща се от трима руснаци и трима

българи, която да събере сведения и статистика, като целната систематизиран материал е публикуван като списание в пет броя през 1877 г.². Тези материали осветяват такива въпроси като турската административна система и законови кодекси, организацията на училищата и църквите, реформите, подгответи от Цариградската конференция, и подобни въпроси. В допълнение към тях Черкаски прави лично изследвания дотолкова, доколкото времето позволява. В резултат на цялото проучване той стига до заключението, че България трябва да бъде организирана като самостоятелна област, но за известно време е нужно да остане под руско покровителство. Той на мира турската система на управление задоволителна по принцип и приписва нейния провал на отказа на турските чиновници да я прилагат. Неговото заключение е, че „... целта на гражданското управление ... е не да се разрушат съществуващата система в България, а по-скоро да се сложи край на произвола на турската администрация, запазвайки всички учреждения и закони, които не противоречат на справедливото и хуманно управление на населението“³. Черкаски обаче не е конституционалист в западноевропейски смисъл и се интересува главно от технологията на съгласуване на руската административна система с вече съществуващите учреждения на местно самоуправление⁴.

Смъртта на Черкаски през март 1878 г., в деня на подписването на Санстефанския договор, не му позволява да завърши делото, с което се е заловил. За негов приемник е назначен княз А. М. Дондуков-Корсаков, а през двата месеца преди неговото пристигане длъжността се изпълнява от ген. Д. Г. Анучин. Задачата на Дондуков е не само да завърши административното устройство на България и да сложи основите на съдебния и военния клон на временното руско управление, но също така и да подготви свикването на събранието на нотабилите. С първата поредица от инструкции, които той получава през април 1878 г., му се предписва да продължи политическата линия на неговия предшественик – да се осигури

на местното население възможно най-голямо участие в административното управление. Специално се упоменава създаването на силна милиция (опълчение), която да осигурява реда и спокойствието в освободената страна. Организирана по руски образец, милицията трябва да има готовност да сътрудничи в случай на необходимост с руските войски. През юли, след Берлинския договор, който ограничава срока на руската окупация от две години на девет месеца, Дондуков получава допълнителни инструкции, в които ударението се поставя върху подготовката на конституционното събрание⁵.

Преди разглеждането на самия Органически устав, важно е да се хвърли един бегъл поглед върху формата, която руснаците дават на своята собствена административна система като показател за обема и типа на самоуправление, което те са готови да дадат на България по времето, когато не очакват да срещнат някаква намеса от страна на другите сили. Доколкото принципите на тази система са установени преди Берлинския договор, разглеждането им тук ще бъде ограничено в рамките на територията, отредена на България с този документ. Тя е разделена на пет губернии (области) със София като център, а също Видин, Търново, Русе и Варна. Императорският комисар, пребиваващ в София, има правото да издава административни заповеди, но не може да декретира закони, без да ги представи за одобрение в Санкт Петербург. Изпълнителната власт се състои от централна канцелария (Канцелария на гражданското управление при Черкаски, Съвет на императорския комисар при Дондуков – бел. прев.), оглавена от директор и подразделена на шест отдела, отговарящи съответно за вътрешните работи, съдебното дело, дипломацията, военното дело, просветата и финансите. Началниците на тези отдели заедно с директора на канцелариите образуват Върховен административен съвет, който заседава под председателството на комисаря. Този съвет има юрисдикцията по въпроси, които се отнасят до повече от един отдел, и неговите решения, вземани с вишегласие, имат силата на закон, след като

получат одобрението на комисаря. С изключение на проф. М. С. Дринов, българин, получил образование в Русия, който е назначен за глава на отдела по просвещението, всички важни чиновници са руснаци⁶.

Всяка губерния е оглавена от назначен губернатор, чийто основни задължения са поставянето в действие на закона и събирането на данъците. Той е подпомаган от административен съвет, съставен от членове *ex officio* (по силата на заеманата длъжност) и избрани представители на околийските и общински съвети, които имат съвещателен глас. Единствено в околиите, в градските съвети и селските общини на населението е даден важен дял от управлението. В околиите, които са общо тридесет и осем, назначеният управител е подпомаган от околийски съвет, състоящ се от пет постоянни членове, четирима извънредни членове и секретар, както и от представители на религиозните общности, които са викани в специални случаи. Освен в случая с последните, всички останали членове на съвета са избирани от населението, макар и не на основата на общото избирателно право. Методът на гласуване е твърде сложен, което дава възможност на администрацията да упражнява силно влияние, стига да пожелае това. Предварително съставен списък включва имената на пасивните избиратели, мъже над двадесетгодишна възраст, които притежават недвижима собственост или имат някакво занятие, а втори списък на активните избиратели обхваща онези лица, които отговарят на имуществения ценз по първия списък и освен това на изискването за грамотност и минимална възраст от тридесет години. В деня на изборите лицата от списъка на активните избиратели имат правото да бъдат избирани от онези в пасивния списък в съотношение един човек на всеки петдесет домакинства. Така определените избиратели се събират в околийския град да изберат членовете на съвета. Същата избирателна система се използва за определяне на съветите в околии, градове и села и всяко от тези избираеми тела има значителна власт по отношение на местни въпроси, такива като военни и админист-

ративни правила и определяне и събиране на данъците⁷.

Съдебната система е главно дело на Дондуков и по принцип е в значителна степен независима от изпълнителната власт. И тук целта е да се използват местните учреждения колкото е възможно повече, но се отива по-далеч в осигуряване на участието на населението. Съставът на 2 851 селски съдилища е изцяло избираем, а от членовете на 32 околовийски и петте губернски съда, избираеми са две трети, като начинът на избор е подобен на този при околовийските, градските и селските съвети. Освен че са избираеми в голяма степен, съдебните магистрати са изцяло български граждани. Единственият руснак в цялата съдебна система е С. И. Лукиянов, глава на съдебния отдел на централната канцелария. На практика руснациите срещат доста големи трудности, особено в Софийска и Варненска губерния, при намирането на достатъчен брой българи, които да отговарят на образователния ценз, за да заемат съдебните и административни постове⁸.

Няма съмнение, че руснаците искрено искат да направят административната система на България самозадоволяваща се и да предоставят на местното население толкова голям дял в управлението, колкото е възможно за времето си. Ако заплатите на руските чиновници са високи и те живеят по начин, който предизвиква възмущение сред българите, които плащат сметката за руската окупация, това трябва да бъде обяснено с навиците на руската бюрокрация, а не толкова с желанието да се господства над страната по един диктаторски начин. Всъщност всички свидетелства ни водят към заключението, че руснациите се надяват да видят една България, независима в административно отношение, но обвързана с руската политика на Балканите и да създадат една обучена милиция, способна и готова да действа съгласувано с руските войски⁹.

ПРОЕКТЪТ ЗА ОРГАНИЧЕСКИ УСТАВ

Макар че член 7 на Санстефанския договор предвижда свикването на едно събрание на нотабилите (видните граждани), което да „изработи преди избора на княз под надзора на един руски императорски комисар и в присъствието на османски комисар устав на бъдещото управление“¹⁰, през пролетта на 1878 г. на този въпрос се отделя малко място. С подписването на Берлинския договор, чийто член 4 предвижда свикването на подобно събрание, което да изработи органически устав, княз Дондуков-Корсаков получава инструкции да пристъпи незабавно към изпълнението на тази задача¹¹.

Освен бързината, с която трябва да работи, руският императорски комисар е изправен пред два големи проблема. На първо място, някои от неговите руски колеги и известен брой видни българи изразяват съмнения, дали народът е способен изобщо на някакво самоуправление. Генерал-майор Домонтович, директор на Централната канцелария, споделя този възглед и предлага едно събрание с много ограничени правомощия и княз, който да носи основната отговорност с помощта на един назначен сенат. Много от офицерите са против идеята за конституционно управление, а такива яростни панслависти като Катков и Аксаков не могат да се примирият с идеята, че именно руснаците установяват такава система в България. Но Дондуков мисли иначе и е готов да сътрудничи със своите шефове в осъществяването на клаузите на ревизирания договор¹².

Ако това затруднение се решава до голяма степен по силата на самите обстоятелства, то вторият проблем, свързан с постигането на някакво споразумение относно вида на устава, най-подходящ за страната, е по-труден за решаване. Тук Дондуков следва един разумен план на изследването на формата на управление на страни, в които условията са подобни на тези в България, и през юли 1878 г. той изразява мнението, че „... сръбската конституция, повече от която и да е друга, съответства на обичаи-

те и нуждите на българския народ и в същото време предоставя на българския княз значителни правомощия в управлението“¹³. Идеята да се използва като основа на Органическия устав сръбската конституция от 1869 г. е сполучлива, тъй като тя е един либерален документ, който предвижда пълна реализация на конституционна форма на управление и в същото време отговаря на една социална структура, която е почти идентична на тази в България. Румънската конституция от 1866 г. е от по-различен характер. Тя предвижда по-пълни гаранции на гражданските права и дава по-голяма власт на парламента, но това е компенсирано в голяма степен от двукамарното законодателно тяло и избирателна система, която дава цялата власт в ръцете на болярите чрез една четирикласна система¹⁴.

Въобще руснаците предвиждат да следват прецедента, установен през 30-те години, когато им е възложена подобна задача по отношение на Дунавските княжества, и тяхното намерение е да представят на събранието на нотабилите един цялостен Органически устав, който те свободно да обсъждат и изменят. На С. И. Лукиянов, началник на съдебния отдел в Канцелариата на гражданско управление, е възложено да поеме работата и първата стъпка е да нареди превеждането на български език на сръбската и част от румънската конституция. В същото време се прави сериозен опит да се открие какви са възгледите на видни българи относно важни страни на устава. Това е сторено чрез разпращането на един въпросник, съдържащ шестнадесет въпроса до единадесет светски лица и петима епископи. Всички освен един отговарят на тях и в рамките на тази малка група се очертава толкова голямо различие на възгледите, колкото и посетне на Учредителното събрание. Въпросите засягат два основни аспекта на конституцията, компетенциите на княза и съответните правомощия, които трябва да им бъдат отредени, включително такива въпроси като формата и прерогативите на Народното събрание и на кабинета. Макар че повечето от отговорите не са получени навре-

ме, за да бъдат включени в устава, преди той да бъде изпратен в Санкт Петербург за одобрение, някои от тях са използвани при по-сетнешната фаза на работа върху проекта. Нещо повече, самият Дондуков се е запознал с тези резултат на лични разговори¹⁵.

Най-подробни и показващи ерудиция отговори са получени от проф. М. С. Дринов, единственият българин член на Съвета на императорския комисар. Дринов е един от тези дейци, които не вярват, че в България е налице солидна основа за парламентарно управление и той предлага един изпитателен период от седем години, по време на който князът да има широки правомощия. Действителен законодателен орган трябва да бъде съвет от осем членове, избириани за срок от седем години от същото събрание, което трябва да избере княза. Народното събрание, с правото единствено да обсъжда законодателството, предлагано от князя или съвета, трябва да се избира чрез непряка система, която предвижда образоването и имуществен ценз както за пасивните, така и за активните избиратели. Идеята за такъв изпитателен период е възприета от Лукиянов и включена в устава под формата на член, изискващ общо преразглеждане на конституцията след изтичането на пет години. В допълнение към подробното отговаряне на въпросника на Дринов е възложено да разработи онази част от устава, която се занимава с религиозните въпроси. Това е една деликатна материя, защото тогава в много по-голяма степен отколкото преди Екзархията възпроизвежда националния идеал, който за период от само няколко месеца е олицетворяван от Санстефанска България. Решението на въпроса от Дринов, което е подкрепено от повечето представители на гръцката православна йерархия и окончателно е прието по същество от Учредителното събрание, е да се даде на екзарха в Цариград пълния контрол върху религиозните въпроси в България, запазвайки по този начин единството на българската църква независимо от разположенето на националната държава¹⁶.

Друга важна гледна точка е тази на духовенството,

представена от екзарх Йосиф и другите петима епископи. Като цяло те не проявяват много голямо доверие в политическата зрялост на своите съотечественици. Те всички са съгласни, че князът не трябва да бъде абсолютен владетел, но изпадат в големи противоречия по въпроса, до каква степен властта му трябва да бъде ограничена. Докато само един от тях се изказва в полза на двукамарна система, трима от тях препоръчват една част от членовете на Националното събрание да бъде назначавана и само екзархът посочва сръбската конституция като един подходящ образец. Проблемът, пред който са изправени, е още по-труден поради обстоятелството, че те не знайт кой ще заеме поста на княз, чийто прерогативи те са помолени да определят. Съзнавайки опасността от даването на прекалено широка власт на княза, който със сигурност ще бъде чужденец и вероятно ще знае твърде малко за България, Тодор Икономов предлага един план, който е показателен за идеите на мнозинството от лицата, чието мнение е потърсено. Той е честен и патриотичен гражданин с отлична репутация и е изпълнен със съзнание за необходимостта да се постигне компромис между ограничаването на правомощията на един още неизвестен княз и липсата на политически опит на народа като цяло. При тези обстоятелства е естествено повечето от по-затмните граждани, които имат предимството да са получили образование и възможността да са пътували в странство, да се изкажат в полза на такъв Органически устав, който да ги постави в силни позиции. Предложението на Икономов е за малко събрание, ненадвишаващо петдесет членове, избрано на основата на общо избирателно право при тристепенна избирателна система и споделящо властта с един назначен сенат от двадесет члена¹⁷.

Докато все пак има общо съгласие относно проектите, които предвиждат един княз с ограничени правомощия, който трябва да бъде избран, то по въпроса за формата на Народното събрание се изказват твърде различни мнения. Групата, към която Лукиянов се обръща за мнение, се разделя на две почти равни части по въпроса

за еднокамарен или двукамарен парламент, и в тази връзка трябва да се припомни, че наличието на горна камара означава контролирането ѝ от привилегированото малцинство. Обстоятелството, че огромната част от населението на страната е селско, дава основание на някои дейци да настояват, че избирателната система трябва да бъде напълно демократична, а на други – аргумента, че образователните и имуществените цензове трябва да се установят по такъв начин, щото влиянието на градските жители в обществените работи да бъде съизмеримо с тяхното икономическо положение в страната. В същото време един от епископите изразява опасението, че след като повечето образовани хора са били обучавани в чужбина и често в неславянски страни, би трявало да се вземат мерки те да не наложат контрола си върху народните работи. Последното мнение е особено интересно като една от първите изяви на възгледите, които по-сетне се идентифицират с панслависткия клон на руската политика. Въпросът за състава на народното събрание също поражда противоречиви възгледи, някои в полза на законодателно тяло, състоящо се изцяло избрани членове, и други, препоръчващи значителен дял на назначаваните и на *ex officio* (заемащи поста по силата на своята длъжност) депутати. Докато мнозинството от анкетираните се изказва в полза на общото избирателно право, те предлагат различни форми на непряко гласуване, които биха ограничили влиянието на избирателното тяло върху събранието¹⁸.

Най-сетне има някои особени проекти и средства, заслужаващи споменаване повече заради тяхната оригиналност, отколкото за тяхната логичност. Най-необичайната от тях е формата на министерската отговорност, предложена от Тодор Бурмов, комуто е съдено да стане първият министър-председател на България. В случай на гласуване на недоверие, което според неговото определение е негативен вот на две трети от събранието, министър-председателят трябва да обяви нови избори. Ако кабинетът претърпи поражение и в новото събрание, тогава министър-председателят има правото да свика Велико

народно събрание. Последното трябва да бъде създадено по сръбски образец и да има за задача избора на нов княз и изменение на конституцията. Ако кабинетът получи отрицателен вот на две трети от депутатите, съгласно проекта на Бурмов министрите трябва да променят своите мнения, но отново да останат на власт¹⁹.

Трябва да се отбележи, че българите, до които Лукиянов се допитва, са все хора с умерени възгледи и не е направен никакъв опит да се разбере какви са вижданията на значителния брой радикални русофоби, възпитани в традициите на Раковски, Каравелов и Ботев. Макар че враждебността към Русия, която изпитва тази част от общественото мнение, е до голяма степен разсеяна от последните събития, нейните представители скоро ще проявят своята решимост да запазят независимостта си както от чуждо господство, така и от контрола на малка група лица вътре в страната. Драган Цанков е един от тези анкетирани, които споделят тези възгледи, и затова той отказва да отговори на въпросника. Той смята, че е редно допитването до българското мнение да бъде направено чрез едно редовно Народно събрание, на което да бъдат представени всички гледни точки и да бъдат разменяни свободно мнения. Естествено е руснаците да се допитват до изразявашите крайни мнения, защото те имат известно основание да се опасяват, че България би се превърнала в една втора Швейцария – убежище за руските политически емигранти. Но руснаците намират утешение в надеждата, че едно силно централно правительство, поддържащо връзка с консервативното по природа селячество, ще осигури стабилна форма на управление²⁰.

Освен различията във възгледите, изразени от българските водачи, на които Лукиянов изпраща своя въпросник, забавянето на отговорите и бързината, с която трябва да работи, не му дават възможност да потърси други материали освен сръбската и румънската конституция. Неговата основна задача е да приспособи сръбския план към ограниченията, наложени от Берлинския договор, и да пренареди неговите членове и параграфи в по-

логична форма. Външно погледнато, извършените промени са значителни, тъй като броят на членовете е увеличен от 133 на 205, а броят на главите – на двадесет и три. Но в действителност същината на сръбската конституция не е променена. В някои отношения и по-специално в случая с народното представителство е внесена нотка на консерватизъм. В сръбското Велико народно събрание всички негови членове са избирами, докато в България значителен брой от депутатите трябва да заемат поста си ex officio, а при обикновеното Народно събрание само половината от членовете трябва да бъдат избирани срещу две трети в Сърбия. Много учудващо е, че се възприема интерпретацията на министерската отговорност на Бурмов. Като цяло целта на руснаците е да се постигне по-скоро представителство на народа или „нотабилите“, отколкото народно представителство в двата вида събрания²¹.

Но в друго отношение положенията на Органическия устав са по-либерални. Например половината от членовете на Държавният съвет, който в Сърбия е изцяло назначаван, трябва да бъдат избирани от състава на самото Народно събрание. В същото време на съвета са дадени по-широки правомощия и Лукиянов изменя по-нататък сръбския образец, за да позволи на чиновниците да гласуват и да бъдат изправяни пред съд без разрешение на правителството. Като дава на Народното събрание право на интерpellация, Органическият устав следва по-скоро румънската отколкото сръбската практика, макар че той противоречи и на двата модела, като поставя една силна въоръжена сила на разположение на това тяло. Много от тези промени имат антимонархически тенденции и са показателни за обстоятелството, че руснаците не знаят дали ще могат да прочитат на новия княз²².

Когато този етап е достигнат, Органическият устав е изпратен през ноември 1878 г. в Санкт Петербург и след малко повече от месец е върнат, съпроводен от значителен брой поправки и второстепенни изменения. Някои допълнителни промени са направени в София, а при завършването на работата с превеждането на устава на

български език, възложено на професор Дринов, са допуснати някои грешки, които в известна степен променят някои от положенията му. В тази си форма Органическият устав стига до Събранието на нотабилите, или Учредителното събрание, както то скоро става известно, за обсъждане и приемане²³.

ОКОНЧАТЕЛНИЯТ ВАРИАНТ НА ОРГАНИЧЕСКИЯ УСТАВ

В окончателната си редакция Органическият устав е компромис между формите на управление, приети в Сърбия и Румъния, ограниченията, наложени от Берлинския договор, и специалните интереси, представени от руската политика и гръцката православна църква. Българското княжество е определено като „монархия, наследствена и конституционна, с народно представителство и се намира във васални отношения към Блистателната порта“²⁴. Изпълнителната власт е поверена на князата, който съответно споделя законодателната власт с народните представители. Съдебната власт действа в името на князата, но техните отношения не са ясно определени. Князът е също главнокомандващ и представя княжеството в отношенията му с чуждите държави. Предвидени са обичайните ограничения върху правото на княз да пътува в чужбина, но те са компенсирани от положението, според което отговорността за неговата политика се носи от Министерския съвет. Позициите на князата са подсилени допълнително от правото му на вето, което означава въвеждане на изискването, щото всички закони трябва да получат одобрението му, преди да влязат в сила²⁵. В религиозно отношение княжеството е част от българската Екзархия и се гарантират религиозните свободи на всички малцинства²⁶.

Подробно са разработени въпросите за престолонаследието, а в случай на овакантяване на трона се предвижда избиране на регентство от Велико народно събрание. С изискването за полагане на клетва за вярност и с опре-

делянето на цивилната листа на един милион франка годишно се поставят известни ограничения на князя²⁷.

В устава се декларира равенството пред закона и изрично се заявява, че не се признават никакви класови различия. Въвеждат се обаче известни ограничения върху постъпването на чужденци на държавна служба. Правото на собственост е щателно защитено, както и основните граждански права. Военната повинност е задължителна за всички²⁸. Народната воля се представя от двете тела – Великото народно събрание и Обикновеното народно събрание. Първото е съставено от части от представители на духовенството, съдебната система и губернските, окръжни и общински съвети и от части от депутати, избрани в съотношение два пъти по-голямо от състава на Обикновеното народно събрание. В негова специална компетенция е изборът на регенти, официалното съгласие за отстъпване или присъединяване на територии, изборът на нов княз и изменение на конституцията. За последното се изисква мнозинство на две трети от депутатите²⁹. Обикновеното народно събрание се формира по същия начин с изключение на обстоятелството, че князът има право да назначава половината от депутатите. Правата и имунитетът на депутатите са гарантирани и сесиите на събранието трябва да бъдат публични, макар че галериите могат да бъдат опразнени, ако мнозинството от народните представители реши това. Събранието има гълнатата законодателна власт, като в устава се поставя специално ударение върху неговия контрол на финансовите въпроси. Очевидно е очакването, че събранието ще се задоволи с упражняването на строг контрол върху бюджета и ще предостави воденето на политиката и формулирането на основните закони на кабинета и Държавния съвет³⁰.

Очаква се също, че основната тежест на изработването на законите, които ще сложат основите на новата държава, ще падне върху Държавния съвет. Това тяло според окончателния вариант трябва да има от седем до двадесет члена, назначени от княза, и по двама члена от всяка от петте губернии, избрани от Народното събра-

ние от собствения му състав. Така конституираният съвет трябва да получи широки права по въпросите на законо-дателството, по силата на задължението си да извършва преглед на всички законопроекти преди те да бъдат представени на Народното събрание. Той е също мястото, където се уреждат различията и противоречията между различните области на страната, и освен това изпълнява функциите на апелативен съд от последна инстанция по някои въпроси. Това са само някои от функциите, предоставени на съвета, но те са показателни за важното положение, което се предвижда той да заеме. Последният важен държавен орган е Министерският съвет, който се назначава и уволянява от княз. Министрите, чийто брой е седем, са колективно отговорни пред княза и пред събранието. Органическият устав трябва да се запази в този вид за пет години и в края на този срок трябва да бъде свикано Велико народно събрание, за да направи каквито поправки бъдат сметнати за необходими³¹.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ГЛАВА III

¹ Политиката на Русия и другите Велики сили в България се разглеждат в глава VI.

² Материалы для изучения Болгарии. Бухарест, 1877.

³ **Е. Д. Гримм**. История и идейные основы проекта Органического устава, внесенного в Тырновское Учредительное Собрание 1879 г. – Годишник на Софийский университет. III. Юридический факультет, XVII (1920-21), 70 – 71.

⁴ **Е. Гримм**. Пос. съч., 65-83; **Alois Hajek** Bulgariens Befreiung und staatliche Entwicklung unter seinem ersten Fürsten (München und Berlin, 1939), 112, n. 1, 112 – 113; **Д. Г. Анучин**. Князъ В. А. Черкасский и гражданское управление в Болгарии, 1877 – 1878 г. – Русская старина, LXXXIII, IV (1895), 49 – 55; **Любомир Владикин**. История на Търновската конституция (София, 1936), 28 – 32.

⁵ **Е. Гримм**. Пос. съч., 839 – 93; **A. Hajek** Bulgariens Befreiung, 118 – 123; **Л. Владикин**. Пос. съч., 34 – 44; за описание на руского управления в Източна Румелия вж.: **Христо Н. Гандев**. К изучению деятельности русского оккупационного управления в Восточной Румелии, 1877 – 1878 гг. – Записки научноисследовательского объединения при Русский свободный университет в Праге, VI (1938), 43 – 86.

⁶ Österreich-Ungarn, **Haus-, Hof- und Staatsarchiv** (по-нататък цитирано като Н. Н. С.), **Politisches Archiv**, XII, 222: *Turquie*. Varia, Цвидинек до Андраши, No. 22, Suppl., 15. Jan. 1879, съдържа подробно и интересно изложение на цялата руска административна система.

⁷ Ibid., Цвидинек до Андраши, No. 22, Suppl., 15. Jan. 1879; **Л. Владикин**. Пос. съч., 19 – 24; **Е. Гримм**. Пос. съч., 102 – 109.

⁸ **Е. Гримм**. Пос. съч., 110 – 114; **Л. Владикин**. Пос. съч., 37 – 38.

⁹ **Е. Гримм**. Пос. съч., 110 – 114; **Л. Владикин**. Пос. съч., 37 – 38. **A. Hajek**. Bulgariens Befreiung, 114 – 121.

¹⁰ **Gabriel Noradoungian**. Recueil d'actes internationaux de l'empire ottoman (4 vols., Paris, 1897 – 1903), III, 513.

¹¹ **G. Noradoungian**. Op. cit., IV, 178; **Е. Гримм**. Пос. съч., 120.

¹² **Е. Гримм**. Пос. съч., 121 – 124.

¹³ В писмо до Д. А. Милутин от 8 (20) юли 1878 г., цит. в **Е. Гримм**. Пос. съч., 120.

¹⁴ **Е. Гримм**. Пос. съч., 125 – 126.

¹⁵ **Стефан Баламезов**. Сравнително и българско конституционно право (В 2 т., 2-ро изд., София, 1938), I, 6 – 10; **Е. Гримм**. Пос. съч., 139 – 140.

¹⁶ **М. С. Дринов**. Изработването на българската конституция (Нещо от моите спомени за това дело и за моето участие в него). – Съчинения. Под ред. на В. Н. Златарски (13 т., София, 1909 – 1915), III, 164 – 185; **Е. Гримм**. Пос. съч., 143 – 146.

¹⁷ **Т. Икономов**. Съчиненията на Тодор Икономов. Под ред. на К. Икономов (В 4 т., Шумен, 1897), IV, 97 – 103; **С. Баламезов**. Пос. съч., I, 11 – 12; **Е. Гримм**. Пос. съч., 146.

¹⁸ **Марко Д. Балабанов**. Преди първото учредително събрание в Търново и преди избирането на първия български княз. – Периодическо списание, XIX, '68 (1907), 647-666; **Е. Гримм**. Пос. съч., 150 – 157.

¹⁹ **С. Баламезов**. Пос. съч., I, 10 – 11.

²⁰ **Е. Гримм**. Пос. съч., 141 – 142, 158 – 162.

²¹ Пак там, 162 – 172.

²² Пак там, 173 – 197.

²³ **Е. Гримм**. Пос. съч., 202 – 219; **С. Баламезов**. Пос. съч., I, 18 – 25; **Л. Владикин**. Пос. съч., 82 – 93; **Екатерина Христова Стоянова**. Към историята на българската конституция. Последни проучвания (Машинопис, София, 1939)

²⁴ Член 3 на Органическия устав. Текстът може да бъде намерен в: **Е. Гримм**. Пос. съч., Приложение.

III. ПОДГОТОВКАТА НА ОРГАНИЧЕСКИЯ УСТАВ

- 25** Глава II на Органическия устав.
- 26** Глава IX.
- 27** Глави V, VI и VII.
- 28** Глава XII.
- 29** Глави XIII и XX.
- 30** Глави XIV и IV.
- 31** Глава XIX.

IV.

УЧРЕДИТЕЛНОТО СЪБРАНИЕ

ОРГАНИЗИРАНЕТО НА УЧРЕДИТЕЛНОТО СЪБРАНИЕ

Учредителното събрание, открыто от княз Дондуков-Корсаков на 10/22 февруари 1879 г.¹, е в истинския смисъл на думата представително за българското обществено мнение. От 231 депутати, само десет от които не пристигат навреме за първото заседание, 118 са представители ex officio на църковната йерархия, на мюсюлманското и юдейското изповедание, на касационните съдилища и губернските и окръжни съвети. Според първоначалния руски план на събранието е трябвало да бъдат представени само „нотабили“, но императорският комисар получава през ноември 1878 г. съгласието на Гирс* да бъдат избрани допълнително депутати в съотношение един на всеки десет хиляди души жители. В съответствие с това в Събранието са избрани осемдесет и девет депутати. Освен това двадесет и един депутати са назначени пряко от комисаря. Това е сторено отчасти за да се даде по-голямо представителство на мюсюлманите, тъй като те не са представени в изборите пропорционално на числеността им – двадесет и шест процента от населението, отчасти за да бъдат включени някои видни българи, като П. Р. Славейков например, които по едни или други причини са останали вън от Събранието. Най-сетне на Рилския манастир и на българските колонии в Одеса и Виена е позволено да пратят по един представител. След откриването на Събранието пристигат допълнително още двама представители от последната категория².

Не би могло да има съмнения относно безпристрастността на тази уредба. Както заявява един съвременен авторитет: „... независимо от факта, че в Събранието има

само осемдесет и девет избрани депутати, никой не може да отрече тогава или после, че то включва абсолютно всички видни българи в Княжеството“³. За жалост навремето не е направен подробен анализ на произхода, възгледите и жизнения опит на различните членове на Събранието, защото сега това не може да бъде изчерпателно направено. Необходимо е обаче още от самото начало да се отхвърли идеята, че членовете на Събранието са изцяло некомпетентни и невежи по предмета, с който се занимават.

Д-р Уошбърн, президент на Роберт колеж в Цариград, където получават образоването си преди 1879 г. четиридесет и пет българи, заявява, че „Събранието е уникално, състои се главно от селяни, много от тях в своите кожуси, и мисля, че нито един човек в Събранието нямаше понятие от парламентарни процедури, освен тези от бившите възпитаници на Роберт колеж, които бяха представени. Нито един от депутатите не беше имал предварителен опит в областта на гражданското управление“⁴. Въщност сравнението на списъка на възпитаниците на Роберт колеж с този на членовете на Учредителното събрание показва, че само четириима от тях са излезли от американското училище, а от тях само двама играят важна роля⁵.

На основата на техния предварителен опит депутатите в Събранието могат да бъдат разделени на две основни групи. Пъrvата се състои от тези, които са играли важна роля в народните работи или като членове на турската администрация, като водачи на борбата за независима църква или като революционери. Известен брой от тях получават образование или в Западна Европа, или в Русия, а други са минали през някое от училищата в Цариград. Докато опитът в областта на парламентарните процедури определено им липсва, те са взели с успех участие в няколко църковни събрания и са натрупали опит в общата политика и държавническото изкуство, които са част от техните отношения с турските власти. Втората група е на тези, които са нови в българския обществен

живот. Някои от тях са от по-старото поколение, като професор Дринов, който е прекарал по-голямата част от живота си в чужбина и сега е повикан да помогне в създаването на новата държава. Други са по-млади хора, често с научни степени от Западна Европа, които не са играли никаква роля преди Освобождението, но заемат незабавно важни позиции поради своето образование и способности. Сред представителите на последната група са Стоилов, Греков, Начович, Горбанов и Каравелов.

Това, че мнозинството в събранието носи дрехи, които изглеждат странни за западните наблюдатели, е несъмнено вярно, както и че има вероятно определена връзка между техните вкусове в шивачеството и опита им обществените работи. Но това обстоятелство не пречи да се започнат разгорещени дебати по такива въпроси като свободата на печата и събранията, цензурирането на религиозните книги, достойнствата на един сенат или държавен съвет, и прочие въпроси. Самите промени, направени в Органическия устав, са свидетелство за енергията и убедеността, с която депутатите се заемат със своята задача. Във формулирането на отделните членове, в пропуските от различен характер и често в нелогичната структура на конституцията като цяло се проявява липсата на парламентарен и конституционен опит. Изчислено е, че от целия състав на събранието участие в дебатите вземат шестдесет и пет депутати и че понятия като „национализъм“, „свобода“ и „равенство“ се срещат най-често⁶.

Съставеният правилник за дейността на Учредителното събрание дава неограничени възможности за независимо и системно обсъждане на Органическия устав. Макар че някои от членовете му са избрани, а други – назначени *ex officio*, става ясно, че това тяло е хомогенно и че всеки негов член разглежда интересите на страната като цяло. Неприкосновеността на депутатите, както и свободата на словото са гарантирани. Заседанията са по правило отворени за публиката, но по предложение на двадесет от депутатите и подписано от две трети от тях,

те могат да бъдат закрити. Изискваният кворум е определен като мнозинство от членовете на събранието и промени в устава могат да бъдат приети с обикновено мнозинство. Членовете стават в знак за приемане на едно или друго предложение и това, изглежда, е единственият използван метод на гласуване, макар че е предвидено използването на бюлетини и поименно гласуване, в случай че една трета от членовете пожелаят. Поправки могат да се предлагат направо или в писмена форма. В правилника са включени предложения за избора на необходимите за различните цели служители и изисквания за редовно присъствие на всички депутати на заседанията⁷. На практика има доста нередности, но те се дължат повече на неопитност, отколкото на преднамерени. Както ще бъде посочено по-нататък, значителна част от действителните дискусии между различните партии стават извън събранието и редовните заседания се ограничават до защитата на гледните точки на различните групи⁸.

Поради обстоятелството, че събранието е свикано отчасти като осъществяване на Берлинския договор, ролята на чуждите представители в Търново е много важна. Фон Цвидинек, Палгрейв, Брюнинг, Шефер и Бруненги представят съответно Австро-Унгария, Великобритания, Германия, Франция и Италия, но само австрийският и британският консул проявяват някаква действителна инициатива. В навечерието на откриването на събранието чуждите делегати се срещат в София и се съгласяват да присъстват на първото и заключителното заседание, а също и по време на дебатите, за да могат да следят работата на събранието⁹. След започването на заседанията Цвидинек прави всичко възможно, за да убеди своите колеги да създадат една комисия и да действат като единен фронт в случай, че поискат да се противопоставят на някое руско действие, но те проявяват голямо колебание. Брюнинг се съгласява с австрийския си колега, но му дава да разбере, че получените инструкции го задължават „... абсолютно да се държи по напълно неутрален начин“¹⁰. Шефер и Бруненги не са склонни да сътрудничат, а Палгрейв спо-

ред Цвидинек иска да си запази свободата да упражнява влияние върху българските водачи и княз Дондуков-Корсаков по начин какъвто смята за добре¹¹. Всъщност инструкциите на Палгрейв гласят: „Страйте се да работите заедно с Вашия австрийски колега във всичко. Навсякъде другаде двете правителства работят заедно и ние придаваме голямо значение на този съюз“¹².

Не трябва да се приема обаче, че Палгрейв не успява да изпълни своите инструкции. Главната цел на присъствието на чуждите представители в Търново е да видят как Събранието се справя със своята задача за изработване на конституцията и дали руското администрация ще се изтегли в рамките на времето, определено от Берлинския договор. След като става очевидно, че руснаците имат намерение да изпълнят точно своята част на сделката, Палгрейв несъмнено чувства, че не е нужно да предприемат такива официални стъпки, каквито предлага австрийският консул. Първоначално Цвидинек се опасява, че Събранието ще бъде напълно доминирано от руснаците. Около месец преди да се отправи за Търново, той говори за тази заплаха в донесение до Андраши. „Всичко – пише той, – както изглежда, сочи обстоятелството, че се предвижда да се приеме проекта за бъдещата конституция, подгответа от временното управление ... от събранието на нотабилите, преди да има време да се оформят мнения за него или да бъдат повдигнати никакви сериозни възражения срещу определени негови положения“¹³. Нещо повече, член 4 на Берлинския договор може да бъде тълкуван като изискване самото Събрание да изработи подробно конституцията. В началото на февруари тези опасения са разсеяни от самия Дондуков и чуждите представители се съгласяват да не повдигнат никакви възражения¹⁴.

Вероятно поради обстоятелството, че този въпрос е повдигнат, в речта си на откриването Дондуков специално набляга върху свободата на Събранието. „Предлаганият на вашето обсъждане проект, – казва той – не е по-вече от една програма за улеснение на вашите трудове... тази програма не трябва да стеснява и свързва вашите

убеждения. С пълна свобода и независимост на отделните мнения и общи прения да се изкаже всеки от вас съвестно и с убеждение ... последната решителна дума принадлежи вам и единствено вам“¹⁵.

ИНИЦИАТИВАТА НА УМЕРЕННИТЕ

Делегатите, събрали се за Учредителното събрание в Търново през февруари 1879 г., макар да не идват като представители на отделни групи или партии, се изправят неизбежно пред един въпрос, който поражда разделение между тях. Това е „народният въпрос“ или „въпросът за целокупна България“, който си остава един от най-важните въпроси в историята на страната. Още преди откриването на Събранието в Търново сериозен опит да разгледа въпроса, дали да се подчиняват на решенията на Берлинския договор, е направен в Пловдив. Тогава, както и винаги по-късно, всички се съгласяват, че националният идеал е да се обединят всички българи в една независима държава. Въпросът е дали няма да е по-добре да се приеме Берлинското решение за известно време и да се изчака по-благоприятен момент, или да се рискува всичко в борбата за независимост. Колкото до Източна Румелия, с подкрепата на политиците от по-старата генерация се налага по-умереният възглед, но в Търново дискусията взема сериозни размери¹⁶.

На неформални срещи в навечерието на откриването на Събранието много от по-младите представители и други, дошли неофициално от Източна Румелия и Македония, наблягат върху това, че да се участва в Учредителното събрание е разнозначно на приемането на Берлинския договор. Те настояват следователно делегатите да бойкотират Събранието, докато то не бъде обявено за представител на всички българи. Часто от хората в тази група настояват да се разчита на собствените сили, докато други, за които се предполага, че са получили подкрепа от княз Дондуков, предпочитат да се опират на временното

руско управление. Добре образованите и по-зрели депутати заемат по-умерена позиция – те смятат, че тяхната задача е да изработят една добра форма на управление за България и след това търпеливо да чакат, докато стане възможно осъществяването на националното единство с по-малки рискове. Икономов, един от умерените членове на Събранието, в опита да постигне компромис между различните виждания, предлага, щото България да се откаже от своето независимо положение и се съедини с Източна Румелия като автономна област на Османската империя при условие, че и Македония бъде обединена с тях. Предложението е интересно и несъмнено би предизвикало големи затруднения на Великите сили, ако бе било прието, но мнозинството смята, че това би означало прекалено голяма жертва на правата на България¹⁷.

Ролята, която Дондуков играе в тези дискусии, е твърде неясна. Неговите по-ранни донесения до Гирс, изпратени преди откриването на Събранието, показват, че той разбира възможните големи затруднения, но е склонен да приема благосклонно петиции единствено от избраните членове на събранието. Ако те искат да подават оплаквания по един въздържан и официален начин, той няма възражения, но не е готов да позволи действия, които биха нарушили процедурата на събранието. Не след дълго обаче той почва да крои планове, как да използва съпротивата срещу Берлинския договор за целите на Русия. Събранието не може да бъде провалено, но не би ли било възможно българите, след като изработят конституцията, да откажат да изберат княз и вместо това да поискат продължаването на руското управление под формата на протекторат? От кореспонденцията му с княз Лобанов, руския посланик в Цариград, става ясно, че Дондуков се надява на едно подновяване на Източния въпрос в резултат на революция в турската столица. Ако подобна възможност се появи, тогава официално искане от страна на български делегати за съединение на България и Източна Румелия би имало голяма стойност. Както се оказва в действителност обаче, не само че Абдул Ха-

мид укрепва своето положение на турския трон, но самото руско правителство настоява за стриктното приложение на Берлинския договор¹⁸.

Междувременно откриването на Учредителното събрание на 10/22 февруари 1879 г. не слага край на дискусиите по националния въпрос. През следващите три дни се провеждат неофициални събирания, тъй като не е възможно да се постигне чрез гласуване компромис по въпроса, дали да се бойкотира или не Събранието. Само десет депутати, между тях Каравелов, Стоилов и Маринов, се обявяват в полза на крайно решение, а мнозинството се обединява около по-умерената процедура на съставяне на мемоар, който да бъде представен на Великите сили¹⁹.

Известна заслуга за победата на умереното гледище в тази първа криза, свързана с националния въпрос, трябва да бъде призната на дения британски представител У. Гифърд Палгрейв, когото Дондуков характеризира като личност „... съчетаваща ексцентричността на Джон Бул с лукавството на йезуит и на източен факир ...“²⁰. Той естествено е обезспокоен от опасността да бъде направен един опит за съединение на двете Българии, още повече под егидата на руските панслависти, и признава, че е употребил „цялото си влияние“ в подкрепа на умерените²¹. Тесните контакти с българските водачи обаче му отварят очите за един факт, който Европа няма да открие още няколко години, именно, че българите не са задължително оръдие на руската политика. Той докладва, че „... между българите, били те водачите или масата, няма панславистка тенденция или даже симпатия. Техните реакции са забележителни, бих казал почти недружелюбни, изолационистки, и няма да бъде неточно, ако бъдат определени като панбългарски и нищо повече. А колкото до техните сръбски и руски братовчеди, те не крият искрената си неприязнь към първите и своето желание, като оставим на страна благодарността, да се отърват от вторите“²².

Дондуков е решен да види започването на работата на Събранието, а умерените се оказват мнозинство в

него, така че народните представители се заемат с изработване на правилник за дейността му. В началото в него все още няма истински партии. Различията по общонародния въпрос не се основават на политически принципи и не траят дълго време. След като решението да се пристъпи към работата върху конституцията е взето, малцинството взема активно участие в дебатите и скоро традиционните предубеждения, появили се преди Освобождението, излизат на повърхността. Отново на една малка група на земевладелци и богати търговци, които търсят умерен и авторитарен режим, се противопоставят водачите на революцията и техните последователи, намиращи се под влиянието на напредничавите идеи. Но това по-дълбоко разделение не се проявява незабавно. Когато в началото на март се избира ръководството на Събранието, за председател е избран митрополит Антим Видински, а за подпредседатели – Петко Каравелов и Тодор Икономов. Докато Антим си остава през цялото време една неутрална фигура, неговите помощници последователно застават на противоположни позиции по всички важни въпроси. Подобна липса на партийни кандидати има и по отношение на низшите длъжности, макар че по-старите и умерени водачи имат предимство поради широката известност на техните имена²³.

Връщането на общонародния въпрос точно в момента, когато събранието се залавя за работа, предизвиква голяма досада на чуждите представители. Разочарование то на българските депутати от Берлинския договор е дълбоко и искрено, но на Цвидинек и Палгрейв дългите патриотични речи им се струват като опит за отлагане на заседанията. Ако Събранието не успее да завърши своята задача преди изтичането на срока на руската окупация, то тогава руснаците биха могли да използват това като претекст да запазят своето присъствие за неопределено време Но тези опасения се оказват пресилени, защото на 7/19 март Лукиянов, представителят на императорския комисар, слага край на дискусията по националния въпрос и настоява Събранието да премине към разглеждане-

то на Органическия устав. Тогава депутатите се съгласяват да бъде представен на Великите сили един мемоар и с това въпросът е окончателно приключен²⁴.

Следващият въпрос е каква процедура да се избере при обсъждането на Органическия устав, и в дебатите по него проличават първите различия във вижданията, които скоро ще разделят Учредителното събрание на две групи – на умерените, които искат да предадат властта на патриотичния и честен елит на образованите и опитни хора, и на крайните, които настояват да бъдат приети най-демократичните методи и институции, така че да се даде на народа пряк контрол върху законодателната и изпълнителната власт. Стоилов, комуто предстои да стане водач на умерените, предлага да бъде избрана една комисия, която да докладва Органическия устав. Предложението се приема, но не и без да бъде изразен протест от страна на Цанков, който заявява: „Законът на Черна гора може да не е основан на научни теории, но той е добър за тях... законите, които ще се изработят за нашия народ, трябва да се разглеждат от народните представители, а не от учени комисии“²⁵. На 10/22 март е избрана комисия от петнадесет от по-умерените депутати, за да „... докладват за устава, представен от управлението и за началата, които изглеждат най-подходящи като основа на българската конституция“²⁶.

Изборът на комисията, която представя своя рапорт след единадесет дни, е последната важна победа на умерените сили. От този момент насетне всички обсъждани въпроси имат политически характер и умерените не могат повече да разчитат на подкрепата на руския, британския или австрийския представител, както е било преди това. Когато става дума за това, дали да се подчиняват или не на Берлинския договор, умерените могат да разчитат на твърдата подкрепа на страните, подписали този договор, но когато става дума за положенията на самата конституция, чуждите представители от самото начало не подкреплят съперничещи си програми. При тези обстоятелства енергията и ентузиазмът на крайните без особени

затруднения надделяват над авторитета на техните опоненти. Последната пречка за свободно обсъждане на Органическия устав е отстранена, когато Дондуков отхвърля възраженията, повдигнати от Портата. На 14 март турският представител Пертев ефенди представя на руския императорски комисар един списък на възраженията срещу руския проект, наблягайки изрично върху това, че князът е наследствен и му се дава правото да сключва договори с други държави. Тази страна на устава, както и правото на Великото народно събрание да одобрява териториални промени са според турската страна в разрез с Берлинския договор. Отговорът на Дондуков обаче, на който турците не могат да противопоставят възражение, е, че Органическият устав е само един предварителен проект и не може да бъде разглеждан като нарушение на договора, докато не е приет от Събранието²⁷.

Рапортът на комисията по Органическия устав препоръчва руския проект с някои изменения. В уводната част на рапорта се посочват четирите основни принципа, или начала, както ги наричат членовете на комисията, върху които трябва да се основава българската конституция. Тези начала са: свободата, равенството пред закона, самоопределението и неприкосновеността на собствеността, и според рапорта всички те са в достатъчна степен гарантирани от Органическия устав. В рапорта се предупреждава за опасността от прекалено бързото преминаване от турското управление към пълното самоуправление и се заключава, че е „... неизбежно нужно, щото в нашата Конституция да вее един дух на разумен консерватизъм и нашето правителство да бъде силно и крепко“²⁸. Народът, особено през първите години след Освобождението, трябва да се научи да уважава властта. Измененията, които комисията предлага, в повечето случаи не са особено значими. Приема се свободата на съвестта например, но в същото време се иска забрана на прозелитизма (дейността по спечелване на привърженици на нови, чужди изповедания). Иска се формулирането на по-ясни правила за подвеждане на министрите под от-

говорност, а също и безплатно и задължително образование²⁹.

Най-поразителното изменение се отнася до състава на Народното събрание, което според членовете на комисията трябва да бъде изцяло избирано. Като прави препоръки по този въпрос, рапортът предлага едно изменение, което оттогава насетне става предмет на дискусии. Става дума за формата на корпоративното или класовото представителство, което земеделският водач Стамболийски застъпва през XX век и което тогава се приема в страната във видоизменена форма като единственото средство срещу злоупотребите с партийната политика. „Участието на народа в законодателната власт не значи, че народът трябва да се управлява сам, но още, че в това самоуправление трябва да имат равно участие, съразмерно с взаимната им важност, различните икономически интереси, които се проявяват у народа“³⁰. Комисията различава четири основни социални групи: селяните и другите притежатели на недвижима собственост, тези със средно или висше образование, капиталистите и търговците, които плащат поне 100 гроша годишен данък, и най-сетне представителите на висшето духовенство и интелигенцията. По отношение на активните избиратели, или тези, които могат да заемат едни или други длъжности, има допълнителни цензоре за образование и минимална възраст от двадесет и пет години. Като допълнение към Народното събрание рапортът препоръчва сенат, състоящ се от двадесет до двадесет и пет членове. От тях десет до петнадесет трябва да се назначават от княза, двама да представляват православната църква и един – мохамеданска. От останалите шест са предназначени за съдилищата, образователните институции и научните дружества, а останалите трябва да бъдат избирани от народа³¹.

Когато на 21 март / 2 април, рапортът на комисията е представен на Учредителното събрание, той попада под атаките на крайните, водени от Петко Каравелов и П. Р. Славейков. За тях целият рапорт не е нищо друго освен един заговор на чорбаджиите и търговците да заемат

мястото на турците като потисници на народа. Каравелов атакува четирите принципа като безсмислени и предлага, първо, да се гласува недоверие на комисията, второ, Събранието да се върне към „*status quo ante comissionem*“ (sic!), и най-сетне, Събранието да продължи с обсъждането на устава глава по глава. Това предложение е последвано от саркастичната атака на Славейков, който използва в пълна степен своето съвършено познаване на разговорния език, поговорките и народната реч, придобито през годините на учителстване сред обикновените хора. Той не прави опит за логически анализ на рапорта, а се задоволява да излезе върху него своята насмешка. „Комисията иска да ни се дава свобода като комка, малко по малко, защото ни бил слаб стомахът... Искате народ свободен, а отнемате му свободата; искате правителство крепко и силно, но му отнемате силата; боите се от съприкосновението на правителството с народа и турите преграда помежду им“³². След започването на атаката на крайните не може да става въпрос за нещо друго освен за поражение на рапорта и с него изчезва и последната надежда, че те ще могат да доминират в събранието³³.

Подробно описание на партиите, които ще се развият в събранието, се дава в следващата глава, но тук е интересно да се отбележи, че една седмица преди рапортът да бъде отхвърлен, британският представител предвижда окончателното поражение на партията на умерените³⁴. Това, което той не може да предвиди, е, че „руското присъствие“ толкова скоро ще бъде оттеглено. Въщност убедително доказателство за независимостта на Събранието от руско влияние е, че инициативата на умерените водачи, които първоначално черпят силата си от него, се провалят в опита си да постигнат приемането на Органическия устав с незначителни промени.

ПОБЕДАТА НА КРАЙНИТЕ

Макар че на членовете на Учредителното събрание наистина им липсват опит и технически знания и те не обсъждат Органическия устав по един подробен и методичен начин, въпреки това по ред важни въпроси се водят сериозни дебати. Положението на църквата, правомощията на князя, основното образование, гражданските свободи и предимствата на двукамарната система предизвикват сериозно обсъждане на водачите на събранietо и чрез анализа на тези въпроси в дебатите може да се види интелектуалната подготовка и политическите виждания на двете групи, които ще доминират в политическия живот на страната, докато конституционните въпроси са на първо място в него.

Би било погрешно да се приеме, че крайните, либералите или екстремистите, както те са наричани по различен начин, са представители на революционния пролетариат или на селячество, готови да отстояват това, което те смятат за свои естествени права. Напротив, те са една малка група от кадърни хора, които успяват с изключителен успех да изразят в рамките на конституционните въпроси надеждите и страховете на огромното мноzinство от отговорните български граждани. Макар и да не играе толкова важна роля в дебатите, „мозъкът“ на групата е Петко Каравелов, по-младият брат на знаменития революционер. Петко е роден в Копривщица през 1843 г. и получава първоначално образование в гръцко училище в Енос, където е пратен да чиракува абаджийство. На шестнадесетгодишна възраст той е изпратен в Москва да продължи учението си, което завършва окончателно през 1864 г. Неговото следване е отбелязано с известно непостоянство, тъй като той повече се интересува от запознаване с широк кръг литература, отколкото от системното четене на трудове за курса по правото, което е записал. Той е силно повлиян от руския идеализъм на 60-те години на XIX в. и успява да овладее английски, френски и немски език дотолкова, че да има достъп до

трудовете по политическа икономия, история, география, статистика, политическа теория и парламентарно право, смятани за класически по онова време, като ги чете в оригинал. Негови любимци стават английските автори и неговите възгледи са винаги подкрепяни с цитати от Стъбс, Блекстоун, Смит, Стийфън, Мейн, Гладстон, Дизраели и най-вече Беджът³⁵.

След като завършила своето формално образование, Каравелов остава в Русия до 1878 г. с изключение на кратко пътуване до България през 1872 г., за да види семейството си, и до Букурещ при брат си. В Москва той се препитава успешно като частен учител в домовете на известни семейства и е чест гост в първите салони на града. Аксаков става може би най-влиятелният измежду неговите приятели и неговата подкрепа има особено значение, когато руснаците навлизат в България. През този период той не поддържа контакти с България и не взема участие в революционното движение. Вместо това той трупа запас от знания, енергия и идеализъм, които го правят водач на неговите сънародници в едно късо време. След установяването на Временното руско управление Каравелов получава важни постове във Видин и Търново, но когато през 1879 г. е свикано Учредителното събрание, той е все още непознат на повечето от неговите членове.

Предлагани са различни обяснения на въпроса, защо той постига незабавен успех в Събранието. Определено едно от най-обоснованите е престижът, който брат му Любен придава на името Каравелов. Освен това руснациите имат високо мнение за него както поради големите му връзки в Москва, така и в качеството му на носител на руския сантиментален идеализъм, споделян от много руснаци, дошли в България. Неговите широки познания в областта на политическите и конституционни въпроси и честото позоваване на авторитети на няколко езика му спечелват влияние сред младите учители и интелигенти в Събранието, които търсят теоретична и авторитетна основа на своите егалитарни и демократични настроения. Най-сетне успехът на неговите виждания се определя от

умелата и енергична подкрепа от такива дейци като П. Р. Славейков и Д. Цанков, с които той често обмисля планове за атака преди обсъждането на важни въпроси в Събранието. Неговата енергия, упорство и преданост на народа и искреността на неговите убеждения скоро му създават положение в Събранието, което никой не може да оспори. След неуспеха на движението за бойкотиране на Учредителното събрание, в което той играе важна роля, той се подчинява на необходимостта да се остави за известно време на страна националната цел и да се посвети на работата в Събранието.

Като един от подпредседателите той ръководи дебатите в много случаи, без обаче да използва своето положение, за да ограничава своите противници³⁶.

Ако Каравелов е интелектуалният водач на крайните демократи, Славейков и Цанков са народните водачи. Славейков е ораторът, чиято първа победа е, както видяхме, поражението на рапорта на комисията. Неговата дълга борба против чорбаджиите, гръцкото духовенство и турското господство прави противопоставянето на привилегированите групи втора природа за него. Негов принос към каузата на крайните е престижът на неговото име и неговото хапливо остроумие, с което той превежда Каравеловия либерализъм на XIX в. на езика на народа. Много години по-късно Каравелов отдава дължимото на неговото ораторско изкуство, отбелязвайки, че той не е бил майстор на спора. Своите доводи той заимства от други, но силата на изказа е негова собствена. По думите на Каравелов „... преобладаващите черти на неговата душевна и морална физиономия са здравият смисъл, умереността и истинският либерализъм“³⁷.

Драган Цанков е съвсем различна личност. Той е роден в град Свищов на Дунав през 1828 г. и получава образование в Одеса, Киев и Виена, като в последния град издава една Grammatik der bulgarischen Sprache през 1862 г. Пет години по-късно той урежда своя печатница във френския бенедиктински манастир в Цариград и в течение на няколко години взема най-активно участие в цър-

ковната борба. Неговото отношение се характеризира с русофобия, тъй като връзките му с полските емигранти го довеждат до убеждението, че Русия никога няма да позволи нарушаването на единството на гръцката православна църква на Балканите. Оглавяването на униатското движение от него е по същество патриотично действие, макар че го отчуждава за няколко години от основната част от българското обществено мнение. От 1863 г. до 1876 г. той изпълнява различни длъжности в турската администрация в Цариград и Дунавския вилает, когато дава оставка, за да се посвети изцяло на националната кауза. Нетърпелив, упорит и предприемчив, по-скоро политик, отколкото държавник, той организира и обединява депутатите, намиращи се под впечатлението на аргументите на ерудита Каравелов и спечелени от цветистото красноречие на Славейков³⁸.

Първото изменение на Органическия устав, предложено от Цанков, е символично за атмосферата, в която работи Събранието. Самото название „Органически устав“ е променено на „Конституция“, за да се подчертвае, че България е независима страна. По същия начин пасажът в член 3, който определя васалното положение на България по отношение на Високата порта, отпада. Тъй като не остава друг избор освен Събранието да продължи работата си, депутатите са решени да ограничат до минимум позорното петно на Берлинския договор. Съответно правомощията на князя са ограничени чрез няколко мерки. Първата е предложена от М. Д. Балабанов, съратник на Цанков от последните години на движението за независимост, който заема неопределена позиция между двете основни групи в събранието. По негово предложение цивилната листа на князя е намалена от 1 000 000 на 600 000 франка. Окуражено по този начин, Събранието няма нужда от допълнително подтикване, за да отхвърли без обсъждане член 35 от устава, според който Народното събрание може да прави на князя дарения от националната територия³⁹.

Разгорещени дебати има по член 38, който засяга ор-

ганизацията на църквата. Както видяхме, този член е редактиран от професор Дринов и той набляга върху зависимостта на българската църква от Екзархията в Цариград, като възлага на църквата задачата да пази духа на националното единство по време, когато постигането на политическото единство е невъзможно. Идеята за подчиняването на българската църква на Екзарха предизвиква известна опозиция от страна на депутатите от духовенството. Митрополит Григорий Доростолочервенски става водач на тази атака с един променен вариант на този член, с който се обявява църквата в Княжеството като „част от общата българска църква“, но се отказва признаването на подчинението ѝ на екзарха⁴⁰.

Както изглежда, тази защита на автономнотта на църквата се дължи на съперничество между митрополитите. В очите на крайните, които преди Освобождението винаги се противопоставят на склонността на духовниците към компромиси с техните гръцки и турски опоненти, това ново предложение изглежда като предателство на националната кауза. Тяхното виждане е подкрепено от Лукиянов, помощникът на Дондуков, който помолен да разтълкува Устава изтъква предимствата на член 38 в първоначалната му форма. Но митрополитите отстояват своята позиция и накрая се постига компромис, с който се признава връзката на Екзархията с националната църква, но се настоява, щото административните въпроси да са в кръга на правомощията на българския Свети синод. Крайните получават известно удовлетворение, когато умереният Греков заявява, че в устава на църквата, който предстои да бъде изработен, отношенията ѝ с държавата ще бъдат по-внимателно определени. Тази отстъпка, макар и невключена в конституцията, се използва по-сетне от националистите в кампанията им за подчиняване на църквата на министерството на външните работи и изповеданията⁴¹.

Въпросът за гражданските свободи се повдига няколко пъти по време на дебатите, но той е най-добре разгледан като самостоятелен проблем. Именно при въпросите

от такъв характер, когато става дума за принципи в абсолютен смисъл и западните модели могат да бъдат приети без оглед на местните условия, истинските либерални виждания печелят най-голям успех. Свободата на вероизповеданията е вече формулирана в Органическия устав в съответствие с член 5 на Берлинския договор, чиято цел е да се защити турското малцинство, което обхваща една четвърт от населението. Единственото ограничение върху религиозната свобода е изискването, щото изпълнението на обредите да не нарушава съществуващите закони и допълнителното условие религиозните скрупули да не бъдат използвани като претекст да се искат изключения от приложението на законите. Докато тези страни на религиозната свобода се приемат като нещо естествено, то предложението на шестима депутати да бъде приет член, с който се забранява проповядването на нови религии, предизвиква разгорещен дебат. Това кара Славейков да отхвърли това ограничение като ненужно и оскърбление за силата и престижа на православната църква. „... Аз съм за отхвърляне на това предложение – казва той, – не защото проповедта на други религии е опасно за нашата вяра. Ще бъде унизително да въведе такова ограничаване в нашата конституция, защото вносителите на това предложение предлагат, че нашата вяра е застрашена и конституцията трябва да я пази. Нашата вяра никога не е била застрашена, дори когато духовниците са били невежи...“⁴².

Колкото до обичайните права на гражданите демократичните формули се приети без особена опозиция. Така всички поданици са обявени за равни пред закона и аристократически титли и рангове са забранени, макар че е направено изключение за военен орден, който князът би могъл да създаде. Гражданските права се отнасят за всички жители на Княжеството независимо от това, дали са български граждани или не. По подобие на Ламартин и на Втората френска република по предложение на Балабанов е включен нов член, който забранява робството в България. В Органическия устав е вече включено полу-

жение за задължително народно образование, но по въпроса за това, доколко целесъобразно е то да бъде направено безплатно, се стига до дълга дискусия. Истинският проблем е дали училищата трябва да бъдат издържани от централната власт или от общините, и много хора смятат, че правителството ще бъде задължено да плаща цялата сметка, ако конституцията заеме определена позиция по въпроса. Приема се обаче, че никаква образователна система не е възможна без подкрепата на обществото, така че в крайна сметка в конституцията е включен терминът „безплатно“, като се предвижда подробностите да бъдат уредени със специален закон⁴³.

Промените в Органическия устав, които най-много обезспокояват външния свят, засягат свободата на печата и свободата на събранията. Колкото до първата, русите са включили член, който обявява свободата на пресата, но е добавено, че лицата, които злоупотребяват с нея, са отговорни пред закона. Отдавна свикнали с ограниченията на печата в Турция, Румъния и Сърбия, крайните са решени да се освободят от всякакви окови. С оглед на това д-р Г. Странски предлага промяна в този член, с която изрично се забранява цензураната и контролът от къвто и да е вид. Тогава духовниците се разтревожват и настояват за специална уговорка, която да позволи на Светия синод да цензурира всички книги и други издания, засягащи въпроси на вярата и догматиката. Крайните се противопоставят на това предложение. Такова положение не само би онеправдало католици и протестанти, но и неговия обсег би бил твърде широк. И Каравелов, и Цанков говорят против предложението на духовниците, но в крайна сметка отстъпват дотолкова, щото да се позволи на Светия синод да одобрява предварително религиозните книги, предназначени за употреба в православните църкви и училищата. Първоначално митрополитите не се съгласяват на компромис, но при второто четене на конституцията най-сетне скланят⁴⁴.

Свободата на сдружаването не е разгледана в Органическия устав и много руснаци смятат, че организиране-

то на нихилистки и революционни групи е опасност, която никоя държава не трябва да подценява. Свободата на събранията е вече приета единодушно и сега е направено предложение в този смисъл, във форма, пряко заимствана от белгийската конституция, която е най-либерална във формулирането ѝ, като не изисква никакъв контрол от страна на държавата. Когато е запитан какво разбира под думата „дружества“, депутатът*, който е внесъл предложението, обяснява, че тя включва просветни, научни и търговски дружества. Той изразява също желанието, щото дейността на финансовите и търговски дружества да бъдат регулирани от държавата. След кратка дискусия предложението е прието в първоначалната му форма. Доста по-силна опозиция среща обаче това предложение извън Събранието и по време на второто четене се стига до разгорещен спор. Крайните смятат, че сдруженията не могат да бъдат оставени без какъвто и да е държавен контрол и предлагат допълнителен параграф: „...стига само целта и средствата на тия дружества да не принасят вреда на държавний и обществен порядок, на религията и добрите нрави“⁴⁵. Славейков и Цанков се опасяват да не би този случай да бъде възприет като прецедент и много от другите членове да бъдат ограничени по подобен начин, но в края на краищата компромисът е постигнат. Предвид на силната опозиция срещу всякакво споменаване на сдруженията самото включване на този член дори и в изменена форма е победа за крайните⁴⁶.

Но от всички дебати обаче този по въпроса за създаването в допълнение към Народното събрание на сенат е най-важният. Тогава за пръв път вижданията и на двете страни са грижливо подгответи предварително и са представени в официални речи. Привържениците на „умеренния консерватизъм“ упражняват силен натиск в полза на сената, който, ако би бил приет, би станал противотежест на гаранциите за народен контрол, които крайните успяват до този момент да постигнат. Преди започването на

* Д-р Димитър Моллов.

официалните дебати въпросът се обсъжда нашироко на частни събрания. Д. Греков, К. Стоилов и Т. Икономов са главните привърженици на сената в предварителните дискусии и техните аргументи са традиционните твърдения, че е разумно да има един орган, съставен от опитни и отговорни държавници, който да парира необузданите и понякога безразсъдни политики в Народното събрание. Противници на сената са Каравелов и Славейков, подкрепени от Стефан Н. Стамболов. Последният, твърде млад, за да бъде депутат в Учредителното събрание, посвещава цялото си време на неофициалните дебати, в които проявява енергията, която ще бъде характерна по-нататък за участието му в обществения живот. В този случай той доказва, че в България няма стари, опитни политици, дипломати или генерали, които да са подходящи за членове на такъв орган. Ако е нужно друго сдържащо средство освен княжеското вето, той предлага всички проектозакони да бъдат публикувани шест месеца преди тяхното внасяне в законодателното събрание и забрана законите да бъдат отменяни по-рано от пет години след приемането им⁴⁷.

Но когато официалните дебати по този въпрос в Учредителното събрание започват на 27 март / 8 април, депутатите не са настроени за постигане на компромис. Първата реч е произнесена от Тодор Икономов, който е подготвил старательно своите аргументи в сътрудничество с другите умерени. Един сенат, казва той, би бил едно предимство за страната от няколко гледни точки. На първо място, той би служил най-добре на националните интереси, като слага ограничения върху личните подбуди и интереси, които биха могли да господстват в Събранието. На второ място, законодателството би било обмисляно по-добре, ако бъде разглеждано от два органа, отколкото ако за него е отговорно само Събранието. Това са обичайните аргументи в полза на горна камара и те са несъмнено важни за България, където малцината с юридическо образование трудно биха могли да наложат свое-то влияние в еднокамарен парлament. По-малко очевид-

но е предположението на Икономов, че една горна камара би била звено между законодателния и изпълнителния клон на властта. Но най-слабият му довод е, че Сенатът ще изразява по-добре народната воля. Проблемът е, че в България очевидно няма класи, които Сенатът да представя. Тук няма нито наследствена аристокрация както в Англия, нито федерални проблеми както в Съединените щати, нито голяма група от опитни политици както във Франция. За да заобиколи тази трудност, Икономов опитва да докаже, че народната воля, неуловимата сила на общественото мнение, би била представена от горната камара. Заключението е, че Събранието би било под влияние на лични интереси и съперничество, и такава е тенденцията в аргументите на умерените. Резултатът на тази атака срещу почтеността на избраните от народа депутати е, че предизвиква противопоставяне в Събранието, и речта е посрещната твърде хладно⁴⁸.

В желанието си да се стигне до подробно обсъждане на въпроса за Сената с излагането на всички аргументи пред Събранието Икономов дава предварително едно копие от текста на речта си на Славейков, като очаква последният да отговори пряко на неговите доводи. В това отношение той остава разочарован, защото силата на крайните е в народния ентузиазъм, а не в логически построенияте аргументи. По време на тези решаващи дебати тяхната тактика е блестяща, защото почвата е подгответа от Каравелов преди Събранието, а речта на Славейков не е нещо друго освен едно приспособяване на идеите на неговия по-ерудиран колега. Ролята на Цанков е организатор на редовите депутати и още преди да бъдат завършени дебатите, той доринася много за каузата. Славейков почва с предупреждението, че България не трябва да копира сляпо учрежденията на другите страни, а трябва да ги разглежда във всеки конкретен случай, за да се види доколко те отговарят на българските условия. В случая обстоятелството, че повечето чужди конституции предвиждат сенат или държавен съвет, няма никакво значение, защото е очевидно, че в страна с население толкова

еднородно и демократично като България за такива институции няма никакво място. Единствената голяма гаранция за сила е не в създаването на специални учреждения, които да ограничават Събранието, а в прекия народен контрол върху обществените работи. Ако Икономов се страхува, че в избраното от народа Събрание ще се установи господство на младите разпалени глави и на личните интереси, то той прави голяма грешка. Единствената заплаха е, сочи той, че „... в Камарата може да стане наводнение от хора най-гюрултаджии в света, каквито са адвокатите...за добра чест на народа ни и на Народното събрание нямаме ги още толкоз бол... Не отричам, че тези скакалци може твърде скоро да се развъдят у нас“⁴⁹.

Атаката срещу адвокатите е пряко насочена срещу умерените, един от чийто водачи е бил адвокат в българските колонии в Румъния, и е възприета като знак за голям смут в работата на Събранието. Един очевидец, приятел на Славейков, твърди, че умерените са подготвили демонстрацията си предварително. Вместо да заемат своите обичайни места, някои от водачите сядат между селяните с намерение да ги подтикнат да напуснат залата в подходящия момент. При споменаването на адвокатите от Славейков в залата се разнасят викове на протест и Каравелов, който като председател на заседанието опитва да възстанови реда, е заглушен. Духовниците и умерените се насочват към изходите и за момент изглежда като че ли обсъждането ще бъде действително бойкотирано. Но в този решаващ момент Цанков изкрештява на депутатите да останат по местата си и Славейков може да продължи речта си въпреки отсъствието на водачите на умерените⁵⁰.

Славейков вече е изложил основните си идеи и в останалата част на речта си той настоява за повече доверие в обикновения човек. Това е може би най-сполучливото изявление на представител на групата на крайните по въпроса за народния суверенитет и техните виждания не могат да бъдат обяснени по друг начин освен като резултат от дългите векове на господство на малка група турс-

ки управници. За крайните контролът на едно привилегирано малцинство е зло, срещу което е било насочено цялото революционно движение и те настояват конституцията да гарантира пълната свобода на народа да решава своите собствени проблеми. Само по този начин може да се обясни недоверието на Славейков към умерените. Той заявява, че съдбата на страната ще бъде по-добра, ако е оставена в ръцете на „... един народ, който носи тегобите, който и разбира де го отрепват, отколкото могат да мислят за него лица привилегирани, които често и при добра воля, що биха имали да бъдат полезни, мъчно угаждат де и как трябва да му помогнат и излизва, че много пъти те го чешат тамо, дето не го сърби. Оставете народа да търси сам цар за болките си, които усеща, и бъдете уверени, че той скоро ще го намери и щеумее да го приспособи“⁵¹. Получили нова увереност от това просто и пряко изложение на принципа на демократичното управление и след като в залата не са останали водачи на умерените, които да продължат дебата, депутатите отхвърлят предложението за въвеждане на сенат⁵².

Умерените не се примиряват лесно с провала на своя опит да ограничат правомощията на Народното събрание и техният смут се засилва следващия ден, когато член 79 на Органическия устав, който се отнася до състава на Народното събрание, е променен, така че той е направен изцяло изборен⁵³. В края на заседанието шестнадесет от тях представят на председателя протест срещу вземането на важни решения без достатъчно обсъждане, но той остава без последствия. Тяхната гледна точка е разбираема в светлината на обвиненията на Икономов, че Цанков и Каравелов използват непочтени методи срещу него, първият, като влияе на няколко депутати с обещания за служби, а вторият, като обещава да запази цял ден за обсъждане на въпроса и след това провежда гласуване, преди да бъде той изчерпан⁵⁴. Доста съмнително е дали крайните смятат за необходимо да претупват заседанията, тъй като имат сигурно мнозинство, но по-сетнешната кариера на Цанков не остава място за съмнение, че той е

готов да използва и други аргументи освен научните, които сметне за необходимо.

От друга страна, обвинението, че умерените опитват осуетят провеждането на гласуване от Събранието, има по-сериозни основания. По време на следващите три заседания не е възможно да се събере кворум и едва на 7/19 април може да се продължи обсъждането на Органическия устав⁵⁵. При положение че крайните контролират Събранието, а Великите сили настояват за най-бързото възможно приемане на конституцията, умерените нямат друг избор освен да отстъпят. Но те не се примиряват с поражението си и хранят надежда, че Събранието ще осъзнае, че е тръгнало по неправилен път. „За честта на народа, за доброто на младата българска държава – както пише един от умерените, – ние желаем и се надяваме, че този скандал е резултат само на временно разстройване на събранието и че след едно зряло размишление то ще стигне до по-ясна представа за решението, което е взело, може би без да разбере изпърво неговото значение“⁵⁶.

Последното ехо на този проблем по време на Учредителното събрание се появява, когато се обсъжда член 141 на Органическия устав, който предвижда създаването на Държавен съвет. Тази институция е замислена по-скоро като съвещателно тяло от експерти отколкото като ограничение на правата на Събранието, но вече се е стигнало до твърде голямо възбуждение, за да се позволи приемането на едно предложение, което би изглеждало като отстъпка на умерените. Дори Славейков признава необходимостта от едно тяло, което би било отговорно за техническата подготовка на законодателството, но той се съмнява дали ще се намери достатъчен брой подгответни хора⁵⁷.

Последният важен закон, който трябва да бъде принет, е за свикването на събрание, което да избере княз съгласно с член 3 на Берлинския договор. Проектозаконът, който е подгответ от Христо Стоянов и е приет без обсъждане, е замислен като временна мярка. Както се оказва обаче, съдено е той да определи стила на българската

избирателна система за определен период. На 16/28 април депутатите и чуждите представители подписват конституцията и Учредителното събрание се разпуска⁵⁸.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ГЛАВА IV

¹ За да се избегне объркването, датите от славянски източници се дават както според юлианския, така и според грегорианския календар, различата между които за XIX в. е дванадесет дни.

² **Е. Д. Гриам.** История и идеини основи проекта Органического Устава, внесенного в Търновское Учредительное Собрание 1879 г. – Годишиник на Софийский университет. III. Юридически факультет, XVII (1920 – 1921), 232 – 233; **Любомир Владикин.** История на Търновската конституция (София, 1936), 96 – 97; **Стефан Г. Баламезов.** Сравнително и българско конституционно право (В 2 т., 2-ро изд., София, 1938), I, 27; **Constantin Jirecek** Das Fürstentum Bulgarien (Wien, 1891), 45.

³ **С. Баламезов.** Пос. съч., I, 28 – 29.

⁴ **George Washburn.** Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College (Boston and New York, 1909), 147.

⁵ Catalogue of the Officers, Graduates and Students of Robert College, Constantinople, 1878 – 1879 (Constantinople, 1879), включва списък на иметата, адресите и занятията на бившите възпитаници; **Протоколите на Учредителното народно събрание в Търново** (Пловдив, 1879), IX-XV. По-нататък цит. като **Протоколите**.

⁶ **Е. Гриам.** Пос. съч., 284 – 289.

⁷ Правилник за вътрешний порядък на Учредителното народно събрание. – В: **Протоколите**, 19-23.

⁸ **Георги Т. Данайлов.** Петко Каравелов. – Годишиник на Демократическа партия, I (1905), 30 – 31.

⁹ Цвидинек до Андраши, **Н. Н. S., XII, 222, №. 31**, София, 5 февруари 1879 г.; Great Britain, Public Record Office, Political Despatches, Палгрейв до Солзъри, **F. O. 78/2982**, София, 3 февруари 1879 г. (По-нататък цит. като: F. O.)

¹⁰ Цвидинек до Андраши, **Н. Н. S., XII, 222, №. 37**, Търново, 24 февруари 1879 г.

¹¹ Цвидинек до Андраши, **Ibid., №. 37**, Търново, 24 февруари 1879 г.

¹² До Палгрейв от Форийн Офис, **F. O. 78/2981**, 6 януари 1879 г.

¹³ Цвидинек до Андраши, **Н. Н. S., XII, 22, №. 15**, София, 1 януари 1879 г.

- 14 *Цвидинек до Андраши*, *ibid.*, No. 31, София, 5 февруари 1879.
- 15 **Протоколите**, 5 – 6.
- 16 *Симеон Радев*. Строителите на съвременна България (В 2 т., 2-ро изд., София, 1911), I, 14 – 16.
- 17 *Цвидинек до Андраши*, Н. Н. С., XII, No. 40, Търново, 25 февруари 1879; в. „Марица“ (Пловдив, 1878 – 1885), II, № 59 (20 февруари/4 март 1879 г.); *К. Икономов*. Съчиненията на Тодор Икономов (4 т., Шумен, 1897), IV, 104 – 112; *С. Баламезов*. Пос. съч., I, 28 – 30.
- 18 *Е. Гримм*. Пос. съч., 247 – 260; *Н. Р. Овсяный*. Ближний Восток и славянство (С. Петербург, 1913), 53 – 55.
- 19 *С. Баламезов*. Пос. съч., I, 31 – 32; *С. Радев*. Пос. съч., I, 38 – 43.
- 20 Цит. в: *Е. Гримм*. Пос. съч., 256; за колоритната кариера на Палгрейв вж. биографичния очерк за него в: *Dictionary of National Biography*, XLIII, 109 – 110.
- 21 Палгрейв до Солзбъри, F. O. 78/2982, No. 15, Търново, 20 февруари 1879 г.
- 22 Палгрейв до Солзбъри, F. O. 78/2982, No. 17, Търново, 21 февруари 1879 г.
- 23 *Д. Маринов*. Стефан Стамболов в новейшата ни история (Летописни спомени и очерки) (София, 1909), 57 – 69; **Протоколите**, 31 – 90; *Ив. Пандалеев Орманджиев*. Антим I Български Екзарх (София, 1928), 68 – 70.
- 24 **Протоколите**, 93 – 122; Палгрейв до Солзбъри, F. O. 78/2982, No. 23, Търново, 1 март 1879 г.; Цвидинек до Андраши, Н. Н. С., XII, 222, 21 март 1879 г.; *С. Радев*. Пос. съч., I, 43 – 46; *Alois Hajek*. Bulgariens Befreiung und staatliche Entwicklung unter seinem ersten Fürsten (München und Berlin, 1939), 132 – 134.
- 25 **Протоколите**, 127 – 132.
- 26 Пак там, 141.
- 27 *Цвидинек до Андраши*, Н. Н. С., XII, 222, No. 54, Търново, 17 март 1789 г.
- 28 **Протоколите**, 9.
- 29 Пак там, 7 – 13; *С. Радев*. Пос. съч., I, 55 – 57; *Е. Гримм*. Пос. съч., 280 – 293.
- 30 **Протоколите**, 13.
- 31 Пак там, 13 – 15.
- 32 Пак там, 163.
- 33 Пак там, 162 – 164.
- 34 Палгрейв до Солзбъри, F. O. 78/2982, No. 46, Търново, 25 март 1879 г.

³⁵ Г. Т. *Данаилов*. Петко Каравелов. – Годишиник на Демократическата партия, I (1905), 22 – 28; *П. Каравелов*. Българската конституция и предлагаемите в нея променения от Консервативната партия. – сп. Наука, II (1882), 774 – 809 и на др. места; *Ал. Гиргинов*. П. Каравелов в служба на демократизма и в защита на българските национални интереси – В: *Петко Каравелов по случай 25 годишнината от неговата смърт и 50 годишнината на българската конституция* (София, 1929), 49 – 50; С. Радев. Пос. съч., I, 31 – 34.

³⁶ Г. Т. *Данаилов*. Пос. съч., 29 – 31; Ив. Георгов. Живот и дейност на Петко Каравелов. – В: *Петко Каравелов по случай 25 годишнината от неговата смърт и 50 годишнината на българската конституция* (София, 1929), 9 – 17; Никола Мутланов. Петко Каравелов като държавник и реформатор. – Пак там, 31.

³⁷ П. Каравелов. Петко Р. Славейков. – Годишиник на Демократическата партия, I (1905), 74, 66 – 75; Р. Славейков. Петко Рачов Славейков, 1827 – 1895 – 1927. Очерт за живота му и спомените ми за него (София, 1927), 58.

³⁸ Ст. Чилингиров. Драган Цанков. – В: Български писатели. Под ред. на М. Арнаудов (В 6 т., София, 173 – 196; Стефан С. Бобчев. Драган Цанков. – Летопис на Българската академия на науките, I (1911), 51 – 54.

³⁹ Протоколите, 165-166, 187, 193-194.

⁴⁰ Пак там, 201.

⁴¹ Пак там, 201 – 215; Л. Владикин. Пос. съч., 155 – 166; Е. Гrim. Пос. съч., 321 – 327; Т. Икономов. Пос. съч., IV, 144; Хр. Въргов. Конституцията на Българската православна църква (История и развой на Екзархийския устав), 1871 – 1921 (София, 1921) 24 – 28.

⁴² Gabriel Noradoungian. Recueil d'actes internationaux de l'empire ottoman (4 vols.; Paris, 1897 – 1903), IV, 178; Протоколите, 216.

⁴³ Протоколите, 221 – 223, 240 – 246.

⁴⁴ Пак там, 246 – 250, 321 – 322; Т. Икономов. Пос. съч., IV, 112; в. “Зорница”, IV, ’18, 3/15 май 1879 г., изданието на американските мисионери подкрепя тълкуванието на свобододата на печата, направено от крайните.

⁴⁵ Протоколите, 315.

⁴⁶ Пак там, 251, 313 – 319; Г. Бакалов. Русская революционная эмиграция среди болгар. II. От освобождения до соединения двух Болгарий (1878 – 1885 гг.). – Каторга и ссылка, LXIV (1930), 105-106.

⁴⁷ Д. Маринов. Стефан Стамболов в новейшата ни история, 61 – 62.

⁴⁸ Протоколите, 252 – 256; Д. Маринов. Пос. съч., 63; Detchko Karadjow. Contre le systeme d'une chambre unique en Bulgarie (Paris, 1927), 26 – 30.

⁴⁹ Протоколите, 256 – 262; Г. Т. *Данаилов*. Петко Каравелов, 30 – 31; С. Радев. Пос. съч., I, 73 – 75.

- 50 *Д. Маринов*. Пос. съч., 64; Протоколите, 262.
- 51 Протоколите, 266.
- 52 Пак там, 262 – 268; *Д. Маринов*. Пос. съч., 64 – 66; *С. Радев*. Пос. съч., I, 76 – 79; *Л. Владикин*. Пос. съч., 164 – 166.
- 53 Протоколите, 271-274.
- 54 *Т. Икономов*. Пос. съч., IV, 112 – 113.
- 55 Протоколите, 285 – 289.
- 56 В. “Марица“, II, ’ 70 (30 март/11 април 1879 г.), издаван в Пловдив, Източна Румелия, подкрепя твърдо вижданията на умерените.
- 57 Протоколите, 294 – 298.
- 58 *G. Noradounglian*. Op. cit., IV, 177 – 178; Протоколите, 335-336; Алманах на българската конституция (Пловдив, 1911), 358 – 361; *M. К. Сарафов*. Нашите легислативни избори. – Периодическо списание, IV, ’ 16 (1885), 28 – 32.

V. КОНСТИТУЦИЯТА И ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ПАРТИИ

ТЪРНОВСКАТА КОНСТИТУЦИЯ ОТ 1879 ГОДИНА

Окончателният текст на конституцията, който по необходимост е набързо съставен и обсъден, носи много следи на неопитността на депутатите в Учредителното събрание и небрежността на юридическите съветници, предоставени от руското управление. Много от употребяваните термини са неподходящи, главите не са подредени логично и има много повторения. Някои сравнително маловажни въпроси получават прекалено много внимание от Събранието, докато други, значително по-важни, са приети без обсъждане. Независимо от тези недостатъци обаче конституцията с успех описва с достатъчно подробности главните държавни органи и техните правомощия. Събранието не се колебае по тези важни въпроси и набляга върху тях за сметка на техническата им страна, към която нито проявява интерес, нито има време да обсъжда. Конституцията като цяло се отличава с предоставянето на големи права на Събранието, избирано на основата на общото избирателно право и с изброяването на гражданските права. Като приема парламентарната форма на управление и принципа на разделение на властите, тя следва европейската либерална традиция и главните ѝ особености личат най-добре в описание на изпълнителната, законодателната и съдебната власт, гаранциите на гражданските свободи, както и на някои други положения, които скоро ще станат предмет на полемика¹.

Един от парадоксите на Търновската конституция през цялата ѝ история е, че въпреки намерението на нейните създатели да предоставят върховната власт в ръцете

на народа, князът често е успявал да наложи своята воля. Това се дължи, разбира се, до някаква степен на престижа на княза като чужденец и на неопитността и нерешителността на Събранието. Но в крайна сметка влиянието на княза се определя от начина, по който той упражнява своите конституционни правомощия. Едно от най-важните права на княза, който е облечен с изпълнителната власт, свързано с Народното събрание, е да го свиква, открива и разпуска². Сесиите продължават от 15 октомври до 15 декември всяка година, но князът има допълнителното право да забавя срока на заседанията на Събранието без негово съгласие, но не за повече от два месеца и да го разпуща³. В случай на разпускане от княза обаче новите избори трябва да бъдат проведени не по-късно от два месеца, а новото Събрание да бъде свикано не по-късно от четири месеца от разпускането на предишното⁴. Начинът, по който един решителен княз може да използва тези правомощия, става ясен по време на първата конституционна криза. Като върховен магистрат князът също потвърждава и публикува всички закони, приети от Народното събрание, представя държавата в страната и в чужбина, сключва договори с други държави, той е върховен главнокомандващ и назначава министерския кабинет и държавните чиновници⁵.

Участието на княза в законодателството е също значимо. Той споделя законодателната власт с Народното събрание⁶ и по силата на своето задължение да одобрява всички закони, приети от законодателното събрание,⁷ което дава основание да се твърди, че има правото на вето. Теоретически единственото ограничение на това право на вето е изискването, щото всички закони да бъдат одобрявани преди края на законодателната сесия⁸. На практика обаче въпростът засяга министерската отговорност, тъй като кабинетът или би подкрепил князът и би го посъветвал да разпусне Събранието или би взел страната на последното и би подал оставка⁹. По отношение на съдебните въпроси князът има право да помилва или смекчава наказанията за угловни престъпления, но в случаите

на държавни престъпления той дели правото на помилване със Събранието¹⁰.

Освен определянето на конституционните права на княза в конституцията се обръща голямо внимание на подробните за неговото положение. Това оставя впечатление, че е направено всичко да бъде държан той под контрол. Местопребиваването на княза, наследяването на престола, регенството, настойничеството на малолетния княз, цивилната листа, религиозната принадлежност на членовете на княжеското семейство са подробно определени и тези ограничения контрастират рязко с правата, предоставени му в държавните работи¹¹. Трудно може да се избегне заключението, че истинското намерение на създателите на конституцията е било да се ограничи князът колкото е възможно и че те не са предвиждали степента, до която политическите права, които му дават, могат да бъдат използвани за воденето на политика, различна от тази на Събранието.

Правата, предоставени на княза, могат да бъдат упражнявани само чрез министрите, които той назначава и уволнява¹². Шестимата министри са натоварени с общото управление на страната, като един от тях се избира от княза за председател на Министерския съвет с титла министър-президент¹³. В случай че князът по една или друга причина не може да изпълнява задълженията си, цялата изпълнителна власт минава в ръцете на Министерския съвет¹⁴. Поредицата от членове, които предвиждат подвеждането на министрите под наказателна отговорост за предателство, нарушаване на конституцията, вреда на Княжеството за лична изгода, като цялата процедура е в ръцете на Събранието, подчертава предпазливостта и колебанията, с които на министрите са предоставени тези права¹⁵. В няколко от членовете на конституцията се набляга върху принципа на министерската солидарност¹⁶, но независимо от това той става предмет на полемика, когато започва приложението ѝ. Различията във вижданията обаче не могат да бъдат приписани на липсата на яснота в конституционния текст, защото министрите са

отговорни колективно за действията на княза и на Министерския съвет и индивидуално – за действията на отделните министерства¹⁷.

Централният държавен орган според конституцията е народното представителство, изразявано чрез Обикновено народно събрание и Великото народно събрание¹⁸. Това деление на народното представителство на два типа събрания е заимствано от сръбската конституция от 1869 г. и е едно от по-малко успешните приспособявания, макар че разграничаването между законодателната и конституционната власт, които са представени от двете събрания, е логично. Законодателната власт в строгия смисъл на думата принадлежи на Обикновеното народно събрание, което освен обичайния контрол върху бюджета и другите финансови въпроси има такива функции по отношение на изпълнителния клон на властта¹⁹. Това е главната особеност на законодателното събрание и обстоятелството, че неговите членове се избират на основата на общото избирателно право за мъжете при съотношение един депутат на всеки десет хиляди жители, дълго е предмет на почуда в Западна Европа. Минималната възраст от двадесет и една години и правото да се ползват гражданска и политически права са единствените избирателни ограничения, а възрастта от тридесет и една години и грамотността прави всеки мъж избираем за представител. Народните представители се избират за тригодишен срок, а подробните на избирателната процедура трябва да бъдат определени от специален закон²⁰.

Либералното съвящане за законодателното събрание не е ограничено само до формалните страни на неговия състав, но включва и подробни гаранции за свободата на мненията и имунитет на депутатите, както и специални уговорки, че депутатите не могат да бъдат с обвързани инструкции от техните избиратели, а, напротив, представлят целия народ²¹. Представянето и обсъждането на законопроектите е уредено по такъв начин, че да бъде осигурена пълна защита срещу натиск на стихийни или организирани тълпи и срещу всеки опит от страна на изпъл-

нителната власт да упражнява влияние или контрол върху свободното обсъждане на проектите за закони, предложени от правителството²². Единствените ограничения върху Народното събрание са правото на княз и на Министерския съвет да отлагат заседанията му и да го разпускат, едно ограничение с действие от два месеца²³, както и невъзможността да бъде свикано Събранието без съгласисто на княза²⁴. Правомощията на правителството по отношение на законодателството обаче се ограничават с посочените, и депутатите притежават правото както на инициатива по отношение на законите, така и на поправки на проектозаконите, внасяни от правителството²⁵. Функциите на Великото народно събрание са доста по-различни от тези на законодателното тяло, макар че неговият състав се отличава само по това, че има два пъти повече членове²⁶. То може да бъде свикано от княз с цел да одобри отстъпване или замяна на територия или да изменя конституцията²⁷. В последния случай се изисква одобрението на две трети на депутатите от по-голямото събрание, след като предложението е вече санкционирано от обикновеното събрание²⁸. Регентството може да свика Събранието само за одобряване на отстъпване или размяна на територия, докато Министерският съвет може да го свиква или с цел избор на нов княз, за което се изиска мнозинство от две трети на членовете на Събранието, или за избор на регенти²⁹. Народният суверитет се осъществява чрез тези две събрания и конституцията им дава висока степен на контрол върху изпълнителната власт³⁰. Единственото голямо изключение на това съсредоточаване на властта в ръцете на народа е член 47, който предвижда в случай на заплаха от вътрешна или външна опасност по време, когато Народното събрание не е в сесия, князът чрез Министерския съвет да има право да издава наредби със силата на закони. Тези наредби обаче трябва да бъдат представени за одобрение от следващото редовно Народно събрание и не могат да се отнасят до въвеждането на данъци³¹.

Положенията, отнасящи се съдебния клон на власт-

та, са между най-слабите черти на цялата конституция и това се дължи главно на обстоятелството, че Временното руско управление вече е поставило основите на съдебната система, когато е свикано Учредителното събрание. Единственото пряко споменаване на съдебната власт обявява, че съдилищата действат в името на княза и че подробностите на тяхната организация ще бъдат уредени със специален закон³². То е допълнено от член, според който военните съдилища имат юрисдикция само по отношение на лицата на действителна военна служба³³, и гаранцията, че никой не може да бъде осъден освен по присъда на компетентен съд³⁴. Не се споменава нищо обаче за независимост на съдиите. Тълкуването на законите и контролът на тяхното изпълнение е в ръцете на Народното събрание³⁵, макар че Великото народно събрание няма подобни права по отношение на самата конституция. Съответствието на съдържанието на законите за разлика от тяхната форма не подлежи на контрол и съдилищата в съответствие с практиката на страните от континентална Европа не правят опит да си присвоят право то на съдебен преглед³⁶.

Положенията на конституцията, които гарантират гражданските свободи, са достатъчно подробно разгледани в предната глава, за да стане очевидно, че създателите ѝ не са твърде педантични в изброяването на правата на гражданите. Единствените задължения, изисквани от гражданите, са плащането на данъците, военната повинност и първоначалното образование³⁷. В това отношение депутатите в Учредителното събрание са готови да приемат практиката на най-напредните западноевропейски държави³⁸. Но ако конституцията гарантира правата на гражданите, какво осигурява, че самата конституция няма да бъде нарушавана? Подобни гаранции са твърде слаби и колкото до самия текст на конституцията, то единственото, което той предлага, е клетвата за вярност към нея на княза и държавните служители³⁹. По аналогия с конституционната практика на западните страни се твърди, че министерската отговорност, контролът на На-

родното събрание върху собственото си законодателство и конкуренцията на партийната система са достатъчни гаранции срещу нарущаване на конституцията независимо от липсата на законодателен преглед⁴⁰. С оглед на Търновската конституция обаче трудно може да се избегне заключението, че самият текст предлага малко гаранции, че нейните положения няма да бъдат нарушавани и че строгото им спазване зависи главно от искреността и почеността на княза, на членовете на Министерския съвет и на Народното събрание.

Преди да завършим краткото описание на Търновската конституция, необходимо е да се подчертава фактът, посочен от един известен български професор по конституционно право, а именно че конституцията не е толкова либерална или демократична, колкото нейната репутация дава основания да се очаква или колкото крайните депутати в Учредителното събрание се опитват да я направят. Широките правомощия, дадени на свободно избрани членове на Народното събрание, и общото впечатление, че целият документ се основава на белгийската конституция от 1831 г., създават един ореол на либерализъм около българския текст. Както вече видяхме, основният образец е сърбската конституция от 1869 г., която на свой ред се основава на пруската конституция от 1850 г., и дори мнозинството поправки, направени от Учредителното събрание, оставят окончателния вариант по-малко напредничав по отношение на народния суверинитет в сравнение с конституциите на Белгия, Румъния и Гърция. В тези три документа например изрично се заявява, че върховната власт принадлежи на народа, че монархът упражнява само онези права, които са му делегирани и че парламентът се събира всяка година на определена дата, без да се свиква по волята на монарха. Белгийската и румънската конституция отиват даже дотам да декларират, че конституцията не може да бъде отменяна при никакви обстоятелства. Търновската конституция не съдържа нито едно от тези ограничения на изпълнителната власт и отказът да бъде включен Сенат или Държавен съвет може да

бъде приписан колкото на невежеството на крайните, толкова и на желанието им да сложат демократичен отпечатък на управлението⁴¹.

Каквото и да са техническите недостатъци на Търновската конституция обаче, две неща са ясни: членовете на Учредителното събрание искрено желаят да предоставят върховната власт в ръцете на народното представителство и че правомощията в управлението са разпределени така, че Народното събрание има доминиращо положение. Но за да се разбере действителното приложение на конституцията, е необходимо да се разгледа природата на политическите партии, личността и вижданията на князя и такива фактори като целите и влиянието на различните чужди сили, за които поведението на българското правителство е от значение.

ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ПАРТИИ

Един анонимен наблюдател, като обсъжда възникването на политическите партии в България, отбелязва през пролетта на 1879 г., че докато на теория трябва да се тръгне от две противоположни виждания, за да се стигне до истината, „... при нас, противните възгледи не се разглеждат като средство за постигане на определени цели, но наместо това имат за резултат враждебни чувства, които минават в лични вражди, особено опасни за нас сега“⁴². Това е един пессимистичен поглед върху нещата, защото макар политическите партии в балканските страни традиционно да се основават на лични клики и вражди, в случая с България през периода от Берлинския конгрес до Съединението с Източна Румелия това не е така.

Зашо този период е по-различен, не е трудно да се разбере. През последните години на борбата срещу турското господство се налага един дълбок идеализъм и дори разгромът на националните териториални въжделения не може да разруши съзидателното желание да се създаде добре организирана държава. Може даже да се каже, че

след преодоляването на първото разочарование през зимата на 1878 – 1879 г., задачата за постигане служи като обединителна сила в българската политика и е основа за сътрудничество между различните групи, които инак не биха виждали основание да действат заедно. Този факт е очевиден по време на Учредителното събрание и в такъв смисъл У. Гифърд Палгрейв докладва до Форийн Офис. „Ясно е – заключава той, – че разногласията в мненията на крайните и на умерените засягат само средствата, не и целите, също така, че между тези цели обединението с Източна Румелия е главната. А оттук става виден изключително критичният характер на положението, тъй като всяко сериозно вълнение или дори непопулярно действие на юг от Балкана може в сегашния момент да наруши равновесието в самата България и да обедини умерените и крайните за общ и опасен протест“⁴³.

От друга страна, да се каже, че Съединението от 1885 г. е главната причина за разпадането на българските политически партии, защото премахва важната центростремителна сила на националната цел, би било преувеличено. Такава теория не взема предвид центробежните сили на икономическото и дипломатическото влияние на империалистическите държави и в същото време подценява икономическото развитие на самата страна. Както изглежда, Палгрейв в стремежа си да подчертава опасността, че териториалните клаузи на Берлинския договор могат да бъдат нарушени твърде рано, пропуска да докладва за важни разногласия сред общественото мнение в България, които международната общественост е склонна да омаловажава. Нищо друго не може да е по-далече от истината от твърдението на един наблюдател, че ранното възприемане на названията „консерватор“ и „либерал“, „които са механична имитация на английската партийна номенклатура, не се основава на никакви обществени реалности... Няма никакви традиции или икономически интереси, които да бъдат защитавани...“, и че разделението е „...основано главно на различието на темперамент, възраст и виждания“⁴⁴.

Всъщност случаят е тъкмо обратен. Независимо от общото съгласие, че голямата цел на България е да възстанови границите си от Сан Стефано, има две противоположни гледни точки, как да бъде постигната тази цел и коя група в страната да поеме властта. Ако не бе бил толкова обезспокоен за опасността от руски заговор, британският представител сигурно би стигнал до заключението от наблюденията си на Учредителното събрание, че съгласието между неговите членове се ограничава почти изключително до сферата на външната политика. Разделянето на неговите членове на две партии обаче е явление, по-лесно поддаващо се на наблюдение, отколкото на анализ. По какви въпроси тези две групи се оказват на противни позиции дори в моменти на национална опасност? Основните въпроси могат да бъдат разгледани в три направления: традиционно, конституционно и икономическо.

Една от причините за разделението, чиито причини могат да бъдат открити назад в миналото, е традиционната омраза на мнозинството от народа към малката господстваща привилегирована група. В Учредителното събрание крайните, или либералите, както скоро започват да ги наричат, са безкомпромисни по отношение на всяко предложение, което предполага каквото и да е ограничение на народната свобода. Тези чувства са част от наследството на епохата на турско господство и те са подхранвани от радикалната политическа мисъл на Русия и Западна Европа. Радикализът на Раковски, Каравелов и Ботев се появява повторно в рамките на парламентарния режим. Свидетелството на един партиен вестник в това отношение е пряко и недвусмислено: „... имаме две партии, едната е голямата народна партия, която създаде нашата конституция и която се подкрепя от целия народ... Другата е консервативната, или по-скоро мракобесническата, микроскопична партия, която винаги се е опитвала и ще се опитва да ограничи правата и свободите на народа... Целият народ стои зад народната партия, но обскурантистката партия е подкрепяна само от онези съмни-

телни личности, които смучеха през турско време потга на народа и печелеха от неговите страдания и мъки“⁴⁵.

Макар че фактите, на които се основава атаката срещу „мракобесниците“, са без съмнение преувеличени, виждането на Стамболов представя точно настроенията на по-младите либерали. Те са склонни да позволяят на консерваторите да си възвърнат загубените позиции, но смятат, че контролът трябва да остане винаги в ръцете на народа. Консерваторите са не по-малко непримирими в своите атаки. Като описват двете партии в свой орган, който излиза в Източна Румелия, те наричат противниците си полуграмотни, посредствени председатели на съдилища и общински съвети, които слушат онези говорители, викащи най-силно и представящи един лъжлив либерализъм. Умерените от своя страна са интелигентни и опитни водачи, повечето от тях учени или държавници⁴⁶. В отношението си към Русия двете партии променят курса си няколко пъти в течение на петте години, последвали тяхното възникване. Би било най-сигурно да се каже, че в съответствие с основните си принципи либералите са подозрителни към Русия, докато консерваторите са склонни да се облегнат на нейната подкрепа. Доколкото руснаците представлят властта и дисциплината срещу управлението на народа, те могат да разчитат на подкрепата на консерваторите⁴⁷.

В началото на Учредителното събрание, преди още да са изкристиализирали конституционните или икономическите различия между двете групи, преобладава традиционното разграничаване между българските водачи. Както и по времето на борбата за църковна самостоятелност, когато има една група, която се обявява в полза на постигането на компромис, и друга, която е за пълно съкъсване с патриаршията, и както в борбата срещу турското господство едни проповядват революция, а други биха се задоволили с гаранции за реда и закона, така и след Освобождението има една група, която търси предпазливо компромис с Русия и Великите сили, и друга, която открито проповядва отхвърлянето на Берлинския до-

говор. Хората, които са взели активно участие в нелегалното революционно движение и са провокирали турското правителство за суворите мерки, през 1878 г. не са съгласни, щото на онези техни съотечественици, които са им се противопоставяли по онова време и са ги предавали в някои случаи на турската полиция, да бъде позволено да имат важна роля в новото правителство. По същия начин малцината едри земевладелци и по-многобройните търговци, които са живеели добре, снабдявайки турския пазар с различни важни произведения, сега искат, както и по време на турския режим, да хванат юздите на властта със здравата си и отговорна ръка⁴⁸.

Би било погрешно обаче да се поставя прекалено силно ударение върху традиционните неправди за разграничаването между либералната и консервативната партия. Условията са променени толкова радикално от времето, когато гърците и турците са национални врагове, че разделението, основано само на старото противопоставяне, не би надживяло дълго Освобождението. Въпреки това различията между двете групи са достатъчно дълбоки, за да се запази и даже да се задълбочи тяхното старо напрежение, използвайки новите национални проблеми като основание за спора. Първият важен въпрос е дали да се състои Учредителното събрание или не, и както видяхме, той е решен в полза на умереното виждане главно благодарение на натиска на страните, подписали Берлинския договор. Като оставим настрана традиционните разногласия, големите въпроси, които поглъщат вниманието на политиците и публицистите през този период, са конституционните. Извън обсъжданите непосредствени въпроси има икономически фактори, които несъмнено биха накарали същите групи да намерят отдушник за тяхното недоволство в други въпроси, ако конституцията не бе основният национален проблем по онова време. За да се разбере същността на политическите партии, които се появяват в свободна България, трябва да разгледаме, на първо място, позициите, които те заемат по конституционните въпроси, и, на второ място,

икономическите фактори, които произтичат от Освобождението и оказват влияние върху социалните и икономически проблеми на страната.

Палгрейв, чието първо впечатление е, че двете групи са по същество в единомислие и се различават само по възраст и темперамент⁴⁹, скоро започва да разбира, че разцеплението е по-дълбоко и че конституционните въпроси предизвикват най-разгорещени спорове. „Самите партии – докладва той, – започват да придобиват характерна и определена окраска, която вероятно дълго време ще ги отличава. Така наречените консерватори имат предвид засилването на административната или изпълнителната власт и макар и в прикрита форма княжеската прерогатива; така наречените либерали – на законодателната или представителна власт... Личните мотиви, властолюбието или службогонството и други подобни несъмнено имат важно отношение към борбата, която се начева; но под всичко това лежи истинско различие на принципите и то по всяка вероятност ще се задълбочава с течение на времето. Настроенията в страната като цяло са в полза на либералите“⁵⁰.

Макар че британският представител е несъмнено склонен да се отнася благосклонно към либералите, разглеждайки ги като бариера на антируски чувства, неговото свидетелство с оглед на конституционните виждания на двете партии е валидно. Месец по-късно той е заен да помага на либералите, които той описва като партия „... която иска да оформи управлението на страната в границите на разумното, в съответствие с английските институции и която гледа постоянно към Англия за подкрепа отвън... Създадена в Търново, тя е прилежно, макар и предпазливо е отглеждана през следващите месеци; след като постига първата си победа, отхвърляйки русифицираната програма за конституция, тя гледа сега към втора, като предизвика падане на русифицираното правителство“⁵¹. За скептичния читател може да изглежда, че Палгрейв е заблуден от либералните водачи и се наема да работи за тяхната кауза с надеждата, че те ще станат оръдие на

британска политика. Ако случаят е действително такъв, то той не ще е първият в българската политика. Но свидетелствата на други авторитетни източници потвърждават виждането на Палгрейв.

Радославов например, който получава научна степен от Хайделбергския университет през 1882 г., след като е учили в Австрия, и който става един от водещите членове на Либералната партия след завръщането си в България, е съгласен с общата представа на Палгрейв. В своите спомени той заявява, че „... българските консерватори се страхуваха, че прекомерната свобода, дадена на българския народ, ще доведе страната до нещастие вместо до благодеенствие и напредък, докато либералите бяха убедени, че напредъкът е резултат от свободата... Докато консерваторите защитават известни ограничения на Органическия закон на княжеството, либералите бяха фанатично привързани към Търновската конституция“⁵².

Изглежда странно, че названията „либерал“ и „консерватор“ съответстват точно на българската ситуация и че отразяват напълно същностното различие между двете гледни точки. Двете партии приемат, че България е бедна, лишена от опит, но с това съгласието между тях свършва. За по-заможните граждани и за онези, които са получили образование под сянката на австрийската или германската система, е очевидно, че на състоятелните хора трябва да бъде предоставена водещата роля в управлението било чрез системата на непрякото гласуване, било чрез грижливо подбрана горна камара. Това е системата, използвана в някои от най-благополучните и преуспели западноевропейски страни, и България не би трябвало да се опитва да я подобрява поне за известно време. От друга страна, има много интелектуалци, които се отличават повече със стремежа си към знание, отколкото с притежанието на материални блага, и за тях единственото разумно решение на въпроса е да се копират най-напредничавите конституционни модели и да се спестят на страната трудностите на преминаването през дълга политическа еволюция, в резултат на която страни

като Франция и Белгия например са постигнали значителна степен на демокрация. Те настояват следователно за общо избирателно право, ограничена монархия и други гаранции за демократическата форма на управление, които те постигат в Търново⁵³.

Конституционните идеи на либералите са успешно изложени на страниците на техния орган, двуседмичника „Независимост“, основан през 1880 г. като продължение на вестника на Любен Каравелов със същото название, спрял да излиза през 1874 г. Редакторите на новия вестник съзнават, че продължават традицията на революционния водач, но въпросите, които те обсъждат, биха звучали странно за ушите на Любен Каравелов. В първия брой редакторите декларират, че тяхна главна цел е да пазят конституцията, като атакуват всички онези, които я критикуват или искат да я променят като ограничат свободите, които тя гарантира⁵⁴. Конституцията е определена като договор между народа и управляващите власти, който очертава кръга на съответните права на двете договарящи се страни. Една конституция е добра само дотолкова, доколкото позволява на народа да участва в управлението на страната, и голяма заслуга на партията е, че в Търново тя се бори и постига приемането на една либерална конституция. Колкото до важното отношение между законодателната и изпълнителната власт, което скоро ще въвлече либералите в продължителна борба, то „Независимост“ е пределно ясен. Основният принцип на Търновската конституция тя вижда така: „Народното събрание прави законите, князът ги провъзгласява“⁵⁵.

Независимо от изключителната преданост към народния суверенитет, която либералите често проявяват, би било грешно да се смята, че те разчитат прекалено на способността на обикновения човек да ръководи своите собствени работи. Пишейки от Германия през зимата на 1880 г. до консервативния вестник „Марица“, Стоян Данев, комуто е съдено по-късно да води страната към поражение в Балканските войни, признава, че промяната от деспотизма на турското господство е твърде голяма и

търде бърза. Независимо от това, единственият начин народът да се научи на изкуството на самоуправлението и да се предпази от деспотизъм в бъдеще, е да държи от самото начало на либералната конституция. Ако българският селянин е изостанал, то такъв е и френският, и италианският. Гражданските свободи и еднокамарният парламент съответстват на националния характер, а ограниченията, които са необходими за тяхното успешно приложение, могат да бъдат усвоени на практика. Един патерналистки режим не би допринесъл с нищо за политическото образование на народа⁵⁶. Подобна е позицията на Матинчев, който пише от Йейлския университет в защита на свободата на печата⁵⁷.

В своята най-крайна форма схващането на либералиите е подобно на това на нихилистите, чито работи много от тях са цели, макар че те фактически не поддържат връзки с революционното движение в Русия. Докато в Русия нихилизмът е „... израз на съмненията и интелектуалната несигурност на недоволната интелигенция, потискана от абсолютизма...“⁵⁸, условията в България преди Освобождението създават интелектуалния климат, в който индивидуалистичните учения на нихилистите процъфтяват. Първото въздействие на Освобождението върху крайните е желанието за постигане на „... абсолютна свобода за индивида и за отричането на всичко, което може да ограничи тази свобода“⁵⁹. В известна степен тази гледна точка има влияние върху дискусииите в Търново. Най-сетне има и социалистически елемент, който е една от забележителните особености на съчиненията на Ботев и който прониква в България отчасти през Русия, и отчасти през Сърбия, където известен брой българи се запознават социалистическите учения на Маркович и Пелагич⁶⁰.

Вижданията на консерваторите за Търновската конституция стават достатъчно ясни в хода на дебатите на Учредителното събрание, където те поставят ударението повече върху рационалния елемент и аргументите за разлика от техните опоненти, и стават още по-ясни, когато те

представят своята разгърната програма. Скоро след приемането на конституцията техният партиен вестник „Витоша“ съжалява за това, че „... наместо да посветим времето си на уреждане на нашето управление, ние си скубем един другому косите ... в името на народа и на отечеството“⁶¹. През първата година партиите добиват по-определен характер, обаче положението е такова, че консерваторите не са в състояние да атакуват пряко конституцията. Една от основните слабости на консерваторите е, че те никога не успяват да предизвикат ентузиазма на народа и признавайки това обстоятелство, в тяхната програма се набляга върху необходимостта да се заемат силни позиции в изпълнителната власт, а не толкова да се прави опит за спечелване на мнозинство в законодателното събрание. Ясно е обаче, че те се обявяват за голямо разширяване на правомощията на княза, ограничаването на гражданските права и въвеждане на двукамарна система с непряко избиране на долната камара и назначаване на горната⁶².

Тясно свързана с вижданията на партиите е икономическата революция, придружаваща освобождението на България от турско господство, която изменя напълно насоката на развитие на селското стопанство, индустрията и самите средства за производство. Аграрната система претърпява основна промяна с премахването на феодалните задължения и привилегии, експроприацията на едните земевладелци и създаването на голям брой дребни собственици. Тази промяна е придружена от размествания на населението и страната като цяло преминава от икономика на феодално земевладение към дребнособственическо селско стопанство. Външно погледнато за селяните е голямо предимство да се освободят от ограниченията, налагани им от турската система на земевладение, но не след дълго те попадат в по-лошо положение от преди. Конкурирайки се за пръв път на един свободен пазар и поставени в неизгодно положение от селскостопанските методи, които не са се променили от времето на Омир, много селяни се виждат принудени да заемат пари

и да ипотекират своите имоти, често загубвайки земята си. През 1880 г. е прокаран закон, с който се прави опит да бъдат защитени те, но трябва да минат години, преди да се развие достатъчно държавна банкова система, която да защитава селяните от лихварството. Освен тези беди първите земеделски данъци, с които правителството заменя турския десятък, допринасят от своя страна за разоряването на част от самостоятелните дребни собственици.

В домашната манифактура Освобождението предизвиква даже още по-големи опустошения, отколкото в селското стопанство. Изолирани до голяма степен от икономическия живот на Западна Европа, българските занаятчии изработват техните произведения с оглед на потребностите на турския пазар. Макар че някои от домашните индустрии, като тъкачество например, започват да страдат от последиците на въвеждане на модерни методи още преди 1878 г., след Освобождението икономическият живот на градовете рухва. Последствията от Освобождението имат две страни. То води до голямо съкрашаване на пазара за българските произведения, някои от които са изцяло зависими от османската система, а в същото време ги поставя в конкуренция със Западна Европа. Един от резултатите на чуждата конкуренция е, че тя скоро създава определено търсене от страна на по-заможните елементи на населението на потребителски стоки, които могат само да бъдат внасяни. Цялостният резултат от действието на различните фактори е икономическата смърт на градчетата и селата по протежението на Стара планина. По-богатите занаятчии се превръщат в предприемачи, а тези, които имат по-малко късмет, се съмъкват надолу по социалната стълбица до положението на обикновени надничари. Трябва обаче да минат десетина години, преди капитализмът в България да почне да функционира успешно в условията на държавен протекционизъм и това десетилетие, което се характеризира с увеличаващо се предлагане на наемна работна сила в селскостопанския и индустриския сектор, е известно,

според определението на марксистките историци, като първоначално натрупване на капитала⁶⁴.

Доста трудно е да се определи точно отношението на икономическата революция към политическите партии. Според марксистите, разбира се, има очевидна тъждественост между новите самостоятелни селяни и занаятчии от началото на 80-те години, когато свободата току-що е била постигната, а тяхното икономическо разоряване не е настъпило, и доктрините на либералите, които проповядват достойнствата на народния суверенитет. Такава интерпретация би обяснила не само политическите предубеждения на техните възгледи, но също и огромната подкрепа, която либералите получават през този период. От друга страна, класовите различия са толкова неясни по това време, а аргументите, които либералите използват в своите кампании, са основани на традиционното възмущение на народа от неговите потисници, че би трябвало да се абстрахират от влиянието на икономическите последици на Освобождението върху политическите партии през този период, макар че тази интерпретация е по-убедителна за следващото десетилетие, когато капиталистическият начин на производство започва да пуска корени⁶⁵. Едно оригинално тълкуване, което заслужава да бъде споменато като куриоз, принадлежи на Стамболовски, земеделския водач през XX в., който е също и политолог-аматьор. Според него всъщност има две партии на крайните. Едната е Либералната, партия водена от Цанков и Каравелов, и поддържана от средно-заможните занаятчии и търговци, и друга, въображаема Демократическа партия, водена от Славейков и Стамболов и представяща обикновения народ. Тази интерпретация няма реални основания, но е предложена от него като необходима част от теорията му за разпадането на политическите партии и замяната им от съсловните организации⁶⁶.

Накъсо казано, Консервативната партия може да бъде определена като обхващаща една малка група от компетентни хора, които приемат авторитета и дисцип-

лината като принципи на управлението. Тъй като получават ограничена подкрепа от народа, те възлагат своите надежди на засилването на изпълнителната власт като средство за ограничаване на опасните по тяхно мнение демократически сили. Либералната партия от своя страна е в много по-голяма степен народна партия. Тя получава подкрепата на огромното мнозинство от народа и нейната популярност се дължи отчасти на икономическите условия, които създават за известно време единна голяма група от дребни, самостоятелни производители. В много по-голяма степен обаче либералите разчитат на традиционната антипатия на по-образованите си последователи към всички форми на потисничество и тирания. Външна проява на тази гледна точка е желанието да се разширят конституционните прерогативи на Народното събрание за сметка на тези на княз.

ПАРТИЙНИ ВОДАЧИ И ПАРТИЕН ПЕЧАТ

Едно от често срещаните оплаквания особено от лицата, произхождащи от Западна Европа, е за голямата оскъдца на компетентни водачи в България през първите няколко години след Освобождението. Един кратък преглед на изтъкнатите политици обаче показва, че това, което им липсва, са не толкова способности, колкото опит. Би могло да се отиде по-нататък и да се каже, че ако балканските държави не бяха в центъра на интересите на европейските империалистически сили, политическите им водачи биха придобили достатъчно опит много по-рано и без това голямо напрежение за страната, което характеризира първите десетилетия на българската история.

Докато Консервативната партия е много по-слаба по отношение на народната подкрепа в сравнение със своите опоненти, нейното ръководство е в много способни ръце. Ако за изтъкнатите консерватори може да се каже, че споделят някои общи характеристики, те са недоверие

към народните движения, упование в авторитета и дисциплината като политически принципи и дълбок ресpekt към формата на управление на такива страни като Русия, Германия и Австро-Унгария, където повечето от тях са получили висше образование. Навсякъде най-забележителният водач на умерените по време на дебатите в Учредителното събрание е Тодор Икономов, избран от тях, за да представи схващанията им за желателността на сената. Роден в едно село близо до планинския градец Котел през 1838 г., той следва четири години в Киевската духовна семинария. Завърнал се в България през 1865 г., той преподава в течение на шест години в Шумен и Тулча, а после отива в Цариград, където добива известност с участието си в църковните работи. Като подпредседател на Учредителното събрание и като член на два кабинета той дава доказателства не само за значителни способности, но и за голяма честност и патриотизъм. Но той предпочита трезвото обсъждане на нещата от отговорни и честни граждани пред бурните събрания на народа, върху който добре подгответните аргументи и логичните разсъждения имат много малко влияние. Непреклонността на неговата личност е друга пречка за неговата политическа кариера и той никога не заема някакъв пост, без да стане център на някакъв неразрешим конфликт с други личности, който неизменно завършва с неговата оставка⁶⁷.

Подобен на Икономов в много отношения е Тодор Стоянов Бурмов, първият български министър-председател. Няколко години по-възрастен от Икономов, той завършва Киевската духовна семинария четири години преди последният да постъпи в нея, и се завръща в България като учител. Скоро той е привлечен в Цариград от църковната борба и тук осъществява най-големия си принос към българската кауза. Дълги години той е водещ защитник на линията на сътрудничество с Русия, но след няколко години на руско управление в България той напуска Консервативната партия и подкрепя либералите като единствена възможност да се ограничи руското влияние. Въпреки важните постове, които заема след Осво-

бождението, Бурмов не упражнява голямо влияние и е разглеждан главно като честен и патриотичен администратор⁶⁸.

Истинското ръководство на Консервативната партия се осъществява от т. нар. „триумвират“ – Стоилов, Начович и Греков. От тези трима на Стоилов е писано да има най-силно влияние върху княз Александър и да играе водеща роля в българските работи до края на века. Той е роден в Пловдив през 1853 г., завършива Роберт колеж през 1871 г. и по-сетне получава докторска степен по право от Хайделберг. Владеенето на немски език и познаването на германския начин на мислене му спечелват веднага приятелството и доверието на княз Александър, който го назначава за свой секретар. Публикуваните откъси от неговия дневник го разкриват като твърд противник на Търновската конституция, която той смята неподходяща за българския народ⁶⁹.

Димитър Панайотов Греков, вторият член на „триумвирата“, е син на гръц, който се е преселил в Бесарабия. Получава образование в Екс-ан-Прованс и Париж, практикува право в Браила до Освобождението, когато е на служба във Временното руско управление. Макар че е лоялен член на партията и участва в няколко кабинета, Греков не се ползва с такова влияние и престиж както двамата му колеги. Обстоятелството, че е от гръцки произход, го прави постоянно прицел на нападки от страна на националистически настроени либерали⁷⁰. Най-активен в политическата област от тримата е Григор Димитров Начович, син на богато търговско семейство от Свищов, получил образование в Цариград, Виена и Париж. По време на Освобождението той е на тридесет и три години и е взел участие в едно въстание през 1867 г. Към 1878 г. обаче революционните настроения от неговата младост са утихнали и неговата роля в Консервативната партия е на деен водач в Събранието и специалист по финансовите въпроси в кабинета⁷¹.

Освен тези изтъкнати консервативни водачи има и значителен брой други, които са известни с исканията си

за ограничаване на правата на Събранието. Константин Помянов например е председател на комисията на петнадесетте депутати, която представя доклада, препоръчващ „умерен консерватизъм“ на Учредителното събрание. Роден през 1850 г., той учи няколко години в Табор и Прага, а през 1878 г. получава докторска степен по право във Виена ⁷². Друг деен съветник на консерваторите е Константин Иречек, млад чешки учен, който става известен с публикуването на „История на българския народ“ през 1876 г. Иречек, чийто баща е бил за кратко време през 1871 г. министър на просвещението в Австро-Унгария, през 1879 г. е поканен в България, където стои пет години като официален съветник на министъра на просвещението. Неговият произход и вкусове определят неговия тесен и приятелски контакт с княз Александър и Столилов и той играе важна роля в подкрепа на усилията на княз Александър за засилване на личната му власт ⁷³.

По-трудно е да се определи позицията на Марко Д. Балабанов, който е дълги години водач на българската колония в Цариград, след като е учи в Париж. Неговите симпатии преди Освобождението са определено на страната на умерените и той понася най-големите удари на нетърпеливите нападки на Любен Каравелов срещу църковните дейци в Цариград. Като секретар на Светия синод той сътрудничи на Бурмов в църковната борба и през 1876 г. обикаля с Цанков из европейските столици с надеждата, че ще предизвика интерес към българската кауза. След Освобождението обаче, когато привързаността към принципите на авторитета и умереността означава сътрудничество с Русия срещу народните настроения, неговият патриотизъм надделява над консерватизма му и той се присъединява към напусналия Консервативната партия Бурмов ⁷⁴.

От вестниците, които подкрепят Консервативната партия най-влиятелен е вероятно „Марица“, който излиза в Източна Румелия. Основан през 1878 г., той е редактиран няколко месеца от Начович, а после е поет от група дейци, чиито схващания като цяло са подобни на тези на

консерваторите от Княжеството. „Марица“ продължава да подкрепя консерваторите до Съединението през 1885 г., когато вестникът престава да излиза.⁷⁵ Пряк орган на Консервативната партия е вестник „Витоша“, който е основан през 1879 г. и продължава да излиза около една година. Негови редактори са Начович, Бурмов и Балабанов, а основната му задача е да подкрепя консервативните правителства. Неговото отношение е, че голямата задача на България е да създаде нова система от закони и институции и че докато страната не е стъпила твърдо на крака, не може да си позволи лукса да се впуска в политически конфликти.⁷⁶ По-важен е „Български глас“, редактиран от Греков, Стоилов и Икономов, основан през 1880 г. и излизал четири години като водещ представител на доктрината на умереността. Неговата програма е проста, с ударение върху две добродетели – вярност към трона и благосъстоянието на народа.⁷⁷

В противоположност на консерваторите либералните водачи се отличават повече с техния отклик на настроенията на народа, отколкото с радушния прием от страна на двора на княз Александър. Енергичният екип на Славейков, Каравелов и Цанков беше вече характеризиран във връзка с дейността им в Учредителното събрание. Достатъчно е да се каже, че Славейков престава да играе активна роля в политиката след подписването на конституцията, макар че е министър в два кабинета и е много деен в журналистиката. Несъмнено най-забележителен сред по-младите партийни водачи е Стефан Николов Стамболов. Едва надхвърлил двадесетте години той е вече активен като журналист и организатор на партийната фракция в Народното събрание. Неговите способности са признати много рано и американският мисионер д-р Албърт Лонг при посещение в родния му град Търново, му предлага да кандидатства в Роберт колеж. Една стипендия за Одеса обаче се оказва по-привлекателна и ограниченото формално образование, което Стамболов получава, носи отпечатъка на неговите спомени за потисничеството на руското правителство и нелегалната дей-

ност на революционните организации. Като политически водач Стамболов е много популярен сред редовите членове на Народното събрание и през първите години той с готовност следва водачеството на Каравелов и Цанков⁷⁸.

Никола Сукнаров е друг известен млад либерал. Роден в дунавския град Свищов през 1848 г., той следва право в Загреб и изпълнява различни съдебни длъжности във Временното руско управление. В течение на няколко години той е един от най-способните помощници на Каравелов, но накрая техните пътища се разделят по политически причини⁷⁹. Подобно на Сукнаров в обкръжението на Каравелов е Светослав Милarov, учили в родния си Цариград и Загреб. Главният си принос към либералната кауза той осъществява чрез журналистическата си дейност⁸⁰.

Трета група от изтъкнати водачи се състои от трима по-млади мъже, които имат предимството на по-широко образование, отколкото на това на колегите им. Иван Петков Славейков, син на популярния поет, учи в Роберт колеж, докато баща му е в Цариград и го завършва през 1871 г. По-сетне той преподава в България и в Роберт колеж, а след Освобождението е управител на Търновската област и секретар на Министерския съвет⁸¹. По-известният с по-сетнешната си кариера на министър-председател по време на Първата световна война Васил Радославов получава докторска степен по право от Хайделберг през 1882 г., за да играе важна роля в Либералната партия като служител в съдебното ведомство и министър на правосъдието⁸². И накрая Стоян Данев, едва двадесетгодишен по време на Освобождението, който пристига от Западна Европа през 1883 г., се присъединява към либералите⁸³.

Журналистическата дейност по силата на своето положение играе през първите години на конституционния режим по-голяма роля за формиране на програмата на Либералната партия, отколкото при консерваторите. Либералите разчитат на народната подкрепа за своята сила – от страна на учителите, на чиновниците и на новата

средна класа, която започва да се издига. За да получат тази подкрепа, необходимо е да представят своите идеи и да атакуват тези на консерваторите. Повечето от вестниците имат кратко съществуване и названията показват обстоятелствата, при които те са издавани, както и големите въпроси на деня. Така един от първите либерални вестници, издаван през 1879 г., е „Целокупна България“, редактиран от Петко Славейков и сина му Иван. С тираж от 600 или 700 екземпляра, той излиза първоначално в Търново, а после в София в 78 броя. Освен обичайните материали той помества и статии на френски език, на съдържанието на които австрийският генерален консул смята, че може да влияе, като използва средствата, предоставени на негово разположение. Трябва да се отбележи обаче, че след внимателно проучване той съветва да не се дават редовни субсидии на който и да е от вестниците, тъй като похарчените средства биха били по-големи от очакваните изгоди⁸⁴.

Докато някои либерални вестници, като „Български лев“ и „Народност“, умират скоро постижно, други, като двете поредици на „Независимост“, са доста важни. Първият „Независимост“, основан през август 1880 г. като продължение на Каравеловия революционен вестник, е издаван от Сукнаров и Миларов, когато Либералната партия е на власт, и излиза в течение на една година. Вторият „Независимост“ е издаван в Пловдив по времето, когато либералите търсят убежище от политиката на князя в Източна Румелия. Основан през 1881 г., той излиза в течение на една година под редакцията на Каравелов и двамата Славейковци и става трибуна на тяхната борба срещу княжеския режим в България⁸⁵. Междувременно Стамболов подема кампания в печата от своята главна политическа квартира в Търново. Неговият вестник „Съединение“ се появява през 1880 г. в десет седмични броя и програмата му личи ясно от самото название. Същото може да се каже за неговия „Свободен печат“, който излиза тринаесет седмици през 1881 г. През този период Стамболов е пламенен представител на пат-

риотизма и либерализма и програмата на неговия „Свободен печат“ включва искането за съединение на всички български земи и защита на Търновската конституция. Когато на по-късен етап от своята кариера той е принуден да прави избор между тези два принципа на своята програма, той подкрепя без колебание национализма⁸⁶.

Списъкът на либералните вестници включва още три заглавия. „Съзнание“ е издаван дванадесет месеца през 1883 – 1884 г. от младия Радославов, а „Средец“ – година и половина през 1884 – 1885 г. под редакцията на Данев. Нито един от тях не упражнява голямо влияние и позициите им като цяло са тясно партизански⁸⁷. Най-важният либерален вестник през по-късния конституционен период е „Търновска конституция“, който е основан през 1884 г. и продължава да излиза в течение на три и половина години. Негови редактори и сътрудници стават всички либерални водачи от лявото крило и както подсказва названието му, той е течен орган по време, когато тяхната дълга борба за народен суверенитет изглежда за момента увенчана с победа⁸⁸.

През първите години след Освобождението няма непартийни ежедневници. Първият ежедневник „Секидневний новинар“ е основан в Букурещ през 1877 г. Той обаче спира да излиза по време на Руско-турската война и през следващите години партийните вестници, главно двуседмичници, имат монопол на пазара. Докато „Секидневний новинар“ е абониран за европейските информационни агенции и публикува телеграми на френски език, партийният печат се занимава предимно с политическите въпроси на деня. Едва през 1890 г. се появява първият български ежедневник от съвременен тип⁸⁹.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ГЛАВА V

- 1 **Стеван Баламезов.** Сравнително и българско конституционно право (В 2 т.; София, 1938), I, 73 – 74; **С. Киров.** Кратък курс по българско конституционно право (София, 1920), 9 – 10; **Ettmanoil Zlatanoff.** La constitution bulgare et ses principes (Paris, 1926), 11 – 16; в противоречие с другите авторитети, **Александър Гиргинов.** Държавното устройство на България (София, 1921), 78 – 83, отрича, че принципът на разделението на властите е приложен в Търновската конституция, като има предвид, че разделението е частично, а не абсолютно; кратко описание на конституцията може да бъде намерено в: **Peter Schischkoff.** Aufbau des bulgarischen Staates (Leipzig, 1928), *passim*; **S. Balamezov.** La constitution de Tirnovo. – La Bulgarie d'aujourd'hui, No. 10 (1925), 3 – 24; **Slawtscho Metscheff.** Grundzüge des bulgarischen Verfassungsrechts (Göttingen, 1929), *passim*; и **Amadeo Giannini.** Le costituzioni degli stati dell'Europa orientale (In 2 vols., Roma, 1929), I, 55 – 96; вж. също, **Idem.** La costituzione bulgara. – L'Europa orientale, X (1930), 133 – 163.
- 2 Член 12, 127, 128 и 130 на Търновската конституция.
- 3 Член 127, 135 и 136.
- 4 Член 137.
- 5 Член 3, 10, 17 и 163; вж. също **E. Zlatanoff.** Op. cit., 34 – 36; **С. Киров.** Пос. съч., 26-27; **А. Гиргинов.** Пос. съч., 230 – 235.
- 6 Член 9.
- 7 Член 10, 45 и 120.
- 8 Член 109.
- 9 **С. Баламезов.** Пос. съч., I, 219 – 221, и **С. Киров.** Пос. съч., 24 – 25, избягват пряко разглеждане на въпроса за правото на князя на вето, докато **E. Zlatanoff.** La constitution bulgare, 38 – 39, смята, че ветото на князя е абсолютно.
- 10 Член 19, 15 и 16.
- 11 Член 19 – 36 и 38; **С. Киров.** Пос. съч., 29 – 31; **E. Zlatanoff.** Op. cit., 40 – 45; **А. Гиргинов.** Пос. съч., 235-236; **Л. Владикин.** Българското престолонаследие. – Юридически преглед, I (1929), 305 – 341, 439 – 474 и следв.; **Л. Владикин.** Как чл. 7 допълва чл. 24 от нашата конституция. – Юридически архив, II (1930), 28 – 32.
- 12 Член 149 и 152.
- 13 Член 150, 160, 161 и 162.
- 14 Член 151.
- 15 Член 155 – 159.

16 Член 18, 153, 154 и 156.

17 **С. Киров.** Пос. съч., 37 – 43; **E. Zlatanoff.** Op. cit., 56 – 64; **A. Гиргинов.** Пос. съч., 270 – 284; **С. Баламезов.** Пос. съч., I, 351 – 354.

18 Член 85.

19 Член 105 и 119 – 126.

20 Член 86.

21 Член 87 и 93 – 97.

22 Член 102 – 104 и 112 и 113.

23 Член 135, 136 и 137.

24 Член 138.

25 Член 108 – 111; **С. Киров.** Пос. съч., 54 – 57; **E. Zlatanoff.** Op. cit., 72 – 93.

26 Член 144.

27 Член 140 и 141.

28 Член 167 – 169.

29 Член 142 и 143.

30 **С. Киров.** Пос. съч., 69 – 71; **E. Zlatanoff.** Op. cit., 107 – 116.

31 Член 48; **С. Киров.** Пос. съч., 33 – 34; **E. Zlatanoff.** Op. cit., 47 – 49; **Detchko Karadjov.** Contre le systeme d'une chambre unique en Bulgarie (Paris, 1927), 55; **Charalamby Angelow.** Das bulgarische Staatsrecht im algemeinen, unter besonderen Berücksichtigung der Volksvertretung (Freiburg, 1896), passim.

32 Член 13.

33 Член 72.

34 Член 73.

35 Член 44 и 49.

36 **С. Киров.** Пос. съч., 34 – 37; **E. Zlatanoff.** Op. cit., 97 – 100, 139 – 142.

37 Член 69, 71 и 78.

38 Вж. по-горе, 90 – 93; **С. Киров.** Пос. съч., 82 – 116; **E. Zlatanoff.** Op. cit., 120 – 135.

39 Член 34 и 164.

40 **E. Zlatanoff.** Op. cit., 137 – 139; **Ст. Баламезов.** Гаранциите на конституционното и парламентарното управление. – Годишник на Софийския университет. III. Юридически факултет. XII (1915 – 1916), 1 – 26.

- 41 **Ст. Г. Баламезов.** Балканските конституции като източници на българската конституция. – Родина, I (1938 – 1939), 86 – 92; **Ст. Г. Баламезов.** Делото на нашите учредители в светлината на днешното време. – Родина, I (1938 – 1939), 98 – 109; твърдението, че българската конституция е най-либералната по времето на своето приемане, е направено от **П. Милюков.** Българската конституция (Солун, 1905), 14, и от **Любомир Владикин.** История на българската конституция (София, 1936), 170 – 172.
- 42 Бележка върху нашите братя в Северна България. – Българско знаме, I, 14 (12/24 май 1879 г.), 1.
- 43 Палгрейв до Солзбъри, F. O. 78/2982, No. 23, Търново, 1 март 1879 г.
- 44 **T. Tchitchovsky.** Political and Social Aspects of Modern Bulgaria. – The Slavonic Review, VII (1929), 275; **W. N. Medlicott.** The Congress of Berlin and After: A Diplomatic History of the Near East Settlement, 1878 – 1880 (London, 1938), 255, също отричат валидността на партийните названия на това основание, че „... няма обществени интереси, които да са изходна точка за защита или реформа; ...“, но приема, че „... в дискусиите за втора камара може да бъдат открити известни свидетелства за социална или икономическа основа за различията...“.
- 45 **Целокупна България**, I, 9 (25 юли/6 август 1879 г.), 1.
- 46 **Марица**, II, ' 71 (6/18 април 1879 г.), 5 – 6.
- 47 **Г. Бакалов.** Русская революционная эмиграция среди болгар. II. От Освобождения до соединения двух Болгарий (1878 – 1885 г.) – Каторга и ссылка, LXIV (1914), 106 – 108.
- 48 **Д. Маринов.** Стефан Стамболов в новейшата ни история (Летописни спомени и очерки) (София, 1909), 57; **Юрдан Юрданов.** Българския либерализъм (Поглед върху нашето политическо минало) (София, 1926), 3 – 7.
- 49 Вж. по-горе, 111.
- 50 Палгрейв до Солзбъри, F. O. 78/2984, No. 186, София, 6 октомври 1879 г.
- 51 Палгрейв до Солзбъри, F. O. 78/2984, No. 219, София, 7 ноември 1879 г.
- 52 **Vasil Radoslawoff.** Bulgarien und die Weltkrise (Berlin, 1923), 3; подобен възглед е застъпван от ветерана водач на Радикалната партия, **Тодор Г. Влайков**, в неговите Съчинения (6 тома; София, 1925 – 1931)), V, 322 – 323.
- 53 **Д. Благоев.** Принос към историята на социализма в България (София, 1906), 64 – 65.
- 54 **Независимост**, V, 1 (27 август/8 септември 1880 г.), 1 – 4.
- 55 **Независимост**, V, 8 (24 септември/6 октомври 1880), 1 – 2.
- 56 **Ст. Данев.** Положението в Княжеството. – Марина, III, ' 156 (29 януари/10 февруари 1880), 5 – 7.

- 57 **Ив. Н. Матинчев.** Готови ли сме за свободен печат? – Марица, III, ’ 178 (15/27 април 1880), 6 – 7 III, ’ 179 (18/30 април 1880), 6 – 7.
- 58 **Д. Благоев.** Пос. съч., 82.
- 59 Пак там, 83 – 84.
- 61 Цит. по: **Янко Сакъзов.** Българите в своята история (3-то изд., София, 1922), 230.
- 62 **Янко Сакъзов.** Пос. съч., 230 – 231; **Д. Благоев.** Пос. съч., 63 – 64; **Ал. С. Стамболовски.** Политически партии или съсловни организации? (2-ро изд.; София, 1920), 166 – 167.
- 64 **Iv. Zakarov.** Bulgarische Wirtschaftsgeschichte, 266 – 267; **Ж. Наташ.** Пос. съч., II, 42 – 56; **Д. Благоев.** Пос. съч., 57 – 61.
- 65 Марксистката гледна точка е компетентно представена от **Д. Благоев.** Пос. съч., 57 – 68, и **Ж. Наташ.** Пос. съч., II, 166 – 167.
- 66 **Ал. Стамболовски.** Политически партии или съсловни организации, 166 – 167.
- 67 **Иван Тодоров.** Тодор Икономов и дейността му в служение на българския народ (София, 1921); **Т. Икономов.** Съчиненията на Тодор Икономов. Под ред. на К. Икономов (В 4 т.; Шумен, 1897), IV, 103 – 114.
- 68 **Ю. Иванов.** Българский периодически печат от възраждането му до днес (от 1844 – 1890 год.) (София, 1893), 26.
- 69 **Alois Hajek.** Bulgariens Befreiung und staatliche Entwicklung unter seinem Fürsten, (München und Berlin, 1939), 130, 138 – 139, 165; **К. Стоилов.** Дневници. Политическата криза в 1879 г. – Българска мисъл, I (1925), 15; Catalogue of the Officers, Graduates and Students of Robert College, 1878 – 79 (Constantinople, 1879); **Иван Пеев Плачков.** Д-р К. Стоилов: Живот и обществена дейност (София, 1932)), 3 – 13.
- 70 **Д. Маринов.** Пос. съч., 99 – 100.
- 71 Пак там, 101 – 102; **Ю. Иванов.** Пос. съч., 200 – 201.
- 72 **Ю. Иванов.** Пос. съч., 325 – 326.
- 73 **Константин Иречек.** Български дневник, 30 октомврий 1879-26 октомврий 1884 г. (В 2 т.; София, 1930 – 1932; **Vatroslav Jagic.** Josef Constantin Jirecek. – Neue Österreichische Biographie, 1815 – 1918 (9 Bd., Wien, 1923 – 1935), I, 103 – 108.
- 74 **Ю. Иванов.** Пос. съч., 134.
- 75 Пак там, 199 – 200.
- 76 Пак там, 209 – 212.
- 77 Пак там, 248 – 249.

- 78 **George Washburn.** Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College (Boston and New York, 1909), 52; **A. Hulme Beaman.** M. Stambuloff (London, 1895), 17 – 41.
- 79 **Ю. Иванов.** Пос. съч., 258 – 259.
- 80 Пак там, 260 – 261.
- 81 Пак там, 291.
- 82 Пак там, 339 – 340.
- 83 Пак там, 375 – 376.
- 84 *Кевенхюлер до Хаймерле, Н. Н. С., XV.17, №. 21*, София, 18 май 1880; **Ю. Иванов.** Пос. съч., 241 – 244.
- 85 **Ю. Иванов.** Пос. съч., 206 – 207, 252 – 258, 290 – 293.
- 86 Пак там, 273, 304.
- 87 Пак там, 339 – 341, 375 – 380.
- 88 Пак там, 380 – 381.
- 89 **Б. М. Андреев.** Българският печат през Възраждането (Заченки и развой) (София, 1932), 145 – 148; **Георги Николов.** История на българския всекидневен печат, 1877 – 1932 (Принос) (В 2 т.; София, 1932), I, 9 – 16.

VI. КНЯЗЪТИ ЕВРОПЕЙСКИТЕ СИЛИ

КНЯЗ АЛЕКСАНДЪР БАТЕНБЕРГ И НЕГОВИТЕ КОНСТИТУЦИОННИ СХВАЩАНИЯ

На 17 / 29 април 1879 г., деня след приемането на конституцията в нейната окончателна форма от Учредителното събрание, в Търново се открива първото Велико народно събрание, чиято цел е избирането на княз. Събраницето, свикано по силата на членове 85 и 144 на конституцията, означава изпълнение на член 3 от Берлинския договор, който предвижда свободен избор на българския княз, потвърден от Високата порта със съгласието на Великите сили. Едно ограничение предписва, че князът не може да бъде член на някоя от царуващите европейски династии¹. Събраницето трае само един ден, тъй като задачата за избор на княз е простира. След като епископ Климент Търновски като председател на Събраницето прочита списъка на възможните кандидати и обяснява особената пригодност на княз Александър Батенберг, Славейков се вдига, за да каже няколко думи в полза на хесенския принц. Щом като Славейков произнася името Батенберг, Събраницето избухва във възгласи и той е избран със шумно одобрение².

Задълженията на княза никъде не са ясно определени, дори и в конституцията, и за пригодността на различните кандидати, чиито имена са споменати, се съди от гледна точка на приемливостта им за българския народ и на приемливостта им за Великите сили. Според първия критерий са елиминирани такива кандидати като Божо Петрович от Черна гора и княз Бибеско, докато поради втория са отхвърлени Карол Румънски, Игнатиев и Дондуков. От останалите кандидати, Хенрих VIII фон Ройс,

Валдемар Датски и Александър Батенберг, последният притежава много предимства, които определят обстоятелството, че не само изборът на Русия и Великите сили пада върху него, но и че той бива избран от Събранието³.

Батенберг е приемлив за Великите сили, както сочи неговият най-голям биограф, поради неговите изключителни лични връзки: „Любим племенник на царя, сроден с английския кралски дом, германски княз, син на австрийски генерал, тясно свързан с Русия по силата на участието си в кампанията от 1877 – 1878 г. и все пак не руснак, изборът му създава впечатление за отстъпка на Биконсфийлд, комплимент на Бисмарк и любезност към Австрия, като в същото време се създава впечатление, че той е готов да играе ролята на оръдие в ръцете на Русия. Княз Александър е по този начин един европейски компромис и съдбата му в крайна сметка е като съдбата на всеки компромис – теглен първоначално в едната, после в другата посока от най-противоречивите възможни интереси, той най-сетне пада, макар че като личност е надарен с интелигентност, желание за работа и смелост“⁴.

Обстоятелството, че е участвал в Руско-турската война, е достатъчна препоръка за Великото народно събрание, което не прави опит да направи собствена преценка при избора на княз. Докато Батенберг е особено подходящ да успокои взаимните подозрения на Великите сили, не е направен никакъв опит да се установи дали той притежава качествата, необходими за трудния пост, на който е избран. Дали той ще бъде в състояние да предотврати превръщането на неговата личност от Австро-Унгария и Русия в център на тяхното балканско съперничество? Дали ще може да се справи с трудната ситуация в страната, особено с оглед на положението, отредено му от конституцията? Ако Великото народно събрание беше взело решение да потърси отговор на тези въпроси, то неговите депутати вероятно биха били по-малко ентузиазирани при избора му.

Роден през 1857 г., Александър Батенберг е третото дете на княз Александър Хесенски, чиято сестра Мария

се омъжва за бъдещия император Александър II през 1841 г. Връзката му с руското царско семейство си остава тясна и когато завършва формалното си образование в Дармщат, Шефентал и Саксонското кралско кадетско училище в Дрезден, младият Александър е произведен едновременно лейтенант в полка на хесенските драгуни и в руски улански полк⁵.

Така че при започването на руската кампания срещу Турция младият енергичен аристократ без затруднения се прехвърля в руската армия, където има възможност да приложи на практика цялата си старателна подготовка в областта на военното изкуство и през юни 1877 г. е назначен в свитата на Александър II. При тези обстоятелства той стъпва за пръв път в своето бъдещо княжество, като участва в превземането на Търново и обсадата на Плевен. Впечатленията, които той получава по време на руската кампания от своите руски колеги и от своите бъдещи поданици, не са от най-добрите. Той намира руската армия разпусната и неефикасна, а българите не са бедни – потиснати хора, които очаква да намери. „Всички села – пише той, – са населени с турци и българи. Щом достигнат новините за нашето приближаване, българите се нахвърлят върху турците, избиват ги, грабят и опожаряват всичко“⁶. А през юли той пише от Търново: „Страната е просто великолепна, но българите са точно толкова зли, колкото и турците“⁷.

Към времето, когато празнува своя двадесет и първи рожден ден, няколко седмици след подписването на Санстефанския договор, светогледът на Батенберг е оформлен от средата му. Той съчетава в личността си достойнствата и слабостите на аристократичното военно възпитание, което получава. Той е честен и почтен, готов е да угоди на висшестоящите и се отнася коректно към своите подчинени. Има приятен характер, бързо се сприятелива и е популярен сред своите колеги. В същото време обаче неговите познания за политиката са незначителни и той не е способен да сътрудничи с хора, които не смята равни нему. Той отделя много голямо внимание на военният и

дворцови формалности и за страничния наблюдател често изглежда, че той се интересува повече от формите, отколкото от функциите на военните и граждансите институции. Независимо от своята младост и неопитност той има амбицията да превърне България в силна военна и аристократична държава по образца на онези, които познава отблизо. И все пак на него му липсват онези качества, които да му позволяят да води един безопасен курс по отношение на политика на съперничещите си империи и в същото време да използва традициите на българската политика по такъв начин, че да превърне страната в унитарна и уредена държава. Както казва германският посланик в Русия фон Швайниц, след като е имал възможността да наблюдава дейността на Батенберг в течение на няколко години, „... князът има много отлични качества, приятна и внушителна личност, смелост и младежки жар, но му липсва дарът на държавническите качества...“⁸.

Но ако самият Батенберг е зле подгответен за своя нов пост, то неговите короновани покровители не хранят никакви илюзии относно трудностите, които го очакват. Александър II казва по повод на неговата кандидатура: „... в името на неговия собствен и на баща му интерес не му пожелавам това“. А императрица Мария изразява същото настроение, като признава: „... аз чувствам същото. Бих била много нещастна при мисълта, че някой от моите собствени синове би могъл да бъде в същото трудно положение...“⁹. Кандидатурата му се разглежда от членовете на семейството му почти като нещастие. Като пише съчувствено писмо на бащата му, херцог Адолф фон Насау се съгласява, че „... този млад мъж ще бъде поставен в положение, което дори да се окаже удържимо, ще бъде обкръжено от изключителни трудности“¹⁰.

Защо тогава този многообещаващ младеж от толкова забележително семейство иска да се заеме с толкова трудна задача? Отговорът е, че членовете на Хесенския дом, бидейки в несигурно финансово положение и отчуждени от техните пруски владетели след войната от 1866 г.,

са принудени да търсят късмета си на служба на чужди правителства. Върху това обстоятелство набляга Шувалов в началото на 1879 г., когато сондира британската гледна точка в разговор със Солзбъри. „Княз Батенберг – казва той, – … има това предимство да бъде *persona grata* не само в Русия и Австрия, но също… и в Лондон на това основание, че брат му служи в английската флота, и след като е беден, бидейки само един лейтенант, той може да погледне на княжество България като на едно повишение и вероятно ще го приеме“¹¹.

Дали по това време руснаците осъзнават или не значението на финансовата зависимост на Батенберг, но тя скоро ще се превърне в най-силно средство да бъде държан той в подчинение. По времето, когато отива в България, младият княз е уверен, че ще бъде независим владетел и баща му уверява кралица Виктория, че той не е съюзник на Русия. „Той държи изключително на това да бъдете информирани – пише Александър Хесенски, – че той не е *руснак* по сърце и че не е склонен да действа като оръдие [марионетка] на Русия“¹².

Такива са наистина неговите искрени намерения по времето, когато се отправя за България, но след по-малко от година австрийският дипломатически представител в София отбелязва, че зависимото положение на княз е важен фактор в неговото официално поведение. „Съпротивителната сила на младия княз е сломена. Обвързан от неизброимите любезности, оказвани му от император Александър, много зависим от материална гледна точка при липсата на почтени съветници, княз Александър, не-зависимо от най-добрите му намерения, трябващо да се превърне в избрания инструмент на панславизма“¹³. Макар че събитията ще покажат, че тези изводи са твърде прибързани и прекалено пессимистични, австрийският представител е несъмнено прав, като сочи икономическата зависимост на княз от руското царско семейство като един от важните фактори, които определят неговото положение.

Като започва своята кариера не само без да има опит

в политиката и държавническото изкуство, но и без независимост в своите действия, която би могла да му позволя да се справи с новите проблеми, Батенберг се сблъска с конституционната рамка, създадена за него в Търново през месеца, предшестващ избирането му¹⁴. Ето защо за него става въпрос от първостепенна важност да намери свой подход към собствените си конституционни пълномощия и свое мнение за формата на управление, възприета без неговото знание или съгласие. От самото начало Батенберг смята Търновската конституция за „абсурдно либерална“, всъщност в такава степен, щото той може да си я обясни само като преднамерен опит на Русия да го постави в трудно положение¹⁵. Но който и да е отговорен за нея, ясно е, че тя не го задоволява. Наскоро след неговото избиране баща му пише: „Бедното момче ще трябва да пожертва младостта в името на една тежка задача. Той изглежда решен да направи опит. За жалост той ще се сблъска с една конституция, която е по-демократична от която и да е друга в монархическия свят. Тя е невероятно нескопосно творение, много демократично като тенденция и изобилстващо на пропуски. След три седмици бедният Сандро [Александър] ще трябва да положи клетва за вярност към тази конституция, която ще направи за него невъзможно да управлява“¹⁶.

Обвиненията, че княз Дондуков-Корсаков съзнателно е направил конституцията либерална, след като е разбрали, че върху Батенберг вероятно ще падне изборът на императора, просто не отговарят на фактите в случая. След като прочете протоколите на Учредителното събрание, човек не може да съмнява в това, че либералните изменения в руския проект на Органическия устав са пряк резултат от настроенията на крайните сред българските депутати. Дондуков би могъл, ака желаше това, да нареди на Лукиянов да се противопоставя на всеки опит да се измени Органическия устав, но подобно действие със сигурност би се сблъскало с твърдата опозиция на представителите на Великите сили. Либералните тежнения на конституцията са непосредствен резултат от свободните

дебати на Учредителното събрание и не може да се каже, че обстоятелствата, които карат Русия да позволи свободно обсъждане, се дължат на кандидатурата на Батенберг¹⁷.

Отношението на Батенберг към конституцията става веднага очевидно. Когато през май 1879 г., скоро след неговото избиране, отива в Ливадия, той обсъжда с императора ред проблеми, свързани с новото му положение, и един от главните е той за конституцията. Той стига до там, че да направи промяната на конституцията условие за приемането на короната. В отговор на това искане императорът повдига много възражения, но в резултат на настойчивостта му и очевидно бидейки в неведение относно действителния характер на нещата в България, телеграфира на Дондуков, като му нарежда към конституцията да бъде добавен член, с който се позволява на княз да изменя всяка част от нея по свое усмотрение. Когато е получен отговорът на Дондуков, че „Заповедта на Ваше Величество е изпълнена“, Батенберг чувства, че задачата му може да стане по-лека¹⁸.

Той остава много изненадан, когато пристига в София и установява, че никаква промяна в конституцията не е направена и че условията за такава изискват одобрението на две трети от депутатите в Народното събрание, преди даже да бъде разгледано предложение за изменение¹⁹. Не е възможно да се установи отговорността за това недоразумение, нито пък да се узнае каква позиция би засел Батенберг, ако беше разбран от самото начало, че шансовете за конституционна ревизия са минимални. Важно е да се разбере обаче, че княз Александър пристига в България с дълбокото убеждение, че конституцията е напълно незадоволителна и че той изпитва чувство на неудоволствие срещу Русия поради недоразумението относно правото на ревизиране на конституцията.

РУСКАТА ПОЛИТИКА В БЪЛГАРИЯ

Ако руснаците бяха водили една недвусмислена и последователна политика в България след Берлинския конгрес, те може би щяха да успеят да възстановят много от загубения си престиж. Те биха могли даже да създадат една голяма България, която би била надежден съюзник в случай на едно подновяване на Източния въпрос, каквото те очакват по всяко време. Такава политика обаче не се води и една от причините за това е обстоятелството, че различните органи на руското правителство следват противоречива линия по отношение на България. Когато Батенберг посещава Санкт Петербург в началото на 1880 г., едно от главните му оплаквания, изразени пред германския посланик, е от поведението на руските чиновници в България. Докато руският консул в София получава инструкции от Гирс, военният министър, който е руснак, получава заповеди от Милютин, а руските чиновници са пламенни привърженици на панславистките доктрини на Аксаков, които са в противоречие с официалната политика²⁰. При тези обстоятелства не е чудно, че князът и партиите намират за трудно да работят в съзвучие.

Като се оставят настрана личните планове и инициативи на различните руски чиновници, в руската политика има две главни линии, които се прилагат едновременно в България. Първата е тази на външния министър Гирс и тя се характеризира с дух на компромис с другите Велики сили в един опит да се преодолее слабостта на Русия след войната с Турция и да се предотвратят възможни сериозни усложнения на Балканите, докато Русия не бъде отново в състояние да играе по-активна роля. Втората е на военният министър Милютин, който е по-агресивен в своето отношение, без обаче да се присъединява към крайните панславистки искания. През първата година след Берлинския конгрес тези две линии до голяма степен съвпадат, тъй като дори и най-умерените от руските чиновници се чувстват унизени от него и се съпротивляват на неговото приложение, там където е възможно, и за извест-

но време дори панславистите не са способни да направят нещо повече. Но в крайна сметка двете гледни точки неизбежно трябва да си сблъскат²¹.

Една от главните причини както за прекомерния оптимизъм на руснаците с оглед на техния престиж в България, така и за опасенията на Австро-Унгария и Англия, че Русия ще може без труд да използва една голяма България за своите цели, е тяхното неведение по отношение на социалните и икономическите условия в новата страна. Надъхани с панславистките идеи за единство на славянската раса, руснаците очакват да намерят една *tabula rasa*, на която ще могат да запишат такава политика, каквато намерят за добре. Съвсем естествено е британското и австрийското правителство да възприемат такова отношение, но опитът на Русия в Сърбия, Гърция и Румъния би трябало да я научи да не разчита прекалено на новоосвободените балкански държави. Въпреки това неоформеното състояние на новата държава е прието за даденост и политиката както на Русия, така и на нейните западни съпернички, що се отнася до България, се основава на неверни предпоставки²².

Появата на една либерална конституция в България, която изглежда в много отношения съзнателна сатира на руските институции, е резултат от временното сътрудничество на умерените и агресивните елементи в руската политика. Според вижданията на един автор даже само либералните пристрастия на Александър II през последните години от живота му са достатъчни да обяснят политическия характер на Търновската конституция²³. Но дори и в часа на провала руснаците в България са мотивирани от една позитивна политика. Романтичните теории на панславистите са отречени и императорът и неговият външен министър се колебаят между съпротивление срещу Англия и Австро-Унгария и компромис с последната, а новият фактор на руския национализъм, който ще доминира през царуването на Александър III, все още не се е оформил.

Междувременно военният министър Милютин смя-

та, че основните руски интереси в България трябва да бъдат поддържани и това трябва да стане чрез подкрепата на онези сили, които са най-благосклонно настроени към Русия. Ето защо под ръководството на Милютин княз Дондуков-Корсаков, а после и П. Д. Паренсов подкрепят националистическите сили в България, които скоро се организират в Либерална партия. Според схващанията на Милютин, а те са несъмнено основани на докладите на Дондуков, за да бъде осигурен постоянен съюзник в България, правомощията на княза трябва да бъдат ограничени колкото се може повече. Неговото голямо опасение е, че Източният въпрос може да бъде повдигнат в един момент на недалечното бъдеще и Русия да се намери неспособна да вземе своя дял от плячката. При това положение най-безопасният за Русия курс е да даде на националистическите сили либералната конституция, която те исчат, при условие че те ще позволят на Русия да организира армията и да построи стратегическа железопътна линия от Дунава до София. Милютин, разбира се, не може да очаква България да държи една армия, която да бъде постоянно оръдие на руската политика, но стремежът към обединение на двете Българии е непосредствена цел, която осигурява българското сътрудничество за известно време. По този начин по-агресивните сили в Русия планират пътя за възстановяване на тяхното влияние в Източния въпрос²⁴.

Макар че планът на Милютин е далеч от панславистката мечта за България като руска губерния и Цариград като руско пристанище, той все пак получава подкрепата на панславистите в качеството на временен компромис. Тази подкрепа е приета с готовност от крайните в България, които охотно сътрудничат с генерал П. Д. Паренсов, духовния наследник на Игнатиев и Дондуков, който е назначен за български министър на войната и чието основно задължение е организацията на новата армия. Той и неговият помощник, полковник А. А. Шепелев, негодуват срещу избора на Батенберг на българския трон. Те веднага забелязват одобрението, с което Англия и Авст-

рия посрещат неговата кандидатура, и само това е достатъчно да го направи подозрителен в техните очи. Техните подозрения се оправдават, когато той довежда със себе си много германци като членове на неговата лична свита и избира като свои български съветници представители на умерените, които се обявяват против изблика на национализъм и широките правомощия, предоставени на Народното събрание в Търново. При тези обстоятелства Търновската конституция навлиза в своя меден месец. В самата България тя е подкрепена от мнозинството на населението под ръководството на националистите, които разчитат, че народната воля ще вземе политическата форма на либерална конституция. Вън от страната тя намира подкрепата на агресивната руска политика, която вижда в съюза с националистите най-добрата възможност за постоянни и успешни претенции по отношение на трофеите от Османската империя²⁵.

Ако руската подкрепа на либералите беше единодушна и ако международното положение позволяше повече години на мирен напредък, истински либералните елементи в българския политически живот биха могли да намерят основата за устойчива и функционираща правителствена структура в рамките на Търновската конституция. Но изпълняващият длъжността министър на външните работи Гирс не желае да подкрепи една политика в България, която би предизвикала обединената съпротива на Австрия и Англия. Според неговите виждания руската външна политика трябва да следва ограничена цел на осигуряване на стабилни позиции в Европа, за да позволи усвояването на нейните азиатски владения. За да сложи край на изолацията в Европа и да отстрани причините за тясното сътрудничество между Австрия и Англия, което е постоянно заплаха за руските интереси, Гирс започва през пролетта на 1879 г. политика на възвръщането на доверието на Австрия. Отстъпките, които той е готов да направи в името на постигането на тази цел, включват приемането на Берлинския договор и политика на незаинтересованост в България²⁶.

В този дух Гирс съветва Батенберг през май 1879 г. да бъде много внимателен по отношение на Берлинския договор и по време на последвалите негови визити по европейските владетелски домове княз Александър успява да отъждестви личността си с политиката на искрено придържане към Берлинското регулиране. В същото време обаче Гирс не подкрепя опита на княза да измени конституцията по такъв начин, че да увеличи личната си власт, защото смята, че това би било погледнато от Англия и Австрия като пряка провокация, и той се ограничава с това да му направи отстъпка, като осигури назначаването на сановници, приемливи за княз. Резултатът е конфликт между руските чиновници в София, което може да има само неблагоприятен ефект върху партийната система. От едната страна е генерал Паренсов, който активно подпомага либералите и се бори срещу всеки признак на власт на княз и други неславянски елементи. От другата страна е руският консул А. П. Давидов, който не познава положението на Балканите и смята, че конституцията е напълно неподходяща за България. Той подкрепя князя и консерваторите и успява до голяма степен да влоши отношенията на политическата сцена, тъй като и двете партии смятат, че могат да претендират за подкрепата на Русия²⁷.

По тази причина Батенберг остава с впечатлението, че конституцията, която всъщност е подкрепяна от руското правителство като цяло, е един заговор, подгответ от група безотговорни панслависти и насочен лично срещу него. Той не разбира, че елементите на конституцията, които смята за крайно неприемливи, са добавени към руския проект от крайните български депутати, и че Русия я подкрепя, защото вижда в нея най-благоприятната възможност да запази своето влияние в България, без да предизвика сериозна съпротива от страна на другите сили, подписали Берлинския договор.

РОЛЯТА НА ЗАПАДНИТЕ ВЕЛИКИ СИЛИ И НА БАЛКАНСКИТЕ ДЪРЖАВИ

Началото на конституционното управление в България е допълнително усложнено от отношението на западните Велики сили и сблъсъка на техните опити да постигнат целите на своята политика, като подкрепят едната или другата съперничещи си политически партии. Докато Германия е резервирана по отношение на пряка намеса в българските работи и нейният представител получава инструкции да се държи по „... напълно неутрален начин“²⁸, същото не може да се каже за Австро-Унгария и Англия. Тези две страни, успели да предотвратят осъществяването на панславистките идеали в Близкия изток, са под силното впечатление на опасността Русия да наруши Берлинския договор, като се възползва от своето влияние в България. Австрия в частност гледа доста пессимистично на положението и нейният представител набляга върху авторитета, който Русия си е осигурила в новото княжество. Към зимата на 1880 г. изглежда като че ли нищо не може да спре славянската лавина, на която Русия е дала начален импулс. „Плодовете на руската политика на Балканския полуостров започват да узряват – докладва Кевенхюлер, – и аз не виждам нищо, което би могло да предотврати окончателната победа на нейните цели... Руснаците са пълни господари в Източна Румелия и България. Санстефанска България е знамето, което навсякъде се издига високо“²⁹.

В резултат на този споделян страх Австрия и Англия възприемат политика на сътрудничество, която продължава около две години след подписването на Берлинския договор. Основните ѝ усилия са насочени срещу засилването на руското влияние в Източна Румелия и Македония, но тя отразява също политиката на двете държави в България. Британският представител в България получава изрични инструкции да действа в тясно сътрудничество с австрийския си колега, а във Виена Андраши разчита много на това споразумение за непосредственото из-

пълнение на Берлинския договор. Макар че тази обща политика има временен характер, тя е въпреки това резултат от желанието на двете страни да постигнат колкото се може по-голямо ограничаване на руската активност³⁰.

Целите на тази съвместна политика обаче не отиват отвъд очевидното – да се противодейства на руското влияние в България. Нито Австрия, нито Англия имат претенции по отношение на България като сфера на влияние. Австрийските цели са изложени по прост и недвусмислен начин в донесение на дипломатическия ѝ представител до неговия шеф. „Ако разбирам вижданията на Ваше Превъзходителство правилно, две цели трябва да бъдат постигнати в България с оглед защитата на нашите интереси тук. Първата е премахването на руското влияние и уволняването на руските чиновници. Втората е ограничаването колкото е възможно на организирането на българската армия“³¹. Това изложение на политиката е забележително както със своята пределна яснота, така и с точността, с която Кевенхюлер сочи средствата на руската агресия. Британският консул определя своята крайна цел по сходен начин, но дава да се разбере, че най-добрият начин да бъде постигната тя е намесата в политическата борба и подкрепата на онази група в България, която се противопоставя на влиянието на Русия³².

Характерно за Австрия и Англия е това, че макар целите им да са идентични и те да правят съвместни усилия за постигането им, то начинът, по който подхождат към проблема, е толкова различен, че след няколко години те се озовават на противоположни позиции. Докато Кевенхюлер се опитва да спечели доверието на княза и чрез разширяването на неговите права възнамерява да ограничи руското влияние, то Палгрейв разчита на националистическия дух на Либералната партия. Австрийският консул разбира, че българският народ и по-специално неговите водачи имат ясна представа за ролята, която неговата страна изиграва за разрушаването на Санстефанска България и че за тях Русия е все още най-голямата приятелка на България. Ако някои от националистическите

водачи показвали русофобски настроения, това не гарантирало, че те ще бъдат в състояние да предотвратят създаването на силна българска армия от руските офицери. По тази причина Кевенхюлер подкрепя руския консул Давидов и е съгласен с него, че България не била готова за конституция. Тъкмо напротив, никакъв ред не можело да се установи, докато не се укрепяло положението на княза. Ако князът не получел широки правомощия, българската държава щяла да се разпадне и руските цели щели да бъдат постигнати. Конституцията не била друго освен руски план за създаването на анархия в България и Батенберг бил единствената личност, способна да възстанови реда. Такива аргументи изглеждат естествени за един австрийски аристократ, но той среща трудности в събирането на доказателства, които да подкрепят негово-то виждане³³.

Макар че Сърбия и Румъния не правят опити да се намесват в българската политика през този период, в тях подобно на Австрия са предизвикани страхове и те не закъсняват да станат част от нейната политическа система. В Сърбия Австрия успява да си спечели положение на такова политическо и икономическо надмощие, на каквото Русия се надява, но никога не постига в България³⁴. Румъния е в малко по-различно положение. Нейната присъединяване към Бисмарковата система на съюзи се дължи както на прекия антагонизъм с Русия, така и на страха от една голяма България, която би била резултат от дейността на руснаците. Колкото до самата България обаче, сърдечните отношения между Карол и Александър допринасят много, щото да бъдат избегнати излишните търкания. През есента на 1880 г. двамата владетели се срещат в Русе и Карол със задоволство забелязва, че макар българската армия да е в отлично състояние, страната не е в никакъв случай оръдие на Русия. И двамата се съгласяват, че един германски княз на Балканите трябва да има твърда и независима политика, и изразяват негодуванието си от действията на панславистите³⁵. Гърция е също мотивирана от опасения за руските планове и за

известно време флиртува с Австрия, надявайки се, че ще може да противопостави двете сили една на друга. Тези надежди обаче са разбити от Съюза на тримата императори и Гърция е принудена да потърси отделно разбиранство с Турция³⁶. Значението на тези събития за Търновската конституция се състои в това, че в опитите си да подкрепи князя в борбата му с Народното събрание Австрия може да разчита на моралната подкрепа на нейните балкански съюзници.

Британският представител в България подхожда към същия проблем от напълно различна гледна точка. Малко че Палгрейв никога не е бил рафиниран джентълмен като неговия австрийски колега, нито особено привлекателна личност, защото в София се ползва с репутация на прекалено ексцентричен дори за един англичанин човек, трябва да се признае, че той прави много професионален анализ на политическата обстановка в България. Демократ по душа, той остава с благоприятно впечатление от Търновската конституция и очевидно предполага, че тя ще бъде постоянна характеристика на българската политическа сцена. Оценявайки по достойнство българския национализъм, след като първоначалните му опасения се разсейват, той решава, че на руското влияние може да се противодейства не като се подкрепя князът, който е непопулярен, а като подкрепи със своето влияние антирусите елементи в една уредена политическа система.

Началото на политиката на Палгрейв може да бъде отнесено към ранното откриване на факта, че пламенните български националисти, които са готови да стигнат до крайност в саботирането на Берлинския договор, не са руски агенти. Това е противно на общоприетия в Европа възглед по това време и прави чест на Палгрейв, че той довежда до знанието на своето правителство открытието си, докато Учредителното събрание все още заседава. Всъщност в един от първите си отзиви за него Цвидинек отбелязва факта, че неговият британски колега е един натрапник, който прави всичко възможно да спечели доверието на Дондуков и „панбългаристите“³⁷. Палгрейв

обаче отива твърде далеч, като приписва русофилска на-
соченост на групата на умерените в Учредителното съб-
рание. „Цялата ѝ сила и сплотеност – докладва той, – се
дължат единствено на реалното руско присъствие; в мо-
мента, когато това присъствие изчезне, тя ще се разпад-
не, макар и да остави след себе си постоянно и сплотено
русофилско ядро в лицето на духовенството“³⁸. В групата
на крайните, от друга страна, той открива духа на проти-
вопоставяне на всяко чуждо влияние, както и „... елемен-
ти не само на постоянство, но също и това, че макар и в
малцинство в Събранието за момента, в крайно сметка
ще се превърне в мнозинство“³⁹. Той обаче скоро разбира,
че и крайните, и умерените са по същество национа-
листи, когато става дума за чужда намеса в работите на
страната.

Палгрейв успява да успокои страховете на Лейард,
който му пише с искане за информация по панславистка-
та дейност. „Панславистки агитатори – отговаря той, –
ако изобщо има такива тук, биха били толкова неефикасни,
колкото и в Белгия или Холандия. Жителите на Кня-
жеството не изпитват никакви симпатии или любов към
каквито и да е нации вън от страната, тъй като са напъл-
но погълнати от своите собствени работи, своята вътреш-
на организация и своите собствени интереси. Революци-
онни агенти, ако биха предприели нещо, биха били абсо-
лютно не на мястото си сред един народ, чието основно
желание и очакване в момента е пристигането и стъпва-
нето на престола на един законен княз“⁴⁰.

Британският консул предвижда, че демократичните и
антируски тенденции, които забелязва още на Учредител-
ното събрание, ще бъдат основни фактори в българската
политическа структура и заключава, че ако Англия иска
да постигне своите цели, трябва да им обърне особено
внимание. Той докладва, че „... и двете отбелязани тен-
денции, изглежда, по-скоро ще се засилват, отколкото об-
ратното, с течение на времето, макар че е възможно вът-
решни причини да противодействат на първата, а външи-
ни – на втората. Инак те вероятно ще бъдат трайни и
действени“⁴¹.

По същество Палгрейв препоръчва подкрепа на Либералната партия и независимо бива активно въвлечен в местната политика. В момент на възбуждение той отива твърде далеч, като прегръща каузата на либералите, защото той ги описва като „...която иска да моделира страната си в рамките на разумното, по образца на английските институции и която се стреми неотклонно към английска подкрепа...“⁴². Развитието на събитията обаче скоро доказва, че той е бил напълно прав, като предлага като средство за противодействие на панслависткото влияние да се оказва подкрепа на национализма и демократичността на либералите. Палгрейв защитава твърдо своите убеждения и когато Батенберг се оплаква от радикалните възгледи на либералите, той го у说服ява, че няма защо да се опасява от „...революционните, комунистическите или нахилистките тенденции..., а най-високото одобрение, което Негова Светлост може да спечели от страна на Европа, и на Англия в частност, би било за непоколебимата привързаност към конституционните принципи и мерки“⁴³.

По такъв начин арената е подгответа за сериозна конституционна борба. Младият княз е решен да разшири своите правомощия и получава подкрепата на консерваторите, на австрийския консул и на някои от руските чиновници. Голямата и националистическа Либерална партия проявява своята сила на Търновското събрание и е готова да отстоява виждането, че положението на княза е подчинено по отношение на Събранието. С оглед на това тя получава подкрепа от страна както на някои от руските офицери, тъй и на британския консул. Първото премерване на силите между двете страни започва с откриването на Народното събрание.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ГЛАВА VI

- 1 **Gabriel Noradoungian.** Recueile d'actes internationaux de l'empire ottoman (4 vols.; Paris, 1897 – 1903), IV, 177 – 178.
- 2 Алманах на българската конституция (по случай създаване на Третото българско царство) (Пловдив, 1911), 369 – 373.
- 3 **Симеон Радев.** Строителите на съвременна България (В 2 т.; 2-ро изд., София, 1911), I, 134 – 141; **E. C. Corti.** Alexander von Battenberg. Sein Kampf mit den Zaren und Bismarck (Wien, 1920), 55 – 56.
- 4 **E. Corti.** Op. cit., 57; **A. G. Drandar.** Cinq ans de règne. Le prince Alexandre de Battenberg en Bulgarie (Paris, 1884), 14.
- 5 **Hans Klaeber.** Fürst Alexander I. von Battenberg. Ein Lebensbild (Dresden, 1904), 2 – 5; **Egon Corti.** The Downfall of Three Dynasties (London, 1934), 94; **E. Corti.** Op. cit., 57 – 58.
- 6 **E. Corti.** The Downfall of Three Dynasties, 231.
- 7 Ibid., 232, 239 – 243.
- 8 Denkwürdigkeiten des Botschafters General v. Schweinitz (2 Bd.; Berlin, 1927), II, 235 – 236; повечето от авторите, писали за този период, имат какво да кажат за характера и личността на Батенберг, но следващите могат да бъдат цитирани като представители: **E. Corti.** Alexander von Battenberg, 57 – 58; **Alois Hajek.** Bulgariens Befreiung und staatliche Entwicklung unter seinem ersten Fürsten (München und Berlin, 1929), 159 – 160; **П. А. Матвеев.** България после Берлинского конгреса. Исторический очерк (С. Петербург, 1887), 70 – 71; **П. Д. Паренсов.** В Болгарии (Воспоминания офицера Генералнаго штаба). – Русская старина, СXXV (1906), 279 – 281.
- 9 **E. Corti.** The Downfall of Three Dynasties, 251.
- 10 Ibid., 251.
- 11 **George Earle Buckle, Ed.** The Letters of Queen Victoria. (3 vols.; London, 1926-1928), III, 5 – 6.
- 12 Letters of Queen Victoria, III, 16.
- 13 Кевенхюлер до Хаймерле, Н. Н. С., XV, №. 6, София, 4 февруари 1880 г.; вж. също, Кевенхюлер до Хаймерле, Н. Н. С., №. 19, София, 1 май 1880 г.
- 14 Вж. по-горе, 101 – 110.
- 15 **E. Corti.** Alexander von Battenberg, 63; **A. F. Golovine.** Fürst Alexander I. von Bulgarien (1879 – 1886) (Wien, 1896), 19 – 20; Палгрейв до Солзбъри, F. O. 78/2984, №. 179, София, 27 септември 1879 г.; Ласелз до Гренвил, F. O. 78/3308, София, 10 февруари 1881 г.; Кевенхюлер до Хаймерле, Н. Н. С., XV, 17, №. 3, София, 21 януари 1880; №. 16, София, 7 април 1880; съдържат примери за повтарящите се оплаквания на Батенберг срещу конституцията.
- 16 **E. Corti.** The Downfall of Three Dynasties, 256.

- 17 *E. Corti*. Alexander von Battenberg, 58 – 60, и *Adolf Koch*. Fürst Alexander von Bulgarien (Darmstadt, 1887), са само двама от про-батенберговски наст-роените автори, които настояват, че конституцията е руски заговор; за дискусията по руската политика, виж по-долу, 142 – 148; същото погрешно твърдение прави *Elinor F. B. Grogan*, „Bulgaria under Prince Alexander,” *The Slavonic Review*, I (1922 – 1923), 561 – 562, и *James D. Bourchier*, „Prince Alexander of Bulgaria”, *Fortnightly Review*, LXI (1894), 105, последният за почва активна дейност като балкански кореспондент през 1888 г.
- 18 *E. Corti*. Alexander von Battenberg, 63 – 64.
- 19 *E. Corti*. Ibid., 66 – 67; Дж. Ешбърнъм, новият британски представител научава непряко тази история от своя австрийски колега; Ешбърнъм до Солзбъри, F. O. 78/2984, No. 228, 2 декември 1879 г.
- 20 *Schweinitz*. Op. cit., II, 101 – 102; вж. също *С. С. Татищев*. Россия и Болгария. Историческая справка. – В: Из прошлого русской дипломатии (С. Петербург, 1890), 364 – 365.
- 21 *W. N. Medlicott*. The Congress of Berlin and After: A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement, 1878 – 1880 (London, 1938), 145; *Alfred Fischel*. Der Panslavismus bis zum Weltkrieg (Stuttgart und Berlin, 1919), 429 – 430; отражението на тези две гледни точки в руската преса е разгледано от *Irene Grüning*. Die russische „Öffentliche Meinung und ihre Stellung zu den Grossmächten, 1878 – 1894 (Berlin, 1929), 54 – 62; *Сергей Жигарев*. Русская политика в восточном вопросе (В 2 т.; Москва, 1896), II, 220 – 221, дава много повърхностна интерпретация на руската политика.
- 22 *E. Грилъм*. К истории русско-болгарских отношений. – Новый восток, V (1924), 70 – 75.
- 23 *С. Сказкин*. Конец австро-русско-германского союза (Т. I; Москва, 1928), I, 212 – 213.
- 24 Пак там, I, 213 – 219; *B. H. Sumner*. Russia and the Balkans, 1870 – 1880 (Oxford, 1937), 567, 571; *Gerhard von Schulze-Gävernitz*. Volkswirtschaftliche Studien aus Russland (Leipzig, 1899), 175 – 176, 228 – 229.
- 25 *П. Д. Паренсов*. Пос. съч., 108 – 126; *П. А. Матвеев*. Пос. съч., 76 – 78; *E. Corti*. Alexander von Battenberg, 77; един напълно изкривен поглед върху руската политика предлага *О. К. (Olga Kireeva Novikova)*. Skobelev and the Slavonic Cause (London, 1883), 312 – 316.
- 26 *Ada von Erdmann*. Nikolaj Karlovic' Giers, russischer Aussenminister 1882 – 1895. Eine politische Biographie (Berlin, 1936), 16 – 17; *W. N. Medlicott*. Op. cit., 382 – 384; *С. С. Татищев*. Пос. съч., 361 – 363; *E. Грилъм*. Пос. съч., 81 – 82.
- 27 *E. Corti*. Op. cit., 64 – 65, 81 – 83; *П. Д. Паренсов*. Пос. съч., CL (1900), 593 – 594; CCCV (1906), 518 – 520; *Ada von Erdmann*. Op. cit., 32 – 35; *A. Hajek*. Op. cit., 165 – 166; *Hans Klauber*. Op. cit., 67 – 68, 84 – 86; *Hans Ueberberger*. ‘Bulgarien und Russland’, Vorträge der Gehe-Stiftung zu Dresden,

- VIII (1917), 67 – 68; *Кевенхюлер до Хаймерле, Н. Н. С., XV, 17, No. 1*, София, 7 януари 1880; Давыдов, Александр Петрович. – *Русский биографический словарь* (В 25 тт., С. Петербург, 1896 – 1918), VI, 10 – 12.
- 28 *Цвидинек до Андраши, Н. Н. С., XII, 222, No. 37*, Търново, 24 февруари 1879; *Heinrich Beppeske. Bulgarien in die Politik Bismarcks bis zur Thronbesteigung Ferdinands von Coburg* (Dresden, 1930), 1 – 3.
- 29 *Кевенхюлер до Хаймерле, Н. Н. С., XV, 17, No. 5*, София, 28 януари 1880 г.; подобни виждания изразява *Цвидинек до Андраши, Н. Н. С., XII, No. 15*, София, 1 януари 1879 г.; и *Кевенхюлер до Хаймерле, XV, 17, No. 43*, София, 14 декември 1880 г.; вж. също *B. Sumner*. Op. cit., 570 – 571.
- 30 *Форийн офис до Палгрейв, F. O. 78/2981*, София, 6 януари 1879 г.; *W. N. Medlicott*. Op. cit., 373 – 374.
- 31 *Кевенхюлер до Хаймерле*, София, Н. Н. С., XV, 17, No. 19, 1 май 1880 г.
- 32 *Палгрейв до Солзбъри, F. O. 78/2984*, София, 7 ноември 1879 г.
- 33 *Кевенхюлер до Хаймерле, Н. Н. С., XV, 17, No. 1*, София, 7 януари 1880 г.; No. 3, София, 21 януари 1880 г.; No. 13, София, 17 март 1880.
- 34 *William L. Langer. European Alliances and Alignments, 1871 – 1890* (New York, 1931), 324 – 330; *П. А. Матвеев*. Пос. съч., 6 – 7.
- 35 *W. L. Langer*. Op. cit., 330 – 334; *Jehan de Witte. Quinze ans d'histoire, 1866 – 1881, d'apres les mémoires du roi de Roumanie et les témoignages contemporains* (Paris, 1905), 432 – 434; *Lilio Cialdea. La politica estera della Romania nel quarantennio prebellico* (Bologna, 1933), 173 – 176; *Aus dem Leben König Karls von Rumäniens, Aufzeichnungen eines Augenzeugen* (4 Bd., Stuttgart, 1894 – 1900), IV, 291, 358 – 360.
- 36 *Édouard Driault et Michel Lhéritier. Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours* (5 vols., Paris, 1925 – 1926), IV, 158 – 164; *B. Sumner*. Op. cit., 569.
- 37 *Цвидинек до Андраши, Н. Н. С., XII, No. 37*, Търново, 24 февруари 1879 г.; *Палгрейв до Солзбъри, F. O. 78/2982, No. 17*, Търново, 11 февруари 1879 г.; вж. по-горе, 74.
- 38 *Палгрейв до Солзбъри, F. O. 78/2982, No. 46*, Търново, 25 март 1879 г.
- 39 *Палгрейв до Солзбъри, F. O. 78/2982, No. 46*, Търново, 25 март 1879 г.
- 40 *Палгрейв до Лейард, F. O. 78/2983, No. 113*, София, 20 юни 1879 г.
- 41 *Палгрейв до Солзбъри, F. O. 78/2982, No. 60*, Цариград, 14 април 1879 г.
- 42 *Палгрейв до Солзбъри, F. O. 78/2984, No. 212*, София, 7 ноември 1879 г.; неговите началници от Форийн офис обаче не са убедени в това, защото в резултат на австрийските оплаквания Палгрейв бива преместен в Бангкок на 26 ноември 1879 г.; *W. N. M.*, „*William Gifford Palgrave*“. – *Bulletin of the Institute for Historical Research*, VIII (1930 – 1931), 43.
- 43 *Палгрейв до Солзбъри, F. O. 78/2984, No. 179*, София, 27 септември 1879 г.

VII.

БОРБАТА МЕЖДУ КНЯЗА И НАРОДНОТО СЪБРАНИЕ, 1879 – 1881 г.

ПЪРВИЯТ МИНИСТЕРСКИ КАБИНЕТ

Първият проблем на княз Александър, пристигнал в България в началото на юни 1879 г., след като е посетил столиците на главните европейски страни, е формирането на министерски кабинет, който да управлява страната до свикването на първото Обикновено народно събрание. Тази задача е особено трудна поради обстоятелството, че той все още не познава условията в България и следователно трябва да разчита почти изключително на съвета на руските чиновници и на личната си свита. Колкото се отнася до самата конституция, единственото указание за Батенберг е член 153, който вероятно е добавен в руския проект на Органическия устав от петербургския професор Градовски. Той има силна прилика с френския конституционен закон от 25 февруари 1875 г. и предвижда, че „министрите са отговорни пред Княза и Народното събрание съвокупно за всичките общи мерки, които те вземат...“¹. Възможно е следователно да се твърди, че Александър е трябало да избере членовете на своя пръв министерски кабинет измежду членовете на Либералната партия, след като тя има мнозинство в Учредителното събрание. От друга страна, Търновското събрание е само частично избрано и в строгия смисъл на думата член 153 не се отнася за него.

При тези обстоятелства, логично би било да се назначи коалиционно правителство, което да управлява, докато народната воля бъде изразена в редовни избори. Такъв съвет дава на княза полковник А. А. Шепелев, адютант

на императора, който е определен за негов личен представител при българския двор, и посреща князя в Бриндизи, за да го придружи до България. И липсата на опитни политици, и желанието на княза да види всички водачи, действащи в хармония, диктуват идеята за коалиционно правителство и руските и българските съветници на Батенберг са съгласни, че това е най-разумното нещо, което може да се направи².

Воденето на преговорите е поверено на Стоилов, когото Батенберг е назначил за свой личен секретар, но той веднага се натъква на редица затруднения. Първият човек, към който се обръща, професор М. С. Дринов, отказва да се впусне в политическата борба. Тогава Стоилов телеграфира на Цанков, като го уведомява, че Батенберг желае да включи него заедно с Каравелов, Начович, Греков и Бурмов в кабинета. Цанков обаче се чувства осърбен от това, че е призован от Стоилов, когото смята за младо парвеню, и освен това отказва да влезе в един и същ кабинет с Греков, с когото е в лична вражда. Затова той забавя с два дни отговора си на телеграмата на Стоилов и в крайна сметка категорично отказва да сътрудничи. Това вероятно се посреща с облекчение от Батенберг, който тогава се обръща към консерваторите. Стоилов, Греков и Начович са между малкото българи, с които той лесно може да общува на немски език и които са готови да му помогнат в осъществяването на неговите планове³.

За да укрепи своето лично положение, за княза е нужно да спечели контрола върху администрацията и армията. Първото той се надява да постигне със съгласието на Русия и в това отношение той среща пълна отзивчивост от страна на консерваторите. Второто е доста по-деликатен проблем, който включва отказ на руснаците от значителна част от авторитета им, и тук князът не може да е сигурен в искрената подкрепа на своя кабинет⁴. В своя окончателен състав кабинетът се състои от хора, които повече се отличават със своите способности изобщо и с честността си, отколкото с опитност в областта на по-

литиката. Бурмов е назначен за министър-председател и министър на външните работи и е подпомаган от Гревков, Балабанов и Начович, съответно като министри на правосъдието, външните работи и финансите. Атанасович, малко известен професор по гинекология в Букуреш, е направен министър на просвещението, а ген. Паренсов е назначен с военните работи. Основна задача на този кабинет, освен поемането на властта от руснациите, е да подготви провеждането на изборите през октомври⁵.

Отпразнуваното с банкет обявяване на състава на кабинета на 17 юли е помрачено от началото на абсурден, но оствър спор за титлата на княз. Това, че Батенберг се засяга от това, е може би характерно за неговото възпитание и хвърля сянка върху отношенията му с либералите и военния министър от самото начало. В член 6 от конституцията титлата на княза е означена, може би поради неведение или небрежност от страна на хората, отговорни за съставянето й, като „Светлост“, а на престолонаследника – „Сиятелство“⁶. Князът намира това за сериозна грешка, тъй като титлата „Височество“ е най-подходяща за личност с неговия ранг, и той успява без усилия да убеди консерваторите, че е необходимо да се промени термина. Паренсов от своя страна застава твърдо зад конституцията и макар да признава, че титлата може и да не е подходяща, отказва да употребява друга, докато конституцията не бъде официално променена. Батенберг гледа на това поведение като на лична обида, дори и след като Паренсов прави компромиса да използва термина „Altesse“, когато се обръща към княза на френски, породилото се чувство на взаимно подозрение не изчезва⁷.

Либералната преса незабавно се възползва от случая като подходящ за ожесточена кампания и в един от първите броеве на в. „Целокупна България“ Стамболов излиза със статия, озаглавена „Конституцията се нарушава“. Колкото до заглавието, той се съгласява с Паренсов, че е противоконституционно обръщението към княза с друга титла освен „Светлост“, докато не бъде прокарано изменение. Той открива също няколко други нарушения

на основния закон. Консервативният вестник „Витоша“, изглежда, е почнал да споменава за Балабанов като „Негово Превъзходителство“, а това противоречи на член 58, който забранява „Титли за благородство и други отличия, също и ордени...“. Най-сетне, Стамболов протестира срещу включването на Бурмов и Греков в кабинета на това основание, че първият е руски, а вторият – румънски поданик. Всичко това е изтъкнато като свидетелство, че консервативното правителство използва неконституционни методи в своята политика и че самият министър-председател, бидейки чужд гражданин, няма право да бъде негов член⁸.

Междувременно княз Александър е крайно неудовлетворен от развитието на нещата. Той никога не е имал високо мнение за руснаците като честни администратори и твърде скоро открива, че техният режим в България дадеч не е безупречен. През юли той пише на княз Карол, неговия румънски колега, като се оплаква от некадърността и рушветчийството на руските чиновници. „Мое положение тук е наистина ужасно – оплаква се той, – аз отказвам да направя каквото и да е против съвестта ми и следователно принуден съм да пиша често на император Александър, за да опровергавам клеветите на тухашните руски чиновници“⁹. Дори консервативното правителство не се оказва толкова активно, колкото е очаквал. През август той пише отново на Карол, за да го уведоми, че отлага визитата си в Букурещ поради неприятности в София. „Всичките ми министри са твърде боязливи – добавя той, – така че на практика трябва да вземам всички решения сам“¹⁰.

Резултатът от всички негови затруднения в София е прякото апелиране към император Александър. Императорът му отговоря в подробно писмо от 28 септември/10 октомври, в което, като приема, че конституцията може да не му е дала всичко онова, което е очаквал, напомня на княза затрудненията, свързани с международното положение, и му препоръчва максимална тактичност. По неговите думи „Големият проблем в осъществяването на

необходимите промени е да се води политика на твърдост и постоянство, но в същото време на тактичност и умереност в подбирането на нейните средства, без да се излиза от рамките на законните действия и да се използват максимално благоприятните моменти, които ще изострят вниманието върху недостатъците на сегашната конституция. Каквито и да са дефектите на Търновската конституция, не бива да забравяме, че Вие самият сте я приели тържествено. В рамките на самата конституция Вие трябва да направите първия опит за ревизирането ѝ, за да въведете една форма, по-добре отговаряща на нуждите на България...“¹¹.

В тази обстановка на ожесточена партийна борба и княз останал разочарован и от руснаците, и от консерваторите, правителството продължава да изпълнява своята задача – подготовката на изборите, които са насточени за 30 септември/12 октомври 1879 г. Тъй като това са първите редовни избори, проведени в България, важно е тук да се разгледа подробно процедурата им. Изборният закон, който е гласуван набързо в последния ден на Учредителното събрание, предвижда околийските и общинските съвети да съставят списъци на всички граждани от мъжки пол на възраст над двадесет и една година. Положенията на закона осигуряват възможността на гражданите да оспорват тези списъци. Избирателните райони трябва да включват не по-малко от 200 къщи и гласуването става в празнични дни от 7 часа сутрин до 3 часа следобед. За да бъде обявен за избран, депутатът трябва да получи най-малко една четвърт от гласовете, подадени първия ден, или мнозинство от гласовете на втория тур, проведен след една седмица ¹².

Този метод на избори е обявен от граф Кевенхюлер за лекомислен и неразумен ¹³, но всъщност действителните резултати се дължат по-скоро на липсата на опит у избирателите, отколкото на негодност на правилата. Броят на имашите право да гласуват в изборите от септември 1879 г. възлиза на 219 000 души при при обща численост на населението от 1 800 000 души. От този

брой на гласоподавателите едва 32 % участват в изборите. Участието се колебае от 55 % във Варненския район, населен главно с турци, до 31.6 % в София. Интересно е да се отбележи обстоятелството, че една четвърт от депутатите в това първо събрание са избрани с по-малко от 10 % от гласовете, подадени в техните избирателни райони, а 66 % от депутатите – с по-малко от 20 % от гласовете¹⁴.

Колкото до самото провеждане на изборите, свидетелства се различават. Британският представител остава с най-добри впечатления от това, което вижда в София. „Предизборната кампания, агитацията, обиколките, събранията, речите, дискусиите във вестниците и прочие са много активни и от двете страни“, докладва той. „Подкупване на избирателите, така както се разбира в Западна Европа, няма и е много малко вероятно да придвижава българските избори. И двете партии с похвален такт избягват да намесват името, действията или намеренията на Негово Височество, в дискусиите“¹⁵.

Макар че официалната предизборна кампания се води на доста високо ниво, едно обстойно изследване на избирателната процедура, публикувано преди важната реформа от 1896 г., показва, че първите закони дават възможности за доста сериозни злоупотреби. Към това се добавя обстоятелството, че преди Освобождението в България не са били провеждани редовни избори. Отделните комитети и църковните настоятелства са съставяни по патриархален начин от видните граждани и по-голямата част от населението няма понятие от традиционните избирателни процедури на демократичното управление. В резултат на това денят на самите избори, за разлика от избирателната кампания, често става свидетел на буйни сцени. Както го описва един експерт, „нашият избирател и особено този, който очаква да играе активна роля, става много възбуден в навечерието на изборите. Той е обхванат от яростни пристъпи и от странно чувство, подобно на душевно опиянение, което често, ако не винаги, е придружено от пълно впиянчване“¹⁶.

Най-слабата страна на закона е частта му, по силата

на която се създават избирателни бюра с пълномощия върху провеждането на изборите. Тези бюра се избират явно в утрото на изборния ден и тяхната власт е такава, че „... слагането на ръце върху бюрото от едната от съперничещите си партии се смята, и то с основание, за завладяване на основната позиция на противника – то решава 99 % от резултата на изборите“. Средствата, които се използват за завладяване на контрола върху бюрата, са в пълна степен съответстващи на значението на наградата. Обикновено малка група партизани пристига рано сутринта на мястото на изборите и го блокира, така че да предотврати възможността представителите на опозицията да вземат участие в избирането на бюрото. Ако и двете страни са успели да влезат в стаята, където се провеждат изборите, „... бълскане, бутане, сграбчване, късане на дрехи, игли и червен пипер...“, влизат в работа, за да се попречи на членове на опозицията да бъдат избрани в бюрото. Самото бюро, веднъж избрано, често приярява до незаконни действия, за да повлияе на резултата от избора. Бюлетините на опозицията се унищожават, на своите партизани се разрешава да гласуват по два пъти под различни имена, и така нататък¹⁷.

До каква степен тези именно избори са опорочени от безредици, е трудно да се каже. Според едно свидетелство, враждебно на консерваторите, опозицията отделя големо внимание на предизборната кампания, докато правителството разчита на по-изгънчени методи за повлияване на избирателите. Само в два града се стига до безредици, достатъчно сериозни, за да се прибегне до намесата на войската¹⁸. Обстоятелството, че едва една трета от имашите право на глас се явяват на избирателните бюра, говори в достатъчна степен за липсата на опит у част от народа. Най-доброто доказателство, че правителството не е използвало незаконен натиск в по-значителна степен е фактът, че опозицията печели с преобладаващо мнозинство.

БАТЕНБЕРГ И НАРОДНОТО СЪБРАНИЕ

От общо 170 депутати в Народното събрание, чиято първа сесия започва на 21 октомври/2 ноември 1879 г., консервативното правителство на Бурмов може да разчита на подкрепа от страна едва на 30¹⁹. Батенберг сега е изправен пред проблема да има работа с едно събрание, което е обладано от силното желание да ограничи неговите правомощия и той е решен да защитава своето положение. Непосредственият въпрос е дали той ще може да запази консервативното правителство при наличето на едно враждебно настроено събрание. Член 152 от конституцията предвижда, че министрите се назначават и удавяват от княз. Едно буквално тълкуване на този член, изглежда, като че ли дава на князя значително предимство и настоявайки за нея, Батенберг е подкрепен от руския и австрийския консул и колкото и странно да е, от Стамболов. Каравелов, от друга страна, настоява за английската практика и твърди, че правото на княз да назначава министрите е само формално. Той е длъжен да избира министрите от партията, разполагаща с мнозинство²⁰. В крайна сметка бива взето предвид Каравеловото тълкуване, но не и преди да са изпробвани и всички други средства.

Народното събрание, което добре разбира, че не може да очаква доброжелателство от страна на правителството, с дейността си отправя предизвикателство към консерваторите. За председател на събранието е избран Каравелов, а двама негови колеги – за заместник-председатели²¹. Либералите успяват да предотвратят едно намерение на консерваторите за бойкот на събранието, които тогава се опитват да касират избора на Стамболов поради неговата младост. Но макар че той е с пет години под законно изискваната възраст от 30 години, събранието потвърждава избирането му²². Блестяща възможност на либералите дава съставянето на отговора на тронното слово. В него обръщението към княз е „Светлост“, а с формата на изразената благодарност към руската импе-

рия се подразбира, че князът е подчинен на Народното събрание, и освен това се обвинява правителството на Бурмов за неконституционни действия в няколко случая²³.

Князът вижда в тези действия пряк удар срещу него-вия престиж и мнението му се подкрепя от консерваторите. Но Батенберг не желае да упражни своето конституционно право на разпускане на събранието, освен ако това не е абсолютно необходимо. Възможно е неговото становище да е повлияно от обстоятелството, че разпускането би забавило приемането на бюджета²⁴. Двете възможни алтернативи на разпускането са съставянето на чисто либерален кабинет или на коалиционно правителство. Колкото до първата, очертава се истинско разцепление между руските съветници. От една страна, Давидов е съгласен с княза, че в никакъв случай не трябва съставя чисто либерално правителство и се присъединява към мнението на Стоилов с предложението за формиране на коалиционно правителство, докато Батенберг получи позволението на императора за изменение на конституцията²⁵. Паренсов и Шепелев, от друга страна, разглеждат разпускането на Народното събрание като опасно предложение. То не само щяло да доведе до сериозен разрыв между князът и събранието, и да наруши нормалния напредък на княжеството, но би дало основание на критично настроената Европа да твърди, че Русия е допуснала сериозна грешка, като е дала на българите форма на управление, с която те не са в състояние да си служат. Поради това те настояват, че най-правилното е да се предаде управлението на либералите, ако не може да се формира коалиционно правителство. Най-сетне, твърдят те, либералите не са толкова черни като дявола, както ги изкарват техните критици. Ако те са радикални, то е само защото те се противопоставят на правителството. На власт те ще бъдат ревностни защитници на обществения ред²⁶. По такъв начин конфликтът между двата клона на руската политика се възражда и той не може да не доведе до намаляване на руския престиж в България.

За Батенберг и неговите съветници сега курсът е

ясен. Тяхната крайна цел е да се измени конституцията и те искат, ако е възможно, да избегнат и разпускането на събранието, и формирането на чисто либерално правителство. Измененията, очаквани от Батенберг според до-несенията на Шепелев до Милютин, включват ограничения на свободата на печата и на събранията, промяна на княжеската титла, правото му да дава военни ордени и опростяване на процедурата по изменение на конституцията²⁷. Когато кабинетът на Бурмов подава оставка в резултат на враждебен отговор на тронното слово, Батенберг и консерваторите се съгласяват, че най-сигурната политика е да се създаде коалиционен кабинет, който да се ползва с доверието на събранието. Като се осигури по такъв начин приемането на бюджета и постигането на известна степен на политическо спокойствие, князът би бил в по-добра позиция с оглед обсъждането на въпроса за изменение на конституцията при следващото му посещение в Русия²⁸.

Преговорите за коалиционен кабинет започват независимо. Главните въпроси, от които се интересува княз Александър, са отношенията с Турция, необходимостта от закон за печата и дисциплинирана гражданска служба и приемането на чужденци на българска служба. В един напрегнат разговор с Каравелов на 14/26 ноември князът обсъжда тези въпроси в опит да се намери обща позиция. Разговорът не е много успешен. Каравелов, който непрекъснато се обръща към княза с „Ваша Светлост“, няма ясна представа за подробностите от програмата на неговата партия и във всеки случай не е настроен да търси компромис с князя. Измъчени от напрежението, князът и Стоилов избухват в сълзи, когато Каравелов си отива. В противоположност на либералите, Греков и Начович са съвсем наясно какво искат да направят. Стриктното спазване на Берлинския договор и справедливото удовлетворяване на турските претенции се приемат като разбиращи се от само себе си, защото не трябва да се позволи на никакви ексцентрични националистически идеи да попречат на вътрешното развитие на държавата. Колкото до

печатата, необходим е закон, който да защити и правителството, и частния гражданин. Чужденците трябва да бъдат приемани на държавна служба – руснаци на постовете, които изискват пряк контакт с народа, а останалите – на канцеларска работа. И най-сетне, княжеските прерогативи трябва да се утвърждават на всяка цена, като се прави всичко възможно за популяризирането на монархическия принцип. Това е програмата, която Батенберг на драго сърце би одобрил, и проблемът е да се намери правителство, което да я подкрепи, като в същото време си запази доверието на Събранието²⁹.

Готов да помогне на либералите, британският дипломатически агент полага големи усилия, за да получат те конституционното си право без излишни търкания. Не е трудно да си представи човек, че на един англичанин се гледа като на авторитет в областта на конституционната практика. Според неговите собствени думи той действа като посредник между Батенберг и опозицията и стига дотам да подготви програма за смяна на кабинетите с възможно най-малки сътресения. Кандидатите за новото правителство трябва да обещаят, че „... възпират всеки опит от страна на членовете на Събранието да изправят пред съд, преследват или по друг начин да притесняват членове на бившия кабинет за каквото и да било нередности, допуснати по време на управлението му“. Целта на Палгрейв е да предложи програма, която „... като осигури конституционното сваляне на настоящото правителства, ще предотврати възможността членовете му да получат някакво преимущество от реакцията, която би могла да последва една крайна мярка от страна на техните противници“³⁰.

Но проблемът, който беспокои Палгрейв, е прост в сравнение с този да се намери основа за компромис между двете партии. Размяната на мнения продължава след първия разговор. Както се оказва, князът е направил добро впечатление на Каравелов и той предлага Стоилов да влезе в правителството като министър на външните работи. Княжеският секретар обаче отказва да напусне своя

стратегически пост, а и Батенберг го подкрепя, заявявайки, че го пази за в бъдеще. Следващият, с когото говори князът, е Цанков, но и с него не се стига до разбирателство. Лукавият либерал е останал с впечатлението, че Давидов и Стоилов готвят някакъв държавен преврат. Това е твърде пресилена оценка на положението. Давидов просто вярва, че руската политика трябва да разчита на елементите на реда в България и че те са представени в Консервативната партия³¹.

Макар Каравелов да се опитва да намери достатъчен брой симпатизанти, които да са способни и да искат да влезат в кабинет под негово ръководство, главната тема се измества в посока на въпроса за промени в отговора на тронното слово. Ако либералите биха изменили някои критични бележки по адрес на правителството, Батенберг би приел по-лесно участието им в кабинета. На 18/30 ноември Каравелов се среща за втори път с княза. В този случай той го титулува „Ваше Височество“ и обещава Народното събрание да направи промяна в същия смисъл. Неговият контрол върху либералното мнозинство обаче не е пълен и по време на бурно тайно заседание същия следобед той разбира, че няма да бъде в състояние да изпълни поетото към княза обещание. Срещите и разговорите продължават в течение на няколко дни и скоро става ясно, че либералите нито са способни да съставят собствено правителство, нито пък желаят да постигнат компромис със своите консервативни опоненти. По време на преговорите германският и френският консул подкрепят княза и го окуражават да установи контрол върху правителството. Един от интересните резултати на кабинетната криза е този, че макар и да не успяват да доведат до постигане на голям напредък, Каравеловите контакти с княза внасят голяма промяна в техните взаимоотношения. Каравелов признава, че исканията на княза не са неразумни и искрено опитва да спечели одобрението на Събранието за тази гледна точка. Княз Александър от своя страна открива, че либералския водач е много по-склонен към компромис, отколкото първоначално му е било внушавано³².

Отстъпвайки пред съветите на Давидов и Стоилов, княз Александър най-сетне използва своето право да разпусне Народното събрание на 24 ноември/6 декември 1879 г. Същия ден е обявено съставянето на консервативен кабинет с митрополит Климент като министър-председател. Генерал Паренсов гледа на разпускането на Събранието с най-лоши предчувствия. Според неговото виждане затрудненията, породени от това действие, далеч ще превишат изгодите, които той може да донесе. Според член 137 от конституцията правителството е длъжно да проведе нови избори до два месеца след разпускане на Събранието и Паренсов не вижда основания да се вярва, че бъдещото събрание няма бъде толкова преобладаващо либерално по състава си, колкото и старото. Да се разпусне събранието следователно, означава само да се отложи проблемът с осигуряването на работно мнозинство и в същото време да се засили ожесточението в отношенията между двете партии. Единствената надежда на Батенберг е, че ще успее да постигне изменение на конституцията преди възникването на нова криза³³.

Главното възражение срещу разпускането на Събранието от Батенберг е, че с този акт се създава един прецедент на подозрение, недоверие и драстични действия по време, когато той би трябвало да прояви готовност да жертва някои свои лични виждания и пристрастия в името на политическото благополучие на страната. Либералите сега чувстват княза като свой враг и те не виждат причини, защо да го щадят. Нито пък възраженията на либералите са изцяло от политически характер. Ещбърнъм, новият британски дипломатически агент, съобщава, че разпускането „... изглежда, не се посреща с неодобрение освен от самите депутати, за мнозинството от които загубата на петнадесет франка дневни пари по времето, когато камарата е в сесия, е много сериозен въпрос“³⁴.

В средата на правителствената криза, на 15/27 ноември 1879 г., и Батенберг, и баща му, пишат на Александър II, като довеждат до неговото знание заплахата за престижа на княза в България и искат позволението му да бъдат

направени желаните изменения в конституцията³⁵. Колко далеч е бил готов да отиде княз Александър този път, е трудно да се каже, но неговите забележки оставят впечатление, че той иска силна бюрократична администрация, която да има правото да използва услугите на голям брой чужди експерти. Функциите на Народното събрание би трябвало да се ограничат до обсъждането и приемането на бюджета и данъците. Едва на 16/28 декември 1879 г. императорът отговаря на молбата на княза. Отговорът се характеризира със същатаnota на предпазливост, както и по-ранниното писмо.

„Струва ми се, че се изисква голяма доза благоразумие. Не трябва да се забравя, че съществуващата конституция на България беше подгответена в съответствие с постановленията на Берлинския договор от представителите на народа, на които по моя заповед беше изрично дадена пълна свобода на решение. Конституцията беше призната от всички Велики сили, както стана ясно от техните изявления. Една пряка намеса от моя страна с цел да я премахна и да дарувам нова би ме изложило на обвинения, че използвам средства за незаконна намеса в работите на княжеството. Следователно не следва да се действа по този начин, за да се отстранят затрудненията, чието съществуване беше доказано от опита. От друга страна, един държавен преврат, осъществен от Ваше име, за да се премахне конституцията, би послужил като повод за едно опасно за Вас самия и за страната възбуждение.

Ето защо аз смяtam, че ... трябва да се търсят никакви средства за изменение на този ред на нещата, който е довел до такова неблагополучно състояние, но трябва да се търси по законните канали и като се проявява най-голяма тактичност“³⁶.

По-нататък императорът съветва княз Александър да проведе новите избори в съответствие с изискванията на конституцията и междувременно да използва своето влияние, за да се опира на народа по един законен начин, „... така че да му внуши трезва представа за неговите собствени интереси и за интересите на страната“. Той също

го упълномощава да използва името на императора по начин какъвто намери за добре по време на предизборната кампания ³⁷. Александър II се надява, че новото Събрание ще осъзнае цялата сериозност на положението, но разбира, че то би могло да продължи линията на съпротива срещу княза и той е готов за такава възможност.

„Ако все пак нещата тръгнат иначе след този честен опит, Вие ще засвидетелствате пред очите на Европа своето уважение към законността и ще бъдете оправдан за необходимостта да се прибегне до по-сувори мерки. Вие ще можете да разпуснете камарата, след като се докаже невъзможността да управлявате с нея, и да свикате общо събрание, на което да представите нова конституция, изменена в съответствие с придобитата зрялост и опит“ ³⁸.

Това са само предложения, направени на Батенберг, а не някакви задължителни указания и в това писмо, както и в инструкциите, пратени на Давидов по същото време, се наблюга върху това, че окончателната преценка на положението ще бъде направена в крайна сметка в София ³⁹. Ако Батенберг след обмисляне на цялостното положение сметне, че незабавно изменение на конституцията е неизбежно, той е свободен да го направи. Но с характерен руски оптимизъм Александър отправя съвет да не се предприемат прибързани действия. „С течение на времето – заключава той, – всичко ще се уреди от само себе си и консервативните елементи, присъщи на един селски народ, който, макар и поставен на сувори изпитания, е трудолюбив и устойчив, в крайна сметка ще излезат на преден план“ ⁴⁰.

Междудеменно новият кабинет на митрополит Климент усилено подготвя новите избори. Целта на назначаването на митрополита за министър-председател очевидно е да се придаде на правителството по възможност по-непартиен характер и да се спечели доверието на народа. Въпреки съмненията, които съществуват относно почтеността и личния живот на митрополит Климент, той е човек с литературни способности и либерални възгледи. Неговата вяра в политическата свобода обаче е различна

от тази на политиците, тъй като той вярва, че тя е една случайност в напредъка на човечеството към духовна свобода и морално усъвършенстване, които, както е убеден, са крайните цели на човешкия живот⁴¹. Нерешителните Бурмов и Балабанов не са включени, а Тодор Икономов влиза в правителството като министър на вътрешните работи. Неговата репутация като честен администратор е безупречна и главно благодарение на неговото присъствие в кабинета изборите минават тихо и законно. Климент, Начович и Греков са главните фигури в него и Стамболов ги нарича „светата троица“, макар да признава, че не знае „кой е Отец, кой Син и кой святи Дух“⁴³. Като цяло не може да има съмнение, че Батенберг опитва да направи избирателната система функционираща, макар сам той да се съмнява в резултата. Във връзка с това е интересно да се отбележи, че програмата на правителството на митрополит Климент обявява намерението да се запази конституцията непроменена и да се запазят правата и на княза, и на Събранието едновременно⁴⁴.

В хода на подготовката на изборите консерваторите се опитват да предупредят общественото мнение в чужбина за възможното сuspendиране на конституцията. Един англичанин на име Фарли, експерт по балканските работи, е нает да напише брошура, в която конституцията е описана като твърде неподходяща за българския народ. Намерението очевидно е чрез брошурата да се спечели Гладстон в подкрепа на изменениета на конституцията. Князът остава доста разочарован, когато Гладстон прави изявление в полза на запазването на конституцията без промени⁴⁵. Либералите от своя страна продължават своята предизборна кампания с удвоена енергия, уверени, че народът няма да ги изостави. Самият Начович признава, че либералите вероятно ще победят, но настоява, че тяхната популярност се дължи на непочтената тактика да „... заявяват на народа, че идването им на власт ще бъде озnamенувано с отмяната на всички данъци“⁴⁶. Лишени от официалната подкрепа, която получават консерваторите, техните опоненти са принудени да разчитат на

своите собствени усилия. Един от техните основни чужди съветници е френският инженер Бианкони, който е тежен основен експерт по техническите въпроси⁴⁷.

Изборите са проведени на 13/25 януари 1880 г. на основата на същия закон, както и тези от октомври предната година. Либералите се ползват от пълна свобода в предизборната си агитация и макар че въпросите, които се повдигат, представляват голям интерес у част от избирателите, участието на народа отново е сравнително слабо. Както изглежда, Батенберг никога не използва този аргумент в искането си да постигне изменение на конституцията, но той положително би могъл с право да посочи липсата на интерес към изборите като признак за политическа незрълост. Този път отново едва 32 % от имашите право на глас пускат своите бюлетини, като съотношението в София и Търново е съответно само 21 % и 23 %. По-малко от една трета от депутатите успяват да получат изискваната една четвърт от гласовете в първия ден на изборите и 72 % са избрани едва на втория тур след една седмица. В резултат на това една четвърт от депутатите в Народното събрание са избрани с по-малко от 10 % от имашите право на глас в съответните избирателни райони, а почти половината – с по-малко от 20 %. Сравнението със страни като Франция и Белгия, където средно 80 % от избирателите вземат участие в изборите през периода 1875 – 1880 г., и с Германия и Италия, където процентът на взелите участие е 60, е доста неблагоприятно. Около половината от депутатите в това Народно събрание са участвали вече в предишното⁴⁸.

Както предвиждат повечето наблюдатели, либералиите спечелват отново изборите с голямо мнозинство⁴⁹ и когато през април се открива новото Народното събрание, те са уверени, че князът ще трябва да отстъпи пред тях. Батенберг от своя страна е решен да отстрани конституционните ограничения на своята власт, макар да има основание да смята, че това няма да се окаже толкова лесно, колкото може да се предположи от тона на последното писмо на императора. По време на първата си

година в България князът се сблъска с решителната опозиция на воения министър, ген. Паренсов, който е представител на активната политика, подкрепяна в Русия от Милютин и Дондуков-Корсаков. За Паренсов нещата са прости – става дума за интересите на Русия, противопоставени на тези на Австрия, и той е убеден, че запазването на конституцията е важно за неговата страна. Когато Начович и Греков отиват при него с предложение да подкрепи сuspendирането на конституцията, той не се колебае да изясни своята позиция. „... Аз в никакъв случай не съм републиканец, – отговаря той, – но не съм готов и да подкрепя едно произволно управление, а... съсредоточаването на властта в ръцете на княз, който е млад, неопитен, има склонност към немските методи и се намира под силното влияние на граф Кевенхюлер, ще бъде пагубно за вашата млада, славянска държава“⁵⁰.

Като се остави на страна въпросът за княжеската титла, основна причина за търканията между Батенберг и Паренсов е контролът върху армията. Милютин е решен да види българската армия готова за действие във възможен най-кратък срок и с оглед на това на Паренсов са дадени широки правомощия. Батенберг чувства това като навлизане в неговото собствено поле на дейност. Не само защото конституцията определя, че „князът е върховен началник на всички военни сили в Княжеството както в мирно, така и във военно време“⁵¹, но и самото обучение на княз го кара да проявява особен интерес към въпросите на военната организация. Той смята, че по въпросите на военната тактика и дисциплина пруските методи превъзхождат руските и един от неговите любими планове е за привличане на голям брой германски офицери в армията. Около петстотин германски офицери подават молби за постъпване в българската армия между октомври 1879 и март 1880 г., някои от тях по лична препоръка на княз Батенберг. За Паренсов, който отхвърля всичките, няма по-голяма опасност за руските интереси от загубването на контрола върху армията, защото, както се изгърва веднаж пред Батенберг, той я подготвя с цел

постигането на Велика България⁵². Освен това Паренсов се възпротивява срещу искането на княз Александър войските да се използват, за да се потушат възможни безредици, когато бъде разпуснато Народното събрание. По времето на провеждането на вторите парламентарни избори разрывът между двамата е толкова голям, щото заседанията на кабинета се провеждат, без да бъде уведомяван Паренсов за тях⁵³.

Батенберг вижда своите позиции в правителството и армията сериозно застрашени. Когато Народното събрание се открива през април, той не може повече да отказва правото на либералите да формират правителство, нито пък е в състояние да изтръгне контрола върху армията от ръцете на Паренсов без подкрепата на Русия. Неговото положение е допълнително разклатено, след като през януари Давидов, който дотогава го е подкрепял, бива отзован. Според слуховете, които се разпространяват, това е работа на Паренсов⁵⁴. Княз Александър възлага сега всичките си надежди на посещението си в Санкт Петербург за честването на двадесет и пет годишнината от възкачването на Александър II. Той заявява на австрийския консул, че ако не получи свобода на действие в България, то не ще се завърне в нея. Но граф Кевенхюлер не вижда каква би била разликата, ако князът би имал по-големи правомощия, след като руснаците имат възможност да упражняват толкова съществено влияние чрез контрола им върху бюрокрацията. Нещо повече, той се съмнява дали Батенберг ще може действително да осъществи намеренията си, и очаква, че той ще върне с празни ръце, за да се примири постепенно с положението си на руски вице-канцлер⁵⁵.

Сведенията за това, какви точно изменения в конституцията възнамерява да направи Батенберг, се различават. Ясно е обаче, че той желае ограничаването на свободата на събранията и на печата, голямо свиване на състава и правата на Народното събрание, назначаване на част от депутатите в него и създаването на Държавен съвет. Той възнамерява също да постигне отзоваването на

Паренсов и правото да изпъжда всеки руски чиновник от страната в рамките на двадесет и четири часа⁵⁶. Успехът на Батенберг зависи до голяма степен от това, до каква степен ще бъде способен да се идентифицира с руските интереси, и поради това той съжалява особено за загубата на своя влиятелен поддръжник Давидов. Сега той разчита на личното си обръщение към императора, което изглежда единствената възможност, която му остава. През декември той изпраща полковник Шепелев като свой личен пратеник при Александър II. Неговата мисия е да разбере докъде може да стигне князът в използването на сила в случай на едно въстание, и да даде на императора възможност да добие впечатление за сериозността на положението на княза. Шепелев се завръща през януари, без да донесе благоприятен отговор от своя господар, и създава впечатление, че руснаците се опитват да се отрекат от всяка вина за отговорността за конституцията⁵⁷.

Един от източниците на опозиция срещу Батенберг е отстранен със заминаването на Палгрейв, който е толкова активен в подкрепа на либералите. Неговият наследник Ешбърнъм по своите възгледи не се отличава много от своя австрийски колега. „Докато в България не се формира една управляваща класа – докладва той, – и народът не бъде научен да уважава принципа на авторитета, силното и строго управление ще бъде абсолютно необходимо“⁵⁸. Той приписва всички затруднения на България на три фактора: липсата на опитни политици, финансовите проблеми, произтичащи от Берлинския договор, и традиционното неуважение към властта, което е резултат на турското господство. Но дори вземайки предвид тези обстоятелства, България сама по себе си не се справя добре. „Неоспорим факт е – продължава той, – че и след като се прояви цялото възможно слизходжение, България засега не е проявила голямо желание да се покаже достойна за новопридобрите свободи, или че кръвта и парите, изразходвани за нейната кауза, не са били напразни“⁵⁹.

Княз Александър тръгва от България в началото на

февруари, като оставя митрополит Климент за свой наместник по време на отсъствието си⁶⁰. Генерал Паренсов твърди, че този пост бил първоначално предложен на него, но той отказал, тъй като е бил убеден, че князът ще отмени конституцията веднага щом се завърне⁶¹. Сложността на мисията на Батенберг нараства неимоверно поради експлозията в Зимния дворец на 2 март, която хвърля мрачна сянка върху юбилейните тържества. Въпреки множеството проблеми, които го ангажират, императорът отделя специално внимание на молбата на княза. Свикано е заседание, на което са представени и двете гледни точки с оглед на руската политика, и на Милютин е дадена възможност да изложи своята позиция. За него, както и за другите националисти, всяко увеличаване на личната власт на княза означава пропорционално намаляване на влиянието на Русия в България. Конституцията, твърди той, все още не е изпитана и няма основания да се смята, че либералите не ще могат да направят, щото тя да функционира. Той следователно препоръчва да се даде на либералите пълна възможност да направят такъв опит. Тази гледна точка в голяма степен съответства на писмото на императора от 16/28 декември и сега Александър II приема съвета на Милютин. Но макар пасивната политика на Гирс и Давидов да търпи временно поражение, руското решение не е от постоянен характер. Както в писмото на императора от 1879 г., така и в този случай се подразбира, че експериментът с либералите ще бъде последен опит да направи конституцията функционираща. Искането на княза да бъдат предоставени широки правомощия е удовлетворено по принцип, като единственото условие е, че той ще даде на либералите още една възможност⁶².

По такъв начин княз Александър се завръща през месец март в България, като знае, че би могъл да сuspendира конституцията, без да срещне руската опозиция. Той също получава важната отстъпка за отзоваването на ген. Паренсов като военен министър и назначаването на негово място на финландеца генерал Ернрот. Впечатления-

та, с които князът се връща от Русия, са най-лоши. Неговото мнение за руското правителство никога не е било високо и страхът, липсата на ориентация и увереност в собствените сили, признаците на които вижда навсякъде, го правят пессимист по отношение на степента, до която той може да разчита на Русия в бъдеще⁶³. Доколко тези впечатления определят неговата политика, е трудно да се каже. Логично е да се предположи, че признаците на руската слабост са го накарали да потърси сближение с Австро-Унгария, страна, която последователно подкрепя неговата гледна точка в България и с която би могъл, вероятно без проблеми, да се разбере. Но доказателства, че той прави някакви стъпки в тази посока, няма, макар че неговите лични отношения с австрийците винаги са били най-добри⁶⁴.

Завърнал се в България през март, Батенберг се е съгласил да даде на либералите една възможност, но не е много оптимистично настроен за резултата. Неговите отношения с опозицията му дават възможност да разбере, че като политици либералите са не по-малко компетентни от консерваторите и още повече се убеждава, че погрешна е самата система. „Не е възможно да се управлява – казва той на граф Калноки в Петербург, – с абсурдната българска конституция, защото няма разлика дали управлява Консервативната или Либералната партия, тъй като и двете са демократични и ненадеждни“⁶⁵. Либералите, веднъж дошли на власт, ще затънат във всякакви проблеми и тогава той ще бъде свободен да сuspendира конституцията⁶⁶.

ЛИБЕРАЛИТЕ НА ВЛАСТ

Либералното правителство е формирано на 24 март / 5 април 1880 г., деня след откриването на второто Народно събрание. Негов глава става Драган Цанков, който е донейде опортюнист в своите политически виждания и е единственият либерал, на който може да се разчита, че

ще сътрудничи успешно с членовете на партията, княза и представителите на чуждите държави. Той желае да постигне компромис с княза по определени въпроси и взема инициативата, употребявайки титлата „Височество“, като слага веднъж завинаги точка на тривиалния спор. Другият стълб на новия кабинет е Петко Каравелов, който е истинският водач на партията в Събранието, но не притежава още пълното доверие на княза. Като министър на финансите обаче той в скоро време ще покаже своите способности. Неговите колеги не са толкова известни и не им е съдено да оставят собствена следа. Имената на Георги Тишев, Иван Гюзелев и Христо Стоянов, които оглавяват министерствата на вътрешните работи, просвещението и правосъдието, нямат особена тежест. Председател на Народното събрание, пост с почти мистерски ранг, става Петко Славейков. Правителството на либералите има трудната задача да докаже, че конституцията, която те са изработили в Търново, може да бъде приложена. Докато са в опозиция, те веднага сочат и най-малката грешка на консерваторите. Сега тяхната задача е да ползват властта, дадена им по силата на конституцията, за градивна работа по изработването на фундаменталните закони на страната⁶⁷.

Консерваторите не се примиряват с положението и незабавно почват да кроят планове за сваляне на либералите. Главната им цел е да накарат Цанков да си подаде оставката, защото според Каравелов си е създал прекалено много врагове, за да може сам да постигне много⁶⁸. Национализмът на либералите е знак за опасност, който техните опоненти винаги могат да използват, когато имат работа с Австро-Унгария, и вероятно по внушение на Стоилов вестник „Нойе фрайе пресе“ публикува статия, с която предупреждава за опасността от либералното правителство: „Либералната партия може да бъде наречена панбългарска. Нейна програма е Санстефанския договор... Тя застрашава следователно мира в Източна Европа“⁶⁹.

Ако виенската публика е разтревожена от това предупреждение, правителството там е по-добре осведомено. Кевенхюлер следи либералите и през март докладва, че те обещават да спазват Берлинския договор и техните планове са всъщност твърде скромни⁷⁰. Той открива, че Цанков е привързан към конституцията и е решен да не бъде оръдие на Русия. Но от австрийска гледна точка намеренията на Цанков нямат толкова голямо значение, тъй като неговите управленически способности са ограничени и във всеки случай влиянието на Русия в България продължава да бъде преобладаващо⁷¹.

Новият военен министър Ернрот е в рязък контраст със своя предшественик Паренсов. Той е спокоен и старателен военен администратор, който изобщо не се намесва в политиката и се посвещава изцяло на обучението и организирането на армията. Като финландец той е свикнал с конституционните форми на управление и успешно сътрудничи както с княза, така и с Народното събрание. Ако може да се каже, че той има някакви предубеждения по отношение на актуалните конституционни въпроси, то те са естествените предпочитания на един администратор към реда и ефикасността в противовес на разтакаването, което понякога се наблюдава в Събранието⁷². Агресивният и националистически аспект на руската политика сега е представен от Кумани, който наследява Давидов като консул. Той поддържа много тесни връзки с либералите и ги отъждествява с каузата на руския престиж в България. По такъв начин конфликтът между двете руски политики е продължен в лицето на Ернрот и Кумани⁷³.

Главният метод, който Кумани възнамерява да използва, за да прокарва руските интереси освен подкрепата за либералите и тяхната Търновска конституция, е икономическото проникване. С тази цел той подкрепя активно проектите на Н. И. Утин, който представя интересите на руския банкер Поляков и на предприемача Гинзбург. По време на консервативното правителство Утин няма никакъв успех с проекта си за национална банка, която

би поставила българските финанси под контрола на европейските банкери, а неговият проект за железопътна линия от Русе до София също е посрещнат студено. За руските националисти това е само още едно доказателство за това, че князът и консерваторите са врагове на Русия. Изването на либералното правителство и неговите тесни връзки с Кумани дават нови надежди на Утин⁷⁴.

Но представителят на руските финансови кръгове скоро открива, че либералите са не по-малко твърди от техните опоненти в отказа им да позволят експанзията на руското икономическо влияние в България. Съгласно Берлинския договор България е задължена да поеме от Турция финансовите задължения както за железопътната линия Виена – Цариград, която се строи от барон Хирш, така и за линията Русе – Варна, построена от една английска компания през 1867 г., за която турското правителство не е било в състояние да издължава годишните плащания в течение на години. Цанков сега е поставен в трудното положение да разчита предимно на руснаците за политическа подкрепа, бидейки изправен през същото време пред законните искания на австрийците за своевременното уреждане на техните претенции. След като се придържа към тактика на отлагане няколко месеца, той в крайна сметка е принуден да отстъпи пред австрийците и през лятото на 1880 г. във Виена е свикано съвещание за изработването на програма за завършването на линията Виена – Цариград⁷⁵.

От гледна точка на българското конституционно развитие значението на руските планове за икономическо проникване се състои в обстоятелството, че техният провал се приписва главно на влиянието на Батенберг и консерваторите. Това е вярно със съществени уговорки. Князът желае силно построяването на железопътни линии в България и е естествено да иска завършването на линията, свързваща България със Западна Европа. Обстоятелството, че Берлинският договор изисква това, е само допълнителен аргумент в полза на това. Поради това княз Александър е взмутен от настояването на руснаците да

се даде предимство на техните планове пред законните искания на Австрия и той всъщност получава подкрепа от страна на Александър II за придържането към Берлинския договор в това отношение⁷⁶.

Вероятно на Цанков принадлежи заслугата да насочи гнева на руснаците срещу князя и консерваторите, когато всъщност и самите либерали по същия начин се противопоставят на руските планове. Това се дължи до голяма степен на тяхната съпротива срещу всякаакво чуждо посегателство по отношение на българската независимост. Друг важен фактор е бюджетната политика на Каравелов, който независимо от своите политически идеи, е твърд консерватор по финансовите въпроси. По отношение на събирането на данъците, нещо, което той прави с голяма енергия, неговият принцип е, че най-лесно е да се прилагат онези, с които народа е свикнал. Поради това той не прави съществени промени в системата, наследена от турците. Той не одобрява изразходването на средства за подпомагане на селското стопанство или железниците, а смята, че училищата и пътищата са от първостепенна необходимост. Това гледище се дължи в немалка степен на финансовите ограничения на държавата – с малки приходи и половината от бюджета, отделян за военните разходи⁷⁷.

Междуд временено Цанков успява да дискредитира кабинета, като допуска голям брой грешки. По църковния въпрос той предизвиква враждебността на Русия, като се намесва в работите на Екзархията и се опитва да използва църквата като средство за националистическа пропаганда в Македония⁷⁸. Той отпълчва срещу себе си княза, като внася в Народното събрание проектозакон за създаването на народно опълчение с избираеми офицери и под контрола на гражданская администрация във всяка губерния. Това определено е посегателство върху конституционните права на князя и Батенберг може да наложи без особени трудности своето вето⁷⁹. Инцидентът, който в крайна сметка предизвиква оставката на Цанков, е свързан с опита му да заблуди австрийското правителст-

во по време на преговорите за създаването на Дунавската под комисия, предвидено от Берлинския договор. Това, че един от неговите министри осърбява австрийското правителство, е повече, отколкото Батенберг може да понесе, и въпреки съпротивата на руснаците той настоява за оставката на Цанков⁸⁰. Тя отбележава първия от дългата серия случаи в българската конституционна история, когато министър-председател подава оставка поради неодобрението на княза, а не в резултат на загуба на доверието на Събранието.

Новият кабинет е формиран на 28 октомври / 9 ноември 1880 г. под председателството на Каравелов, който си запазва поста на министър на финансите, като поема също и управлението на Министерството на правосъдието. Цанков остава за два месеца министър на вътрешните работи, след което е заместен от Славейков. Тишев, Стоянов и Гюзелев са зарязани, а Стойчев и Сарафов са включени в кабинета съответно като министри на външните работи и просвещението. Каравелов има пълен контрол върху Събранието и пет пари не дава за опозицията. По време на Цанковото правителство Събранието създава прецедент, като касира някои видни членове на опозицията на полу законни основания, оправдавайки по такъв начин предпазните мерки, които Палгрейв разработва през есента на 1879 г. По времето, когато Каравелов поема контрола, опозицията рядко се опитва да изразява свое мнение и интерpellацията, която тя прави по време на първата му појава пред Събранието, завършила с ръкопашен бой⁸¹.

С изключение на този случай обаче либералите се държат много добре в Събранието. Името на княза се споменава с уважение и са прокарани няколко закона, с които се попълват някои празноти в конституцията, като законите за Сметната палата и за съденето на министри. Но в същото време при тяхното неоспорвано положение няма ограничения на амбиции им и те определено нарушават духа на конституцията, когато в края на редовната есенна сесия на Народното събрание предоставят на

Каравелов извънредни правомощия с важната уговорка, че ако той излезе в оставка, преди Събранието да се събере отново, тези правомощия няма да преминат към неговия приемник. Още по-серioзен удар върху позицията на княза е проектът за известен брой конституционни изменения, който е публикуван в официалния партиен вестник „Независимост“. Макар че тази програма е публикувана не по инициативата на Каравелов, той трябва да бъде държан отговорен за опасенията, които тя предизвиква. Програмата предвижда князът да бъде лишен от всички свои правомощия и министрите да се избират от Народното събрание. То трябва да бъде свиквано на фиксирани сесии, а на всеки три или пет години да се събира Велико народно събрание, което да разглежда конституционни промени. Това е пряко предизвикателство спрямо прерогативите на княза, който не би могъл да намери средства да се защити в рамките на конституцията⁸².

За консерваторите либералите не могат да бъдат определени инак освен *нихилисти*, терористи и якобинци. Главната им атака срещу правителството е подета от в. „Български глас“, редактиран от Начович. Изключителните правомощия, дадени на Каравелов, са отхвърлени като пряко нарушение на конституцията и се посочват ред случаи, когато конституционната неприкосновеност на личността и жилището са погазени⁸³. В контраст с това тяхната програма стои над всянакъв упрек: „Първо, абсолютно уважение към буквата и духа на българската конституция и нейното стриктно приложение; второ, абсолютно уважение към духа и буквата на съществуващите закони и, трето, постепенното уреждане на всички дявлове на управлението на основата на началата, залегнали в конституцията“⁸⁴. Особено ефикасно е тяхното изобличаване на радикалните водачи и е интересно да се отбележи, че думата „*нихилист*“ се употребява вече с неправилно разбираното значение на „терорист“, което става сега обичайно. Откъсът по-долу например е една атака срещу тримата либерални водачи с оглед на тяхното поведение по време на Учредителното събрание.

„Водачи на тази партия са Каравелов, Цанков и Славейков. Каравелов е проонсиран нихилист, тоест член на една секта, която желае разрушаването на обществото. Може ли от такъв човек да се очаква да търпи една конституция, която е, напротив, един стълб на обществото? Цанков е бивш турски чиновник, човек, роден и възпитан всред самото беззаконие, всред турската анархия. Може ли такъв човек да търпи една конституция, която е основата на закона и реда? Славейков е самото въплъщение на безредието, той е човек, който не знае смисъла на реда и закона, и странно ли е тогава, че той ще опита да погуби събранието, с целта да предотврати установяването на законността и реда в България“⁸⁵.

Доста интересно е да се видят консерваторите в ролята на защитници на конституцията, която дълго време безуспешно са нападали, и умението на техните пропагандисти да отъждествят либералите със силите на анархията в Русия особено след убийството на Александър II заслужава похвала⁸⁶.

По време на двата либерални кабинета Батенберг е твърде неудовлетворен от развитието на събитията, а смъртта на леля му, императрица Мария, през лятото го обезкуражава доста с оглед на продължаването на руската подкрепа. През декември 1880 г. австрийският дипломатически агент докладва, че князът е „... потънал в състояние на пълна потиснатост на духа...“ и не вижда повече никаква надежда за страната. Той никога не е имал доверие в своите съветници и сега е загубил доверие в самия себе си⁸⁷. Необходимостта да позволи Каравелов през октомври 1880 г. да заеме поста на министър-президент той намира за особено унизителна и той винаги гледа на либералния водач като на главен противник на своите конституционни прерогативи. Месец след идването на Каравелов на власт князът уведомява британския дипломатически агент, че той „... все още разглежда своето положение като княз на България в светлината на експеримента и че ако този експеримент се провали, той е готов да си подаде оставката“. Макар да не изпитва лични

симпатии към Каравелов, той е готов да признае качествата му на компетентен министър:

„Г-н Каравелов... е човек с висока интелигентност и несъмнено се ползва със значително влияние и авторитет в страната. Като конституционен владетел Негово Височество би предпочел да има министър като Каравелов, отколкото някои от своите предишни министри, които, макар и лично по-приемливи за него, не притежаваха необходимия за управлението на страната авторитет. Негово Височество признава, че е научил повече от Каравелов, който има ясен и разбираем начин на обяснение в сравнение с кой да е от бившите министри“⁸⁸.

Но независимо от признаването на Каравеловите способности княз Александър не може да пренебрегне обстоятелството, че неговият личен престиж в страната непрекъснато намалява за сметка на този на Народното събрание. Но не само поради това, а и защото той напомира, че голямото парламентарно мнозинство, на което се опира властта на либералите, не отразява волята на народа. Неговите пътувания из провинцията го убеждават, че народът няма доверие в своите министри, защото хората се обръщат винаги към княза с молби за помощ. Обикновените хора, с които той влиза в досег, не показват никакво разбиране на конституционните въпроси. Заключението, до което той стига, е, че следователно либералите са поддържана група от интриганти, които умеят повече да предизвикват безредици, отколкото да поддържат реда. Той не вижда защо още трябва да се чувства ограничен от правилата, създадени от български и руски националисти в Търново⁸⁹.

Не е лесно за безпристрастния наблюдател да оцени режима на Либералната партия, която е поръчилка на конституционното управление в Търново. М. В. Чирол, който отива в България през 1881 г. като кореспондент на в. „Дейли нюз“, публикува наскоро след това в сп. „Фортрайтли ривю“ една статия, в която изразява най-високи похвали за либералния режим, сочейки цифри и факти, за да докаже, че страната бързо напредва под не-

говото управление. Френкп К. Ласелз, британският дипломатически агент в София, изпраща дълга телеграма до лорд Гренвил, опровергаваща аргументите на Чирол точка по точка и оставяща впечатлението, че твърде малко би могло да бъде казано в полза на либералите⁹⁰.

Без да се навлиза в този спор, могат да бъдат посочени няколко фактора, които влияят върху развитието на конституционното управление в България през този период. Липсата на политически традиции и опит както у народа, така и у водачите е факт, който се изтъква често и на който без съмнение до голяма степен се дължат затрудненията. По-дълбок е смисълът на факта, че за народа в България има само една партия и тя е тази на либералите, които толкова умело се идентифицират с традициите на образованите българи и техните стремежи за бъдещето, че техният контрол върху общественото мнение е абсолютен. Значението на това положение е във факта, че то прави фактически невъзможно съществуването на двупартийна система, която е толкова необходима за правилното функциониране на един парламентарен режим. Интересите на съперничещите си европейски Велики сили внася допълнителни усложнения, които биха застрашили живота и на най-здравата политическа структура. И най-сетне, личността и възпитанието на княза не допринасят за успешното сътрудничество на неговите прерогативи с тези на Народното събрание. По такъв начин конституционното управление в България се намира в едно доста несигурно положение в момента, когато пристига вестта за убийството на император Александър II.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ГЛАВА VII

1 **С. Баламезов.** Как е бил въведен парламентарният режим в България? – Отец Паисий, II (1929), 149 – 150.

2 **П. А. Матвеев.** Болгария после Берлинского конгресса. Исторический очерк (С. Петербург, 1887), 72 – 73; **П. Милков.** Българската конституция (Солун, 1905), 43 – 45.

3 **П. Д. Паренсов.** В Болгарии (Воспоминания офицера Генерального шта-

ба). – Русская старина, СІ (1900), 372 – 375; **Ив. Ев. Гешов.** Спомени из години на борби и победи (София, 1916), 115 – 116; **E. C. Corti** Alexander von Battenberg. Sein Kampf mit den Zaren und Bismarck (Wien, 1920), 66 – 67.

⁴ **С. Д. Сказкин.** Конец австро-руско-германского союза (Т. I, Москва, 1928), I, 228 – 229.

⁵ **Симеон Радев.** Строителите на съвременна България (В 2 т.; 2. изд., София, 1911), I, 159 – 163; **Д. Маринов.** Стефан Стамболов в новейшата ни история (Летописни спомени и бележки) (София, 1909), 97 – 102; **Alois Hajek.** Bulgariens Befreiung und staatliche Entwicklung unter seinem ersten Fürsten (München und Berlin, 1939), 165 – 166; **Adolf Koch** Fürst Alexander von Bulgarien. Mittheilungen aus seinem Leben und seiner Regierung nach persönlichen Erinnerungen (Darmstadt, 1887), 20 – 24.

⁶ Член 6 на Търновската конституция.

⁷ **П. Д. Паренсов.** Пос. съч., СІ (1900), 378 – 381.

⁸ **С. Стамболов.** Конституцията се нарушава. – Целокупна България, I, ' 9 (25 юли/6 август 1879 г.), 1.

⁹ Aus dem Leben König Karls von Rumänien, Aufzeichnungen eines Augenzeugen (4 Bd.; Stuttgart, 1894 – 1900), IV, 233.

¹⁰ Ibid., IV, 245.

¹¹ **С. Д. Сказкин.** Пос. съч., I, 229, бел. 1.

¹² **М. К. Сарафов.** Нашите легислативни избори. – Периодическо списание, IV (1885), 28-32; **A. Hajek** Op. cit., 166 – 167.

¹³ **E. Corti.** Op. cit., 77.

¹⁴ **М. Сарафов.** Пос. съч., 44 – 45.

¹⁵ Палграй до Солзбъри, **F. O. 78/2984, №. 186**, София, 6 октомври 1879 г.

¹⁶ **Д. К. Богазли.** Престъплението по изборите изобщо и частно в България. – Юридически преглед, X (1902), 118 – 119, 381 – 383.

¹⁷ Пак там, 383 – 386.

¹⁸ **П. Д. Паренсов.** Пос. съч., СXXXVI (1906), 71 – 72.

¹⁹ **С. Радев.** Пос. съч., I, 173.

²⁰ **Д. Маринов.** Пос. съч., 120 – 122; **П. Милков.** Пос. съч., 46.

²¹ **Д. Маринов.** Пос. съч., 109 – 110.

²² Пак там, 111 – 118; **С. Радев.** Пос. съч., I, 175 – 176; **Georges Bousquet.** Histoire du peuple bulgare depuis les origines jusqu'à nos jours (Paris, 1909), 203.

²³ **К. Стоилов.** Дневници. Политическата криза в 1879 г. – Българска мисъл, I (1925), 16; **A. Koch** Op. cit., 24 – 25.

- 24 **К. Стоилов**. Пос. съч., 30 – 31, 138.
- 25 Пак там, 15.
- 26 **П. Д. Паренсов**. Пос. съч., СХХV (1906), 510 – 511, 513.
- 27 Пак там, 514 – 515.
- 28 **К. Стоилов**. Пос. съч., 15 – 16.
- 29 **К. Стоилов**. Пос. съч., 17 – 18; *Eumène Queillé Les commencements de l'indépendance bulgare et le Prince Alexandre. Souvenirs d'un français de Sofia* (Paris, 1910), 34 – 35.
- 30 Палпрайв до Солзбъри, **F. O. 78/2984, №. 212**, София, 7 ноември 1879 г.
- 31 **К. Стоилов**. Пос. съч., 19 – 24.
- 32 Пак там, 25 – 31р 138 – 149; *E. Queill'e*. Op. cit., 35.
- 33 **С. Радев**. Пос. съч., I, 180; **А. С. Цанов**. Първий български княз (Пловдив, 1895), 22; **Д. Маринов**. Пос. съч., 122 – 124; **A. Koch** Op. cit., 26 – 27.
- 34 Ешбърнъм до Солзбъри, **F. O. 78/2984, №. 231**, София, 9 декември 1879 г.
- 35 *Egon Corti. The Downfall of Three Dynasties* (London, 1934), 263.
- 37 *E. Corti* Op. cit., 372; **С. Д. Сказкин**. Пос. съч., I, 231.
- 38 *E. Corti* Op. cit., 373; **С. Д. Сказкин**. Пос. съч., I, 231.
- 39 **С. Д. Сказкин**. Пос. съч., I, 231, бел. 5.
- 40 *E. Corti* Op. cit., 374.
- 41 **A. Koch** Op. cit., 27; **Manja Stojanov**. Die kirchenpolitische Tätigkeit des Metropoliten Kliment von Tuptovo (Sofia, 1931), 25 – 27.
- 43 **Д. Маринов**. Пос. съч., 126.
- 44 *Spiridon Gopčević*. Bulgarien und Ostrumelien mit besonderer Berücksichtigung des Zeitraumes von 1878 – 1886 (Leipzig, 1886), 180.
- 45 **James Lewis Farley**. New Bulgaria (London, 1880); **S. Gopcevic** Op. cit., 182; **A. Koch** Op. cit., 782 – 83; за кариерата на Фарли вж.: „Farley, James Lewis“ – In: Dictionary of National Biography, XVIII, 209; **W. N. M.**, „Farley, James Lewis“ – Bulletin of the Institute of Historical Research, VIII (1930 – 1931), 42.
- 46 Ешбърнъм до Солзбъри, **F. O. 78/3117, №. 2**, София, 7 януари 1880.
- 47 **F. Bianconi** La vérité sur la crise bulgare. – Revue française de l'étranger et des colonies, V (1887), 325 – 326.
- 48 **М. Сарафов**. Пос. съч., IV (1885), 34 – 35, 42 – 47, 56 – 57.
- 49 **П. Михоцов**. Пос. съч., 146.

- 50 *П. Паренсов.* Пос. съч., СХХVI (1906), 326
- 51 Член 11.
- 52 *П. Паренсов.* Пос. съч., СХХХII (1907), 613
- 53 Так там, СХХVI (1906), 328; СХХХII (1907), 603 – 619
- 54 *А. Кош* Ор. cit., 39; Кевенхолер до Хаймерле, Н. Н. С., XV, 17, №. 2, София, 7 януари 1880 г.
- 55 Кевенхолер до Хаймерле, Н. Н. С., XV, 17, №. 2, София, 21 януари 1880 г.
- 56 Ешбърнъм до Сотбъри, F. O. 78/2984, №. 228, София, 2 декември 1879 г., Кевенхолер до Хаймерле, Н. Н. С., XV.17, №. 3 София, 21 януари 1880 г.
- 58 Ешбърнъм до Сотбъри, F. O. 78/3117, №. 22, София, 3 февруари 1880 г., за отстраняването на Патрекъв, вж. по-горе, 153 бел. 42
- 59 Ешбърнъм до Сотбъри, F. O. 78/3117, №. 42, София, 14 март 1880 г.
- 60 Пр. доктрина, която се използва от член 19 на Конституцията
- 61 *П. Паренсов* Пос. съч., СХХХIII 19.8 263 – 265
- 62 *E. Сори* Ср. ст. 81 *H. Klauber* Ор. ст. 84 – 86 *A. Koch* Ср. ст. 39 С. Д. Странд. Пос. съч., I, 232 – 234
- 63 *E. Сори* Ср. ст. 82 – 83 *Константи Иртег* Български писателик, 30 октомври 1879 – 1926 октомври 1884 г. В 2 т. София, 1930 – 1932 I, 130
- 64 *С. Д. Странд* Пос. съч. I, 324
- 65 *E. Сори* Ср. ст., 44
- 66 Пр. д., 82, Кевенхолер до Хаймерле, Н. Н. С., XV.17, №. 16 София, 7 април 1880 г.
- 67 *С. Радев* Пос. съч. I, 185 – 186 *Д. Маржасов* Пос. съч., 133 *A. Koch* Ср. ст., 43 – 48
- 68 *A. C. Brancar* Cinq ans de règne. Le prince Alexander de Battenberg en Bulgarie (Римъ, 1884), 58 – 59 *С. Радев* Пос. съч., I, 229
- 69 Цит. в *С. Радев* Пос. съч. I, 191
- 70 Кевенхолер до Хаймерле, Н. Н. С., XV.17, №. 11, София, 3 март 1880 г.
- 71 Кевенхолер до Хаймерле, Н. Н. С., XV.17, №. 13 София, 17 март 1880 г.
- 72 Кевенхолер до Хаймерле, Н. Н. С., XV.17, №. 19 София, 1 май 1880 г. Бургаш до Хаймерле, Н. Н. С., XV.17, №. 19 София, 5 май 1880 г. *A. Koch* Ср. ст., 41 – 42
- 73 *С. Радев* Пос. съч., I, 194 *A. F. Гюнтер* First Alexander II von Bulgarien 1879 – 1886 (Wien, 1896), 134 135 *A. Brancar* Ор. ст. 58 *Russie et Bulgarie. Les causes occultes de la question bulgare* (Paris, 1887), 23 – 24 вж.

риан до Хаймерле, **Н. Н. S.**, XV.18, No. 9, София, 21 април 1881 г.

74 Russie et Bulgarie, 9-29; **П. Паренсов**. Пос. съч., CXXVI (1906), 66 – 68; **A. Golovine**. Op. cit., 135.

75 Дневници на третото Обикновено народно събрание. Втора сесия (3 тома; София, 1883-84), I, 160-161; **Radoslave M. Dimitschoff**. Das Eisenbahnwesen auf der Balkan-Halbinsel (Bamberg, 1894), 8-59; **Iwan Karosseroff**. Zur Entwicklung der bulgarischen Eisenbahnen (Erlangen, 1907), 63 – 74; **C. Радев**. Пос. съч., I, 217 – 222.

76 **E. Corti**. Op. cit., 89 – 90; **C. Радев**. Пос. съч., I, 222.

77 **C. Радев**. Пос. съч., I, 203, 204, бел. 1; Ешбърнъм до Солзбъри, **F. О. 78/3117**, No. 2, София, 7 януари 1880 г.

78 **О., М. и Б.** Поглед върху дейността на Българската Екзархия, 1877 – 1903 (Лайпциг, 1902), 16 – 21.

79 **A. Koch**. Op. cit., 50 – 51; **H. Klaeber**. Op. cit., 91 – 92.

80 **A. Koch**. Op. cit., 64 – 65; **A. Drandar**. Op. cit., 64 – 67; **S. Gop'cević**. Op. cit., 192 – 195.

81 Кевенхюлер до Хаймерле, **Н. Н. S.**, XV.17, No. 43, София, 14 декември 1880 г.; **C. Радев**. Пос. съч., I, 235 – 242.

82 **П. Милков**. Пос. съч., 49 – 53; **C. Радев**. Пос. съч., I, 243 – 247, 253.

83 **Български глас**, II, ' 1 (18/30 декември 1880 г.), 1; Пр ' 7 (11/23 януари 1881 г.), 2.

84 Пак там, II, ' 17 (15/27 февруари 1881 г.), 1.

85 Пак там, II, ' 18 (19 февруари/3 март 1881 г.), 1.

86 Пак там, II, ' 23 (8/20 март 1881 г.), 1.

87 Кевенхюлер до Хаймерле, **Н. Н. S.**, XV.17, No. 43, София, 14 декември 1880 г.; **E. Corti**. Op. cit., 101.

88 Ласелз до Гренвил, **F. О. 78/3119**, No. 179, София, 11 декември 1880 г.

89 **A. Koch**. Op. cit., 69 – 71.

90 **M. Valentine Chiro**. Bulgaria. – Fortnightly Review, XXXVI (1881), 284 – 293; опровергана в: Ласелз до Гренвил, **F. О. 78/3310**, No.149, София, 19 октомври 1881 г.

VIII. СУСПЕНДИРАНЕТО НА КОНСТИТУЦИЯТА 1881 – 1883 г.

ДЪРЖАВНИЯТ ПРЕВРАТ ОТ МАЙ 1881 г.

Убийството на Александър II през март 1881 г. не води до внезапна промяна в политиката на руското правителство по отношение на България. То предизвиква обаче опасения, че Русия не ще бъде склонна повече да играе активна роля в българските работи. Като потегля незабавно за Русия, за да присъства на погребението на покойния император, Батенберг е решен да използва възможността да се обърне още веднъж към руснаците за подкрепа на опита му да предотврати установяването на пълен контрол на Народното събрание върху страната. Въпреки вътрешните проблеми, пред които Александър III е изправен, организирано е съвещание и Батенберг може да изложи своето становище. Макар че няма подробен отчет за разговорите, в повечето от авторитетните доклади се посочва, че князът не получава изрично разрешение да нарушава конституцията. Въпреки че и императорът, и Гирс я смятат за доста несъвършен документ, те се надяват, че Батенберг ще успее да реши проблема, без да създава излишни усложнения. Както Гирс посочва недълго след това в инструкциите си до новия руски дипломатически агент, „всеки опит да се промени сегашното състояние на нещата в България трябва да се прави с максимална предпазливост и със законни средства“¹. След като не е научил за никакви промени на положението в България, съветът, даден от Александър III, не се различава от този на баща му².

Батенберг често изразява желание да промени поло-

женията на Търновската конституция и събитията през следващите две години потвърждават неговото първоначално убеждение, че единствената надежда за стабилно и отговорно управление е в осъществяването на основни преобразования. Обстоятелството, че през пролетта на 1881 г. това желание приема формата на решителни действия, се дължи на три фактора: положението в Русия, нарастването на силата на либералите и силната лична подкрепа на ген. Ернрот. Вярно е, че когато отива в Санкт Петербург, князът не получава изрично разрешение да отмени конституцията, но силната антипатия на новия император към всички форми на либерализма и голямата му загриженост за положението в Русия дават на Батенберг да разбере, че едно решително негово действие не ще бъде неблагосклонно посрещнато от руска страна³.

В същото време либералите започват все повече да наподобяват елементите на анархията в Русия. Агресивността на техния дух не намалява с поемането на отговорностите на управлението и, изглежда, като че ли няма възможности за ограничаването на властта им по законен път. През февруари князът съобщава на британския дипломатически агент, „че той предвижда конфликт, който ще се разрази между него и камарата през следващата сесия, в който той не може да разчита на подкрепата на своите министри, и че ръцете му са вързани от конституцията, която дава прекалено много власт на камарата“. Князът е решен, щото, в случай че кризата стане сериозна, „да свика Велико народно събрание и да заяви пред него, че ако конституцията не бъде изменена, ще му връчи оставката и ще напусне страната“⁴.

Преди да замине за Русия, за да присъства на погребението на вуйчо си, Батенберг дава доказателство за липсата на доверие към Каравелов, като предоставя на целия кабинет, а не само на министър-президента отговорността за управление, както е в случая с митрополит Климентовото правителство⁵. При тези обстоятелства Батенберг едва ли е учуден да научи след връщането си от Русия от устата на воения министър, че либералите

били устроили банкет, на който за убийците са вдигани тостове като герои и мъченици⁶. Князът чувства, че не може повече да отлага своето решение: той трябва или сам да поеме инициатива, или да види как изчезва последната възможност да възстанови своя престиж.

Но само активната подкрепа на неговия военен министър ген. Ернрот дава възможност на княз Александър да вземе инициативата в свои ръце. В течение на няколко месеца след своето пристигане финландският генерал избягва да се намесва в политиката и се посвещава изцяло на организирането на армията. Към декември 1880 г. обаче той е вече отвратен от инертността, с която се посрещат всички негови предложения в Министерския кабинет и Народното събрание. Либералният кабинет му изглежда като някакъв комитет за обществено спасение, който не намира за нужно изобщо да разглежда някакви предложения, идваци вън от своята собствена група. Ернрот е крайно недоволен от този начин на процедиране и според доклада на австрийския дипломатически агент той представя на княза, след завръщането на последния от Санкт Петербург, ултиматум: или ще бъдат направени изменения в конституцията, или той ще подаде оставката си от поста на военен министър⁷.

Оставката на воения министър би означавала край на престижа на княза, защото той е единственият виден сановник, на когото може да разчита. Напълно естествено е, че Батенберг се вслушва в предложението на Ернрот за извършване на държавен преврат, което да включи формиране на нов кабинет под ръководството на воения министър, свикване на Велико народно събрание и представянето на последния определени конституционни промени, които са крайно необходими за продължаване на царуването на Батенберг. Планът на Ернрот в тази му форма е обсъден заедно с руския дипломатически агент Кумани, на когото предстои да напусне страната. Генералът го информира, че възнамерява да направи предложението на княза веднага щом последният се завърне от Русия, но се съгласява с Кумани, че не трябва да се пред-

приемат никакви действия, преди да бъде осигурена подкрепата на неговия приемник Хитрово, който още не е пристигнал. Поради това Кумани не докладва въпроса на своето правителство, очаквайки, че той ще бъде повдигнат от Хитрово⁸.

При тези обстоятелства Батенберг взема решение за курс на действия, с който се скъсва радикално с миналото. На 27 април / 9 май той издава прокламация, която по същество слага в действие плана, изработен от военния министър. Той признава, че клетвата, която е положил преди две години, го задължава да пази конституцията. Но тя също тъй го задължава да има пред очите си само ползата и доброто на Княжеството. Затова той е решил да използва правата, които му дава конституцията, за да свика едно Велико народно събрание и да постави съдбата на народа и короната си в неговите ръце. Междувременно на ген. Ернрот е възложено да изпълнява функциите на министър-председател⁹. Прокламацията е допълнена две седмици по-късно от едно изявление, във формата на писмо на княз до Ернрот, относно трите мерки, които Великото народно събрание трябва да приеме, ако иска Батенберг да остане на трона. Князът трябва да получи извънредни пълномощия за срок от седем години, през което време той ще може да създаде Държавен съвет и да извърши каквито други промени сметне за добре. Редовната сесия на Народното събрание за текущата година се отлага и бюджетът, гласуван предната година, ще остане в сила и следващата. Най-сетне, в края на седемгодишния период князът ще има правото да свика Велико народно събрание с нарочната цел да ревизира конституцията в светлината на придобития междувременно опит¹⁰.

Успехът на държавния преврат на Батенберг от 9 май зависи до голяма степен от приемането му в Санкт Петербург, защото, както става ясно сега, нито князът, нито Ернрот не информират руското правителство за своите планове¹¹. Обстоятелството, че князът е съзнавал, че поема известен риск, личи от факта, че обявяването на

неговите намерения е направено между отпътуването на Кумани и пристигането на неговия приемник. На Батенберг са показани инструкциите на Хитрово и той разбира, че новият дипломатически агент не ще може да му сътрудничи в осъществяването на неговите планове, освен ако не получи позволението на своите началници – разрешение, за което той се страхува, че може и да не се получи, отчасти защото в България няма признания на безредие, което би оправдало преврата в руски очи, и отчасти поради обстоятелството, че вътрешното положение в Русия е такова, щото властите се опасяват от всичко, което би могло да доведе до нови затруднения. По такъв начин Батенберг поема значителен рисък, като обявява намерението си да свика Народно събрание¹².

Веднага щом като новината за извършения от Батенберг държавен преврат достига в Русия, различията между двете гледни точки, които характеризират руската външна политика от времето на Берлинския договор насетне, стават по-очевидни от всякога. Милютин чувства, че Русия ще направи сериозна грешка, ако позволи на германския княз да поеме изключителни правомощия, докато Гирс не вижда нищо лошо в това, стига Германия и Австро-Унгария да не се почувстват оскърбени. Първият възглед получава подкрепа от едно подробно донесение на полк. Шепелев, по това време резидиращ във Виена. Според виждането на Шепелев, ако Русия окаже подкрепа на княза, това би означавало почти със сигурност края на нейното влияние в България. Ако Народното събрание приеме предложението на Батенберг, то или страната ще попадне под влиянието на австрийците, или руските и българските чиновници ще се окажат замесени в една непрекъсната борба за власт. Ако в противния случай Събранието отхвърли искането за извънредни пълномощия, българският въпрос ще бъде отворен за намесата на Великите сили и тогава Русия не би могла да се надява на запазване на положението, която тя гради в течение на две години. Шепелев стига до заключението, че Русия трябва да се разграничи от инициативата на Ернрот¹³. С

тази гледна точка Милютин е напълно съгласен и той предава доклада на Шепелев на Гирс с одобрителна резолюция¹⁴.

Но външното министерство гледа на нещата по различен начин. Голямо значение имат и личните възгледи на императора, и инструкциите, които Александър III дава на дипломатите за политическия курс, са важен фактор за определянето на руската позиция. Главният фактор в руския живот по това време е широкото разпространение на терористичната дейност, която води до убийството на Александър II. Царуването на новия император се характеризира с ударението върху авторитета на правителството, което успява да възстанови реда в Русия, и именно този принцип на авторитета е от голямо значение за одобрението, което императорът дава на действията на своя братовчед в България¹⁵. Имаме късмета да притежаваме преки свидетелства за възгледите на императора. Три дни след извършването на преврата е получен доклад на изпълняващия длъжността руски дипломатически агент в София Лишин, който представя либералите като полуобразовани интелигенти, които успяват да се закрепят на власт чрез своята пропаганда във вестниците и училищата, макар и да нямат корени в страната. Накратко казано, либералите не са много по-различни от техните опасни събрата в Русия. Консерваторите, продължава Лишин, представят състоятелните и отговорни граждани, чиято основна цел е поддържането на закона и реда. След като прочита доклада, императорът поставя резолюция: „Много ясна картина и сигурен съм, много точна“¹⁶. И отново, като научава, че Бисмарк съчувства на Батенберг за трудното положение, в което се намира, той пише: „По същия начин и аз съм смятал винаги, че това е единственото решение за излизане от отвратителното положение, в което князът се е озовал“¹⁷.

Александър III, както изглежда, напълно игнорира аргументите, които Милютин последователно предлага през последните две години и са подети сега от неговия приемник Обручев. Императорът не може да схване иде-

ята, че Русия може да запази своето влияние в България само ако се съюзи с националистическите сили в подкрепа на Търновската конституция и организирането при тяхно сътрудничество на войската. За него проблемът стои така – един искрен и способен монарх е спъван в усилията си да управлява страната от една група безотговорни и опасни интелигенти. Той не вижда по какви причини руското правителство ще подкрепя либералите и макар да е изненадан, че не е информиран предварително за преврата, проявява пълно доверие към князя. Главно в резултат на инициативата на императора два дни след преврата на Батенберг е публикуван манифест, с който на младия княз се дава пълната подкрепа на Русия¹⁸. След около месец, когато либералните водачи са телеграфирали на императора с молба за помощ, той отказва да им обърне внимание. „Нямам намерение да обръщам внимание на някакви телеграми от революционери“, записва той в полето, „а тези либерали не са нищо друго освен социалисти. Аз съм сигурен, че българският народ ще подкрепи княза, защото тия са само банда грубияни и страхливци“¹⁹.

След като руското правителство е сложило веднъж печата на одобрението върху преврата на Батенберг, Гирс е изправен пред двоякия проблем да бъде държано положението в България под контрол и да се осигури подкрепата на европейските Велики сили за князя. Решаването на първия проблем е възложено на руския дипломатически агент Хитрово, който е инструктиран „да подкрепя княз Александър по време на сегашната криза, но да избягва всякаква инициатива, която би могла да повлече наша отговорност“²⁰. Това е една много трудна задача, защото, каквото и отношение да прояви руското правителство, в очите на българския народ князът просто ще изпълнява руските заповеди. Според виждането на Хитрово важно е Русия да се отъждестви с опита да се изменят конституцията. Той признава, че либералите разполагат с по-широва подкрепа от страна на народа в сравнение с техните опоненти и че те са управлявали по-ус-

пешно страната. Това, от което той се опасява, е, че либералите ще успеят да създадат една олигархия от бюрократи и да лишат по този начин княза от власт. Руският дипломатически агент е против прибързаността на преврата и липсата на подготовка, която характеризира обявяването му, но смята, че е съвършено необходим и може поради това да му даде пълната си подкрепа²¹.

На Гирс е оставено да осигури подкрепата на другите Велики сили. Неговият план е да получи съгласието на подписалите Берлинския договор страни за съвместнаnota, която да бъде публикувана в навечерието на откриването на Великото народно събрание, с която силите официално ще се обвържат с каузата на княза. И Германия, и Австро-Унгария посрещнат идеята твърде благосклонно, защото това е един от малкото въпроси, по които монарсите на трите империи са в пълно съгласие. За тях е несъмнено, че в случая става дума за противопоставяне на властта срещу анархията, и след като Александър III поема инициативата, тримата съюзниците изпращат поздравленията си до княза²².

Успехът на плана на Гирс зависи до голяма степен от позицията на Великобритания. В течение на около един месец лорд Гренвил държи обществеността в неведение относно своите планове. Чарлз У. Дилк, заместник-министър на външните работи, е принуден няколко пъти да парира в Камарата на общините повдиганите въпроси с отговора, че правителството не е готово да изрази своето мнение²³. Междувременно, Франк К. Ласелз продължава да информира най-подробно своето правителство за развитието на събитията и през юни външният министър си позволява да изрази предпазливо мнението, че „вземат предвид възможностите за подобряване на българската конституция...“, но смята, че Батенберг е отишъл твърде далеч в отстояване на своите желания и че трябва да се потърси компромис²⁴. Една консултация с френския посланик в Лондон има за резултат постигането на съгласие по обща политическа линия. Англия и Франция се съгласяват със становището на трите съюзнички, че

княз Александър има основание да се опита да укрепи своите позиции, но смятат, че мерките, които той предпреди, са крайни. Те могат следователно да се присъединят към едно съглашение само „ако другите сили са склонни да използват своето влияние, за да препоръчат умереност на двете страни“ [в България] ²⁵.

На 21 юни, още преди да е взето решение за конкретната политическа линия, лорд Гренвил разглежда положението в България пред Камарата на лордовете. Той изразява мнението, че вероятно е необходимо изменение на конституцията по такъв начин, че да се даде по-голяма власт на изпълнителната власт, но смята, че Батенберг трябва да бъде много предпазлив, за да не търси решение отвъд постигането на компромис с Народното събрание. В края на краишата в случая става дума за борба между изпълнителната и законодателната власт и първата има основания да настоява за изменение в съществуващото положение на нещата. Защото „на мен ми се струва“, продължава той, „че би било лудост от страна на едно население, току-що освободено и имашо малък политически опит... да не опита да постигне дружеско разбиранетво с княза и се съгласи с съществяването на промени и реформи, които, без да означават пожертване на свободата, да осигурят ред и справедливост за всички класи на обществото“ ²⁶.

Въпросът за съвместна декларация на Великите сили продължава да бъде предмет на значителни преговори. С подкрепата на Франция и Италия, Великобритания се съгласява с по-ранния руски проект за декларация, достатъчно неопределен по тон, но се различава от по-късен вариант, който безрезервно препоръчва предложението на Батенберг ²⁷. В навечерието на свикването на Великото народно събрание, когато става очевидно, че то ще отстъпи пред исканията на Батенберг, Гирс не намира за необходимо да настоява за официалнаnota. Вместо това германският агент и доайен на дипломатическия корпус фон Тилау представя една вербалнаnota, но дори и в нея няколко изречения са заличени по настояване на

Ласелз²⁸. Великите сили успяват да постигнат следването на единна линия и по такъв начин допринасят съществено за укрепването на престижа на княза.

В самата България Батенберг получава пълна подкрепа от страна на консерваторите. Тяхната гледна точка е може би най-добре изразена в един мемоар на френски език, подготвен за княза от Стоилов. Според него, макар че българският народ притежава голяма природна интелигентност, по време на турското господство си е създал политически навици, които правят прилагането на демократическата форма на управление много трудно. В живота на ред поколения главно място заема духът на неуважение към авторитета и на бунт срещу управниците. Дори Екзархията се сблъска с трудности през 70-те години на XIX в. Формата на управление, която е предвидждана в Търново, поставя изпълнителната власт в досъда силни позиции. Но вместо това князът получава правомощия подобни на тези на почетен президент в един републикански режим. Това, което Стоилов иска, е съдена, централизирана административна система с добре организирана бюрокрация. На един Държавен съвет ще бъдат възложени техническите аспекти на законодателството и съставът на Народното събрание ще бъде намален до седемдесет души, избирани чрез непряка система на гласуване. В същото време граждансите свободи, дадени с Търновската конституция, ще бъдат чувствително ограничени и ударението ще се премести от неограничената изява на народната воля върху грижливото планиране на всички аспекти на националния живот от едно благосклонно и патерналистично правителство²⁹.

Всичко това предизвиква яростните протести на либералите. Тяхната първа реакция е да почнат енергична кампания срещу князя и неговите предложения. Техният орган в. „Независимост“ е основната им трибуна, но той скоро се сблъска с твърдото противодействие на правителството. Една особено остра статия в броя от 23 май / 4 юни предизвиква ген. Ернрот да стигне дотам, че да арестува редактора му. Следващия ден князът обнародва указ,

с който отменя свободата на печата, гарантирана с член 79 от конституцията, и започва процедура в Касационния съд, за да бъде решено дали турският закон за печата от 1865 г. е още в сила в България. Правителството оправдава тези си действия с позоваване на членове 47 и 76, първия, даващ възможност на правителството да издава наредби-закони в случай на национална опасност, а втория, позволяващ на князя да отменя правото на лична неприкосновеност при появата на „събития, които би могли да нарушият обществената безопасност“³⁰.

Член 79, за свободата на печата, предполага, че автор на вестникарска статия може да бъде подведен под съдебна отговорност и че ако той не се намира в страната, то отговорността пада върху редактора, издателя и разпространителя на вестника. Депутатите в Учредителното събрание предвиждат да бъде приет специален закон, който да определи подробно задълженията на журналистите, но като се възползва от обстоятелството, че такъв още не е прокаран, Ернрот има възможност да иска приложението на турския закон за печата от 1865 г. На 26 май / 7 юни Касационният съд взема решение в полза на Ернрот. Това решение предоставя голяма власт в неговите ръце, тъй като турският закон дава на правителството широки пълномощия. Всеки вестник трябва да получи разрешение за излизане, а редактори и издатели са отговорни за всички неподписани статии. С наказанията, които може да налага сега правителството, е в състояние да сложи край на вестникарската кампания на либералите³¹. В началото на юни правителството има възможност да приложи новия закон за печата, когато не харесва една изборна прокламация, издадена от либералните водачи. Без знанието на Ернрот либералите са арестувани и държани в ареста един ден преди генералът да се застъпи за тях. Това е един от първите случаи на разногласие между консерваторите и техните руски покровители³².

От не по-малко значение за ограниченията върху печата е указът, публикуван същия ден, с който се учредя-

ват военни съдилища. По време на своето управление либералите успяват да назначат на повечето чиновнически постове хора с техните възгледи и най-вече за да нанесе противоудар, правителството намира за необходимо да прибегне до специални мерки. Юрисдикцията на военните съдилища е ограничена и се свежда до съд на лица, обвинени във възбуждане на метежи, и те могат да налагат смъртно наказание³³. Трябва да се отбележи, че това е предимно превантивна мярка и не е било намерено за необходимо тя да бъде приложена. Друг важен указ е този от 2/14 юни за създаването на избирателни комисии, чиято цел е да се предотврати незаконен натиск върху избирателите турци и селяни от страна на либералите³⁴.

Либералите се противопоставят най-enerгично на всички тези мерки. По-умерените между тях са склонни да предложат някои компромиси. Данев, като пише от Лондон, упреква княза, че е действал твърде прибързано, и предлага да се потърси по-ясна формулировка на някои членове на конституцията, създаването на независима съдебна власт и ограничаването на намесата на армията в гражданския живот, мерки, които ще бъдат достатъчни за осигуряването на задоволителна форма на управление³⁵. Но Данев е прекалено далеч от сцената на действие, за да може да упражни някакво влияние, и основната тежест на борбата се носи от водачи като Цанков, Каравелов, Славейков и Сукнаров. Като се изключват гласовете на съчувствие, издигнати от някои радикални групи в Сърбия, Хърватско и Босна, и отделни англичани, либерали-те трябва да разчитат изцяло на собствените си сили. Поради ограниченията, наложени им от правителството, те не могат да направят нещо повече от това да дадат израз на протеста си пред властите и да окуражават своите привърженици³⁶.

Много силен отзук има отвореното писмо на Цанков до Хитрово, публикувано на 25 май / 6 юни в отговор на указите за ограничаване на печата и учредяване на военни съдилища. Либералният водач посочва, че князът е нарушил няколко членове на конституцията, и обвинява

Русия, че е предала България, като е подкрепила новата политика на князя³⁷. Но главното обвинение, което либералите отправят към Батенберг е, че превратът е неконституционен и Цанков повдига въпроса лично пред британския дипломатически агент. Либералите твърдят, че макар и член 141 да позволява на князя да свиква Велико народно събрание с цел или да одобри отстъпване или размяна на територия, или изменение на конституцията, но не може да го стори без предварителното съгласие на две трети от депутатите в Обикновеното народно събрание³⁸. Макар че е възможно намерението на депутатите в Учредителното събрание да е било такова, неопределеността на конституцията дава на правителството възможност да използва съответни доводи. Защото, както посочва Ернрот на британския дипломатически агент, член 168 изисква съгласието на две трети от депутатите в Обикновеното събрание само ако по-голямото тяло е свикано, за да разгледа изменение. В конституцията не се споменава за абдикирането на князя и руският генерал не вижда причини, защо князът да не може да осъществява своя план в рамките на конституцията. Ласелз се съгласява напълно с тази гледна точка и либералите виждат, че техните опоненти са открили още една празнота в тяхната харта³⁹.

Тогава либералите апелират пряко към Гладстон, като се надяват, че техният голям защитник от 1876 г. отново ще се притече на помощ на страната, но остават разочаровани. Министър-председателят само декларира своя интерес към България и посочва, че приетият начин да се поддържат връзки с британското правителство е чрез обичайните дипломатически канали⁴⁰. Либералите продължават своята кампания, но без особен успех. Появяват се слухове за проекти за лична уния със Сърбия или Румъния, или за избирането на Алеко паша, генерал-губернатор на Източна Румелия, като наследник на Батенберг, след като Събранието отхвърли неговите предложения, но никой не ги взема сериозно⁴¹.

Подготовката на изборите от правителството продъл-

жава методично. Едно от неговите постижения е осигуряването на гласовете на турците, които са под контрола на Нихад паша, турския дипломатически агент⁴². Няма свидетелства за средствата, които са използвани за постигането му. Друг фактор, който правителството не пропуска да използва, е влиянието на Екзархията. Докато висшето духовенство е благоразположено към княз, много от енорийските свещеници се присъединяват към учителите в подкрепа на либералите, които защитават тяхната кауза, като се обявяват в полза на форма на църковна организация, благоприятна за тях⁴³. Екзарх Йосиф лично има предпочтания към по-консервативна форма на управление, отколкото е предвидено от Търновската конституция, защото смята, че българският народ все още не е готов за упражняване на пълни политически права. Затова той приема със задоволство поканата на Батенберг да дойде в България и да използва своето влияние, за да нарека църквата да окаже пълна подкрепа на политиката на князя. Но екзархът в никакъв случай не се превръща в оръдие на правителствената политика. Минавайки през Източна Румелия, той обсъжда положението с местни политици и се съгласява с тях, че макар и двете партии да са злоупотребили със свободите, дадени им от конституцията, би било опасно да се даде на княза неограничена власт. В София Йосиф свиква на 26 май / 7 юни събрание с участие на водачите на двете партии, на което се опитва да им внуши, че е по-разумно да си сътрудничат след изменения в конституцията, отколкото да предоставят пълния контрол в ръцете на Батенберг. Но съперничеството между партиите ги е отвело твърде далеч, за да позволи един лесен компромис и в края на краишата екзархът е принуден да подкрепи безусловно предложениета на княза⁴⁴.

Консерваторите не гледат много сериозно на аргумента на екзарха, че ако помогнат на Батенберг да получи пълен контрол, то би могъл да управлява и без тяхната помощ. Те имат основание да смятат, че князът няма да ги предаде, и атакуват в своите вестници либералите

без задръжки. В това отношение стигат дотам да ги наричат „най-лошите анархисти, най-лошите революционери, най-лошите врагове на народа, бивши шпиони на турска служба, хора без образование, изхвърлени на времето от училищата, дето са учили, без свободни професии и без положение в обществото, хора, омърсени в очите на народа, потънали в дългове, безсръбни, петимни да продадат душа и вяра на каква да е цена, такива са либералите“. Докато самите консерватори са „едно малцинство, състоящо от зрели, опитни, мислещи и патриотични хора, които напразно вдигаха глас за една по-мъдра и благоразумна политика...“⁴⁵.

Но това е едно крайно виждане на положението, изразявано от по-младите консерватори като Греков, Начович, Стоилов и Горбанов, които не са играли никаква роля в освободителното движение. По-старите консерватори са склонни да се съгласят с Екзарх Йосиф, че е опасно да се подкрепя безрезервно князът, а Икономов в частност обвинява руснаците, че се намесват в българските работи и предизвикват смут, като дават противоречиви съвети на противостоящите си групи. Но с приближаването на деня на изборите и с изчезването на надеждите за компромис дори и по-старите консерватори се обединяват около княза и самият Икономов става председател на Великото народно събрание⁴⁶.

Изборите се провеждат на думи съгласно приетия изборен закон, който е малко изменен от либералите през декември 1880 г. В действителност пълният контрол на правителството му дава съвършена сигурност в победата, каквато и либералите имат преди, и само в Търново последните успяват да изберат четирима свои водачи. Както отбелязва един британски наблюдател, „результатът от изборите, проведени при такива условия, бе предрешен въпрос...“⁴⁷. Откритото на 1/13 юли в Свищов Велико народно събрание приема с единодушие княжеските предложения⁴⁸.

РЕЖИМЪТ НА БАТЕНБЕРГ, 1881 – 1882 г.

Като разглежда първите месеци от самостоятелното управление на Батенберг, австрийският дипломатически агент характеризира точно положението, когато казва, че „събранието в Свищов можа да създаде една диктатура, но не и диктатор“⁴⁹. С решението на Великото народно събрание на княза се дава почти неограничена възможност да променя конституцията по свой вкус, но липсата на опит и устойчивост не му позволяват да преодолее препятствията по своя път. Той трябва да разчита на консерваторите и руснаците за приемането на неговите предложения. След като получава пълен контрол, князът е изправен пред проблема да запази тяхната вярност, докато продължава да осъществява своите планове. Именно в тази задача липсата на толкова важното държавническо изкуство го води към пълен провал. Както отбелязва един от консервативните водачи, Батенберг би бил чудесен монарх в една стабилна и добре организирана държава, но се оказва неспособен да овладее положението в България⁵⁰.

След като завършва своята задача в Свищов, ген. Ернпрот подава оставка. Батенберг уверено назначава кабинет без министър-председател и с няколко компетентни мъже. Стоилов поема временно портфейла на външен министър, но скоро бива освободен от това задължение от д-р Вълкович, консерватор, който преди Освобождението е служил като лекар в турската армия. Министерството на вътрешните работи и военното министерство са поверени на полковник Ремлинген, руснак, а на просвещението – на чешкия учен д-р Иречек. Министерствата на правосъдието и финансите са управлявани от с нищо незабележими чиновници⁵¹.

Батенберг незабавно почва реализирането на първата и в много отношения най-важна точка от програмата си за преобразования – създаването на Държавен съвет.

Въпросът за горна камара вече е бил предмет на разгорещени спорове на Учредителното събрание и предложението за Държавен съвет по същество засяга същите въпроси. Но доколкото либералите са временно отстранени от политическата сцена, борбата за контрол върху новия съвет се води между консерватори и руснаци. Консерваторите се стремят да насочат развитието на страната към образеца на една германска монархия, а руснаците, решени да се възползват от новото положение, за да наложат своите интереси, подкрепят други проекти за новата институция⁵².

Консерваторският план, представен от Стоилов и Вълкович, предвижда един съвет, който би бил изцяло под контрола на князя. Това би им осигурило силно и постоянно положение в управлението, на каквото не биха могли да се надяват в Народното събрание. Руснаците от своя страна смятат, че тяхното влияние би било по-голямо, ако съветът не е изцяло под влиянието на Батенберг. Затова Хитрово и проф. Дринов изработват един проект, който предвижда две трети от състава на съвета да се избира, поставяйки го по такъв начин извън непосредствения контрол на князя и консерваторите. В същото време полк. Ремлинген започва преговори с Цанков, за да опита да върне либералите в орбитата на руското влияние⁵³.

Приетият най-сетне с манифеста от 14 / 26 септември устав на Държавния съвет се основава на предложението на Дринов, който се опасява от установяването на господство в българските работи на князя и на подкупната чиновническа класа. Той е съгласен, че конституцията се нуждае от изменение, но желае на либералните водачи да бъде разрешено да участват в новата институция. Съветът трябва да се състои от двадесет членове, осем от които се избират чрез непряка система на гласуване. На правителството трябва да бъде представен списък на кандидатите, които могат да бъдат само български граждани, на възраст тридесет години и нагоре и вече са заемали отговорни държавни постове. От двадесетте кандидати, получили най-много гласове, князът избира осем, ко-

ито стават членове на Съвета за тригодишен срок. Останалите четириима се назначават от княз без ограничение-то за тригодишен мандат. Освен редовните членове на Съвета, на пленарните му заседания могат да присъстват и вземат участие в разискванията по предмети, свързани с техните специални интереси, членовете на кабинета и един епископ, а за консултации могат да се привикват и чуждестранни специалисти⁵⁴.

Съветът трябва да изпълнява няколко функции. По отношение на законодателната власт всички законопроекти, внасяни в Народното събрание, трябва да бъдат представяни първо на Съвета за одобрение, а финансовите законопроекти се разглеждат специално. През него минават също и всички укази, издавани от княза по сила-та на даденото му от Свищовското събрание право. В ад-министративната област освен да дава мнение по всеки въпрос, представян от правителството, Съветът изпълня-ва функциите на върховен съд по административни спо-рове и има съвещателни функции по отношение на онези въпроси, които не могат да бъдат решени от обикновени-те административни органи. По отношение на местното управление Съветът трябва да се превърне в централен орган, който урежда финансовите и юридическите въпро-си, възникващи между отделните области. И най-сетне, новият съвет трябва да служи като пазител на конститу-цията, като предупреждава княз за случаите на наруша-ване на основния закон, които може да открие⁵⁵.

След като е взето решението по формата на Държав-ния съвет, съперничеството между консерваторите и рус-наците се съсредоточава върху изборите за новото тяло. Проведени под надзора на министъра на вътрешните ра-боти Ремлинген, изборите създават впечатление за въз-можно връщане на влияние на либералите. Те обаче про-дължават да бъдат резервираны и техните водачи отказ-ват да участват в изборите на основание, че това би озна-чавало мълчаливо приемане на княжеския преврат. Ре-зултатът е съкрушителна изборна победа на консерватор-ите и едва след известно жонглиране с резултатите от

изборите Ремлинген успява да вкара петима либерали в двадесетицата на получилите най-много гласове. Следва дълга препирня по установяване на истинността на резултатите, която не прави чест на никоя от страните. Дринов, който е русофил и съчувства на либералите, е смятан от повечето хора за най-подходящия кандидат за поста председател на Съвета и няма причини да не се вярва, че под неговото ръководство Съветът не би се превърнал в един наистина национален орган, освободен от партизанщината, която го характеризира отначало. Но споровете по изборите пораждат такава враждебност, щото Дринов решава окончателно да се откаже от участие в Съвета, а на 31 декември / 12 януари Батенберг реорганизира основно кабинета. Греков и Начович са назначени за министри на правосъдието и на вътрешните работи, а Крилов става военен министър. В Министерството на просвещението Иречек е заменен от Теохаров, неизвестен руски чиновник⁵⁶.

Това е голяма победа за консерваторите и е направен нов опит да се постави на крака Държавният съвет. Председателският пост е поет с колебание от Икономов, който е лоялен консерватор в Учредителното събрание, но сега се обявява в полза на сътрудничеството с либералите, което е за предпочитане пред господството на руснаците. Всъщност основната причина да приеме новия пост е намерението да вземе инициативата за постигане на примирение между двете партии с крайна цел да бъде възстановена конституцията в променена форма. При тези обстоятелства на 26 януари / 7 февруари 1882 г. бива открит Държавният съвет, половината от членовете на който са лоялни консерватори, а останалите либерали или видни българи от Румъния, които не са придобили още определени политически възгледи. Обстоятелството, че руснаците се примиряват с консервативния Съвет, се разглежда от британския агент като признак на това, че те не вярват той да просъществува дълго⁵⁷.

Каквито и надежди да има Икономов за спечелване на либералите на своя страна, те скоро изчезват. През

първите месеци след Свищовското събрание либералите започват да гледат много сериозно на руското влияние в България и се водят разговори за организиране на гражданско неподчинение срещу княжеското правителство. Под ръководството на Цанков обаче либералите скоро разбираят, че опасността от силен абсолютистки режим на князя, консерваторите и руснаците, е малка. При тези обстоятелства за тях изглежда много по-полезно да се преговаря с двете групи и ако е възможно, да се засилият търканията между тях, отколкото да застанат веднага на страната на консерваторите. Затова те се въздържат от участие в Съвета и в навечерието на неговото учредяване публикуват партиен манифест, който отхвърля всякааква друга възможност освен пълното възстановяване на конституцията. Като използват най-общи понятия, те умело насочват своята програма срещу най- slabите страни на княжеския режим. Либералите заявяват, че няма да приемат друго законодателство освен това, прокарано от законно Народно събрание. По въпроса за железопътното строителство ще се вземат предвид само националните интереси, но в същото време ще се поддържат тесни връзки както с Русия, така и с непосредствените съседи. Честността и добрата работа на всички клонове на управлението се приемат за нещо естествено и се създава впечатлението, че ако руснаците помогнат на либералите да си възвърнат властта, това ще бъде твърде изгодно за тях⁵⁸.

Първоначално се изразява изненада от това, че Батенберг иска да се създаде Държавен съвет, който изземва голяма част от властта от ръцете му. Но скоро става ясно, че князът има ограничена възможност да упражнява властта си самостоятелно. Престижът на Русия е толкова голям, че когато се сблъска с един монарх, който е загубил народната подкрепа, руският дипломатически агент може да упражни натиск, срещу който Батенберг не може да се съпротивява, без да опълчи срещу себе си всички руски чиновници. Кабинетът, подсилен през януари 1882 г. с консервативни водачи, е неспособен да противодейства на руското влияние. Както отбелязва авст-

рийският дипломатически агент по това време, „на са-
мия кабинет му липсва еднородност, инициатива и ав-
торитет и той няма нито власт, нито контрол върху функци-
ите на административната машина, ако това понятие
може да бъде приложено по отношение на зародишната
форма на организацията на гражданските служби в Бъл-
гария“⁵⁹. Една от главните цели на Държавния съвет е да
се създаде едно силно управително тяло, на което князът
може да се опре и което в същото време да поеме крити-
ката, насочена срещу режима. Толкова по-голямо е разо-
чарованието му да види, че Съветът, отслабен от съпер-
ничеството на руснаци и консерватори и от неучастието
на либералите, е неспособен да вземе инициативата в
преустройството на управлението, което Батенберг сери-
озно желае да осъществи. В края на пролетта се разпрос-
траняват слухове, че князът обмислял нещо, подобно на
таен съвет, който да компенсира недостатъците на Дър-
жавния съвет, но такъв никога не се осъществява⁶⁰.

Главната причина за провала на режима на Батен-
берг да установи управление на реда и авторитета е пъл-
ната липса на сътрудничество между двете групи негови
поддръжници, консервативните политики и представите-
лите на руското правителство, а ябълката на раздора е
железопътният въпрос. Станало е вече традиция на рус-
ката политика в България тя да търси укрепване на свои-
те позиции чрез строителство на железопътна линия от
Дунава до София и една от главните задачи на Хитрово е
постигне осъществяването ѝ⁶¹. По време на Каравелово-
то правителство от 1880 – 1881 г. железопътният въпрос
загубва актуалност, но сега интересите на Поляков и
Гинзбург са отстоявани с подновена енергия от техния
агент Струве. Той настоява за даване на неограничена
концесия за строителство на железопътната линия и едва
след като му е напомнено, че Народното събрание все
още има окончателната дума по финансовите въпроси,
той се съгласява да ограничи временно своята дейност до
землемерско проучване на новата линия, за която услуга
са му обещани 300 000 франка⁶².

Реалната опозиция срещу руския проект идва от страна на консерваторите. Те се противопоставят на руското икономическо проникване не по силата на някакви общи принципи, а защото са против монопола върху инвестициите, който Русия се опитва да получи. Под ръководството на българския предприемач Хаджиенов, подпомаган от френския финансист Кейе, консерваторите подкрепят един железопътен проект, който не само би служил на патриотичната цел да се отстраният чуждите предприемачи, но би бил и чудесна инвестиция за тях самите и за техни приятели⁶³. Железопътният въпрос е още повече усложнен от поканата на Австрия да бъде продължено съвещанието по уреждането на въпроса за линията Виена – Цариград, което е прекъснато през юни 1881 г. поради закъснение на турските комисари⁶⁴. Това напомняне, че България има задължения, които трябва да уреди, преди да се заеме с някакви други планове, не прекратява обаче съперничество по въпроса за линията от Дунава.

Има и други източници на търканията с руските представители, които имат за резултат отслабването на режима на Батенберг. Бунтът в Херцеговина поставя Батенберг в доста неудобно положение. Неговото приятелство с Австрия и принципите за монархическия авторитет му внушават симпатия към виенското правителство, която е грубо разърсена, когато Хитрово започва организирането на доброволци в помощ на братята славяни. Така че князът е принуден да прави избор между двамата си най-верни поддръжници по времето на преврата и в крайна сметка той отново се противопоставя на плановете на Хитрово. Той отказва да даде своята лепта за една подписка, организирана от руснаците, и забранява и на своите адютанти да го сторят. Враждебността, породена от това първо остро разногласие с руските съветници, е скоро подсилена от дисциплинарни проблеми в армията, в които князът подкрепя българските офицери⁶⁵.

Разширяващият се разрыв между княз Александър и различните му поддръжници, които формират единен

фронт през пролетта и лятото на 1881 г. и особено влизането на консервативните водачи в кабинета на 31 декември 1881 / 12 януари 1882 г., окуражават либералите да настояват за възстановяването на Търновската конституция. Руснаците също имат заслуги за връщането на либералите на политическата сцена. Сблъскал се с отказа на консерваторите да му сътрудничат в осъществяването на неговите планове, Хитрово се обръща към Цанков с цел да окаже натиск върху консерваторите отвътре. Докато Каравелов и Славейков отиват в доброволно изгнаничество в Източна Румелия и продължават борбата срещу князя чрез подновеното издаване на „Независимост“⁶⁶, Цанков остава в София. Чрез Балабанов, бившия консерватор, който напуска колегите си след преврата, Хитрово влиза във връзка с Цанков. През януари 1882 г. Цанков свиква няколко събрания в дома си, събирайки в някои случаи до деветдесет либерали наведнъж, много от които са чиновници. Предвид непосредствената връзка на Хитрово с възраждането на либералите арестуването на Цанков на 6 / 18 февруари и интернирането му в провинциалния град Враца се разглежда като удар, насочен срещу руснаците⁶⁷. Мярката е предприета тихо и не предизвиква насилие. Както Стоилов обяснява на британския агент, „г-н Цанков направи София център на своята агитация и... неговото отстраняване стана необходимо, за да се успокоят умовете на онези лица, които бяха възбудени от интригите на г-н Цанков“⁶⁸.

Но положението на консерваторите е твърде сериозно, за да могат да се освободят от либералите по такава бърза процедура. В София от Сукнаров е създадено Централно бюро на Либералната партия и то се заема активно с организиране на митинги и агитация за възстановяване на конституцията. Либералите са подпомогнати в своите усилия от някои от най-видните от своите бивши противници, като Балабанов и Бурмов, и изработват програма, в която се признава необходимостта от конституционна реформа. Техният план е да се състави национално правителство, включващо водачи от двете партии, което би

подготвило необходимите изменения на конституцията с помощта на Държавния съвет⁶⁹. Като опитва да спаси положението преди руснаците да подкопаят неговия режим, Батенберг „накарва да бъде информиран един от либералните водачи, че той би бил готов да се съгласи с всяко едно споразумение, постигнато от двете партии, и би формирал в такъв случай едно смесено правителство...“ Неговото единствено условие е Начович да остане в кабинета⁷⁰. Но още не е дошло времето за такъв компромис от страна на либералите, особено след като те се надяват да постигнат много повече с помощта на руснаците. Либералната агитация продължава и в края на март е издаден указ, който ограничава свободата на събранията⁷¹.

По време на режима на Батенберг в България се заражда работническото движение. В него са най-активни печатарските работници. В София след Освобождението са организирани четири печатници и заетите в тях идват от Букурешт, Браила и Виена. В резултат на това се формира ядро от интелигентни и поне през първите години относително благоденстващи работници. Превратът от 1881 г. и едновременноят упадък след първите години на благосъстояние, дължащ се главно на разширяването на пазара на работната сила, водят до появата на значително недоволство. Тези настроения намират израз в няколко вестника, които проповядват разновидности на християнския социализъм и настояват за синдикалното обединяване на работниците, и вземат също формата на стачки, от които две се провеждат през 1881 г. Те обаче си остават изолирани случаи и трябва да минат доста години, преди работническото движение да се превърне във важен фактор в политиката⁷².

Към края на април либералната опозиция е поставена под контрол благодарение на действията на правителството, но Батенберг продължава да смята, че е нужна твърда ръка на кормилото. Както споделя пред австрийския агент, две условия трябва да бъдат изпълнени, преди той да може да продължи с реформите: Хитрово да бъде

заменен от по-надежден чиновник и да бъде доведен някой способен европеец, който да организира администрацията в страната⁷³. Верен на своето военно образование, князът е очевидно убеден, че ако един твърд и честен човек сложи в ред механизма, то политическата система ще може да действа без подкрепата и сътрудничеството на българските държавници. Като обвинява Хитрово за интриги с либералите и създаване на недоволство сред руските офицери на българска служба, княз Александър заминава през май за Санкт Петербург. Той вече е получил съгласието на императора за отстраняването на Хитрово и главната му цел е да получи един руски генерал, на когото да може да разчита. След като открива, че не ще може да се ползва повече от услугите на Ернрот, той се съветва с Аксаков и Катков, които показват голяма отзивчивост към борбата му с „нихилистите“, и най-сетне урежда назначаването на двама генерали в България: на Соболев като министър-председател и на Каулбарс като военен министър⁷⁴.

В ТЪРСЕНЕ НА СТАБИЛНОСТ, 1882 – 1883 г.

На 23 юни / 5 юли 1882 г. с активното сътрудничество на консерваторските водачи Греков, Начович и Вълкович е формиран новият кабинет. Обстоятелството, че и князът, и консерваторите се обръщат за помощ към Русия след опита с Хитрово, може да бъде обяснено само с тяхната пълна неспособност да управляват страната без външна подкрепа. Тяхната единствена надежда е, че руските генерали ще ги поддържат със своя авторитет без излишна намеса в местните работи. Именно в тази надежда те скоро ще бъдат разочаровани⁷⁵.

Веднага след пристигането си в България ген. Соболев отива във Варна, за да бъде приет от княза, който желае да спечели доверието на новия си министър. Князът вече разбира, че не след дълго време ще трябва да се вър-

не към нормалната форма на управление и се надява при управлението на Соболев да бъде постигната значителна политическа стабилност, която да позволи разработването на задоволителни конституционни промени. Програмата на Соболев е напълно в съответствие с тази гледна точка. Той възнамерява да използва строго законни методи и да позволи изразяването на мнения в печата, макар да не желае да се намесва в местната политика. Има също намерение да отклони Батенберг от курса, който той е поел през юли 1881 г., и да подготви пътя за връщането към една или друга форма на конституционно управление. В същото време той възнамерява да направи всичко възможно за развитието на икономическите връзки между България и Русия⁷⁶. Като първа стъпка князът и неговият министър решават да се приеме нов избирателен закон, с който да се въведе непряка система на гласуване с имуществен и образователен ценз за избирателите. Държавните служители няма да имат право да бъдат избирали в новото Народно събрание, което ще бъде с намалена численост и с председател и заместник-председатели, назначавани от княза⁷⁷.

Колкото до формата на ревизираната конституция, княз Александър формулира един план, който е логически резултат както от неговото хесенско възпитание, тъй и от опита му в България. През пролетта на 1882 г. той информира британския дипломатически агент, че „би желал да управлява по конституционен начин, но би било невъзможно да обнародва с указ една конституция, която да има някакъв шанс да функционира успешно“. Преди да се стигне до най-доброто решение, трябва да се натрупа доста опит. „Той обаче би настоявал незабавно за три неща, а именно намаляването на броя на депутатите в камарата, промяната на избирателния закон, така че депутатите да бъдат избирани чрез двойно гласуване, и създаването на втора камара“⁷⁸.

След три месеца князът започва да подготвя по-подробно конституционните изменения, които възнамерява да направи, и дава да се разбере, че в бъдеще няма да

има никакви съмнения относно характера на отношенията между изпълнителната и законодателната власт. Той доразвива с голяма откровеност своите виждания в присъствието на изпълняващия длъжността британски дипломатически агент: „Негово Височество... заяви, че конституцията ще бъде такава, каквато той я разбира; че съгласно нея монархът ще бъде облечен в пълната изпълнителна власт и че правителството няма да бъде зависимо по отношение срока на своето управление от враждебно гласуване на представителите на народа“, „макар че“, продължи Негово Височество, „аз никога не бих държал на власт министри, за които бих имал основание да съм ясно, че са против истинските чувства на нацията.“ ... Но докато... не се появи едно ново поколение българи, способни да участват в управлението на страната, Негово Височество ще бъде облечен с много повече власт, отколкото са предвиждали създателите на предишната конституция, с която ръцете му са изцяло вързани, така че е невъзможно да бъде справедлив към самия себе си или към приетата като своя страна“⁷⁹.

Князът и неговите консерваторски поддръжници са в пълно съгласие относно същността на изменениета в конституцията, а Батенберг несъмнено почерпва някои от идеите си от такива източници като мемоара, представен му от Стоилов в навечерието на преврата⁸⁰. По-определената представа за изменениета, които те имат предвид, той би могъл да получи от предложенията, които те публикуват през пролетта на 1881 г. Те искат двукамарна система с намаляване на броя на депутатите, непреки избори и никаква форма на сътрудничество между партиите, което би могло да означава само отменяне на парламентарната система⁸¹. Тези възгледи не се различават от ония, които те застъпват в Учредителното събрание, и всъщност представляват единствената форма на управление, при която група като тази на консерваторите би могла да се надява да упражнява никакво влияние.

По време на трите паметни години след изработването на конституцията основните възгледи на либералните

водачи се променят толкова малко, колкото и тези на техните опоненти. Както и през пролетта на 1879 г. Петко Каравелов отново изпъква като най-ревностен защитник на политическите виждания, които извлича от изучаването на британска система. От своето доброволно изгнаничество в Източна Румелия той публикува подробна и научно обоснована защита на вижданията на своята партия, която си остава един от забележителните политически документи на този период⁸².

Като изхожда от принципа, че „най-добрият лек за повечето, ако не за всичките обществени болести е свободата“⁸³, Каравелов насочва своята атака срещу трите основни изменения, застъпвани от неговите опоненти: двукамарното събрание, намаляването на броя на депутатите и непрякото гласуване. Той започва с предупреждение срещу тенденцията да се подражава повърхностно на западните институции. Наистина практически всички западни страни имат двукамарни законодателни събрания, но това не се дължи на обстоятелството, че еднокамарните системи са били изпитани и са се провалили. По-скоро това е резултат от компромиса между новите сили на реформата и традиционните интереси, представени от монархията, аристокрацията и духовенството. Именно за да бъдат задоволени последните групи, е намерено за необходимо да се създадат горните камари, а не в резултат на убеждението, че единствената камара би била неефикасна. Духовенството е в особена степен отговорно за ограниченията на демокрацията на Запад. „Духовенството всяко е било противно на всичко, що носи името свобода и самоуправление“, пише Каравелов. „То винаги е благославяло политическото робство и деспотизма, и ги е възхвалявала като царство Божие на земята...“⁸⁴.

Колкото до Англия, човек не трябва да се заблудява от съвършените институции и теоретическата власт, упражнявана от Камарата на лордовете и короната. „Ние мислим, че желанието на европейците да прилагат всички английски учреждения, без внимателно в тяхното практикуване, е една от най-главните причини, че

парламентаризъмът претърпя доста големи несполуки“, пише либералният водач⁸⁵. Всъщност самите британски коментатори признават, че Камарата на общините упражнява истинската власт, казва той, несъпътвана от теоретическите ограничения на горната камара и монарха. Очевидното заключение, до което могат да стигнат българските политици, е, че предвид на простата социална структура на страната те не могат да прилагат по-точно уроците от английския опит, освен като подкрепят еднокамарната система. Самото обстоятелство, че и руснациите в техния проект за Органическия устав и западните сили в изработения за Източна Румелия устав предвиждат една камара, придава тежест на този възглед⁸⁶.

Има две критики на еднокамарната система, приема Каравелов, които заслужават разглеждане, че тя ще бъде тиранична и че законодателството няма да бъде подложено на внимателното разглеждане, каквото би могло да получи в горната камара. Каравелов признава, че тиранията често бива резултат от контрола на малки групи върху държавата, но не вижда такава опасност, ако събранието е избрано на основата на общото избирателно право. Той обаче допуска опасността, от която се страхуват най-много неговите критици, че мнозинството ще упражнява тиранична власт над малцинството, че неграмотните селяни ще експоприират малката класа на търговците и земевладелците, но отново смята, че колкото по-широка е основата на народното представителство, толкова по-малко основания ще има за опасения от тирания. За да докаже това положение, Каравелов посочва примера на революционните законодателни събрания във Франция, без очевидно да разбира, че се съгласява с едно от основните предположения на консерваторите. Като разглежда крайностите на Френската революция, той посочва, че „тия примери, ако доказват нещо, то доказват не деспотизма на една камара, но до какво изстъпление и деморализация може да бъде доведен един народ, който систематично е бил подлаган на тирания много поколения наред“⁸⁷. Не е ли дългото потисничество

на турското господство, посочено от Стоилов, причината, която прави българският народ неподгответен за бързата промяна към неограничено самоуправление? Второто възражение, че единствената камара ще претупва разглеждането на проектозаконите, не е достатъчно сериозен аргумент за Каравелов. Ако в събранието бъдат избрани способни хора, то качеството на законодателството не ще зависи от конкуренцията на втора камара и уважението към законите ще нарасне, ако народът знае, че те са създадени от неговите собствени представители⁸⁸.

След като посвещава основните усилия за опровергане на нападките срещу еднокамарната система, Каравелов отделя по-малко време на другите въпроси. Предложението за намаляване на броя на депутатите очевидно е насочено към ограничаване на властта на либералите и той не вижда теоретически аргументи в негова подкрепа. Българското събрание не е по-голямо от онези в други страни с подобни размери и в сегашната му форма има повече авторитет в страната и предлага много по-малко възможности за господството на личните интереси, отколкото ако би било по-малко тяло. По-нататък едно малко събрание би проявило тенденция към загубване на законодателния си характер и би възприело някои административни функции. Разходите за едно голямо събрание възлизат само на една част от бюджета и шансовете, то да включва по-талантливи и способни депутати, са по-големи, отколкото ако би било по-малочислено⁸⁹.

Последният въпрос е за непряката система на гласуване. Тук Каравелов отново подхожда към него от теоретична гледна точка, макар да разбира, че основната цел на опонентите му е да намалят властта на либералите. Той посочва обстоятелството, че непряката система не се прилага широко. В случая с президентските избори в Съединените щати тя не е нещо повече от една формалност, а в Прусия и Румъния има специални условия, които са дали основание за избирателната процедура. Ако би била въведена в България, тази система на гласуване би дала непропорционална власт на лицата с влияние в местните

работи, застрашавайки правата на групите, които са в малцинство. Би било също така трудно за пасивните избиратели да приемат сериозно своите задължения, след като имат малко пряко влияние върху крайния резултат от изборите. От една страна, прятото самоуправление е единствената практическа форма на политическо образование на народа, защото именно във връзка с масовата агитация по училищното и църковното дело са възпитани първите отговорни граждани в България⁹⁰.

Каравелов привършва своята защита на Търновската конституция с предупреждение против прибързани и безредни промени в основния закон на страната. Той допуска, че има основания да се иска подобряване на конституцията, но настоява необходимите промени да се извършват постепенно, като се използват механизмите, предвидени от самата конституция. Има голяма опасност, че хората с известно образование – интелигенцията, в своето нетърпение ще въведат избирателни ограничения и ще се превърнат в отделна класа. Ако те сторят това, с положителност ще загубят доверието на народа като цяло, защото „може да се влияе на народа само дотогава, докато той не почне да подозира, че вашите интереси не са същите като неговите“. И ако интелигенцията загуби доверието на народа, тя не може да разчита на неговата подкрепа по време на национална опасност⁹¹.

Докато продължава обсъждането на предложенията за конституционни реформи, вниманието на Батенберг е погълнато от бързото разпадане на съюза, който е уредил между консерваторите и руснаците. По времето на формирането на новия кабинет князът информира австро-иския агент, че го смята за последен опит за сътрудничество с руснаците. С голяма доза самоувереност той настоява, че „неговото желание е с избора на двамата генерали да направи последна отстъпка на принципа на руското надмощие, но в случай че този нов опит се провали както всички останали, той ще гледа на себе си като освободен от по-нататъшни задължения да управлява България с подкрепата на Русия и ще основава своята политика изк-

лючително на собствените интереси на България”⁹². Господстващата роля, която руските генерали имат намерение да играят, скоро става очевидна и положението на българските членове на кабинета се свежда до това на титулярни шефове на техните министерства⁹³.

Враждебността между руснаците и техните български колеги се проявява по време на сесията на новото Народно събрание, която почва през декември 1882 г. Консерваторите се надяват, че Събранието ще изиграе ролята на спирачка за руските амбиции, тъй като би показало, че общественото мнение в България не одобрява руските планове⁹⁴. Вместо това то се превръща в арена, на която се проявяват всички различия в мненията. Въпреки очакванията на някои от наблюдателите, че руснаците могат да помогнат на либералите в изборите, те не го правят и новият избирателен закон дава на консерваторите съкрушителна победа. При численост на депутатите, сведена до деветдесет, приятелите на Батенберг успяват да изработят избирателен закон, който да отговаря на техните вкусове. Избирателните цензове изискват или притежаването на недвижима собственост или упражняването на свободна професия, макар че са направени изключения за онези със средно образование и за офицерите. С помощта на този закон и с активната намеса на правителството победата на консерваторите е неизбежна и те са вече подгответи да окажат по-сериозна съпротива на руските искания⁹⁵.

Резултатът от това премерване на силите е ожесточена борба по няколко въпроса. Първият от тях е за драгунския корпус, който руснаците създават в качеството на специална полицейска сила. Той предизвиква голямо недоволство в страната и Събранието се опитва да го саботира, като отказва да отдели необходимите средства в бюджета. Но по този въпрос князът е съгласен с руснаците и по негово настояване Събранието в крайна сметка отстъпва⁹⁶.

Когато идва редът на въпроса за железниците обаче, руснаците откриват още веднъж, че не могат да разчитат

на подкрепа от страна на Батенберг. Още щом като научават, че руските генерали ще бъдат доведени в България, консерваторите предвиждат, че ще имат проблеми с дългата опашка от руснаци, настояващи за договори и концесии⁹⁷. Те сега се противопоставят открито на руснациите, като приемат закон, който предвижда отделянето на сума за землемерското проучване на линията от Дунав до София, но в същото време предвижда това да бъде сторено от правителството. Стига се до пълно скъсване със Соболев и падането на консерваторите става само въпрос на време⁹⁸.

По време на тази криза руснациите не проявяват никакво разбиране на българската гледна точка. Австрийският дипломатически агент естествено се интересува от това засилване на руското влияние и рисува една мрачна картина на положението през януари 1883 г.: „Двамата генерали не обръщат никакво внимание на особената чувствителност на българската национална гордост, нито се приспособяват към формата на управление, вече установена в страната. Режимът, който те опитват да създадат в страната, е военна диктатура на двама души... Очевидно князът иска да запази двамата генерали, докато успее да покаже чрез абсурдността на тяхното управление невъзможността да бъде управлявана страната от руски министри“⁹⁹.

През март 1883 г. консерваторите в кабинета най-после подават оставка в резултат на опита от страна на генералите да попречат на митрополит Мелетий Софийски. Той е известен русофилски настроен духовник, когото Стоилов по заповед на Екзарха трябва да интернира в Рилския манастир. По своя произход въпросът е църковен и решението срещу митрополита е взето от Светия синод. Но Соболев го възприема като пряко накърняване на руските интереси и опитва да се намеси в правомощията на Стоилов, като връща митрополита. Инцидентът сам по себе си не е толкова важен, но последвалата оставка на консерваторите – членове на кабинета, оставя руските генерали в пълна изолация¹⁰⁰.

Това събитие отбелязва края на опита на княз да управлява страната с обединената помощ на консерваторите и руснаците. Александър научава доста неща след преврата и вече определено разбира, че държавническото изкуство е нещо повече от това да се издигат прегради срещу неудържимия прилив на народния суверенитет, много повече от това да се намерят кадърни специалисти, които да оглавяват министерствата. Опитът постепенно го учи, че да поделя своите правомощия с едно амбициозно законодателно събрание е по-малко унизително от това да се подчинява на заповедите на руските чиновници. Към пролетта на 1883 г. той е готов да разглежда внимателно въпроса за такава форма на управление, при којто консерватори и либерали да съществуват съвместно в дух на взаимна търпимост. Колкото до Търновската конституция, определени промени трябва да се направят, но те могат да почакат и по-спокойни времена. Окуражен от тези скромни очаквания, княз Александър не без удоволствие вижда двамата руски генерали, отчуждени от техните консерваторски поддръжници. Ще успее ли да се възползва от възможността да формира едно лоялно и популярно правителство, свободно от руска намеса?

БЕЛЕЖКИ КЪМ ГЛАВА VIII

¹ Гирс до Хитрово, 8/20 април 1881 г., цит. по: **C. Сказкин**. Конец австро-русского-германского союза (Т. I; Москва, 1928), I, 239; **E. Corti**. Alexander von Battenberg. Sein Kampf mit den Zaren und Bismarck (Wien, 1920), 108 – 109.

² **C. Сказкин**. Пос. съч., I, 241 – 242; **A. G. Drandar**. Cinq ans de règne. Le prince Alexandre de Battenberg en Bulgarie (Paris, 1884), 72 – 73; **Hans Klaeber**. Fürst Alexander I. von Bulgarien. Ein Lebensbild. (Dresden, 1904), 98 – 100; Буриан до Хаймерле, **Н. Н. С.**, XV.18, №. 7, София, 24 март 1881 г.

³ **П. А. Матвеев**. Болгария после Берлинского конгресса. Исторический очерк (С. Петербург, 1887), 81 – 83; **A. Koch**. Fürst Alexander von Bulgarien. Mittheilungen aus seinem Leben und seiner Regierung nach persönlichen Erinnerungen (Darmstadt, 1887), 72 – 74.

⁴ Ласелз до Гренвил, **F. O. 78/3308, №. 11**, София, 10 февруари 1881 г.

⁵ Ласелз до Гренвил, **F. O 78/3308, No. 19**, София, 14 март 1881; Буриан до Хаймерле, **Н. Н. S., XV.18, No. 7**, София, 24 март 1881 г.

⁶ **Spiridon Gopčevic.** Bulgarien und Ostrumelien mit besonderer Berücksichtigung des Zeitraumes von 1878 – 1886 (Leipzig, 1886), 197; **A. Koch.** Op. cit., 87 – 88; **H. Kläber.** Op. cit., 201; **E. Corti.** Op. cit., 109; в русенския в. „Работник“, (бр. 14, 1/13 март 1881 г.) се появява статия, в която с одобрение се споменава за убийството на императора, цит. в: **Д. Маринов.** Стефан Стамболов и новейшата ни история (Летописни спомени и очерки) (София, 1909), 157.

⁷ Буриан до Хаймерле, **Н. Н. S., XV.18, No. 10**, София, 5 май 1881 г.

⁸ Кумани до Гирс, Виена, 26 април/8 април 1881 г. и 28 април/10 май 1881 г., цит. в: **C. Сказкин.** Пос. съч., I, 24; и свидетелството на самия **К. Г. Ерапорт.** К новейшей истории Болгарии. – Русская старина, LII (1886), 477.

⁹ **Държавен вестник**, III, ' 26 (29 април/11 май 1881 г.), 201.

¹⁰ **Държавен вестник**, III, ' 30 (13/25 май 1881 г.)

¹¹ Документите от архива на руското Министерство на външните работи, цит. в: **C. Сказкин.** Пос. съч., I, 238, разкриват достатъчно ясно, че държавния преврат на княза не е получавал предварителното одобрение на руското правителство; противните виждания поддържани от **M. Н. Покровский.** Дипломатия и войны царской России в XIX столетии (Москва, 1923), 346, се оказват по такъв начин неправилни.

¹² **C. Сказкин.** Пос. съч., I, 241 – 242.

¹³ Шепелев до Милютин, Виена, 28 април/10 май 1881 г., цит. в: **C. Сказкин.** Пос. съч., I, 243; Елиот до Гренвил, *Parliamentary Papers, XCIVIII (1881)*, „Bulgaria, No. 1. Correspondence Respecting the Affairs of Bulgaria“ (по-нататък цит. Р. Р.), Vienna, May 10, 1881.

¹⁴ **C. Сказкин.** Пос. съч., I, 243 – 244.

¹⁵ Пак там, I, 242 – 243.

¹⁶ Лишин до Гирс, София, 30 април/12 май 1881 г., цит. пак там, I, 244.

¹⁷ Пак там, I, 245.

¹⁸ Препечатан от Санктпетербургския Правительственный вестник в **Държавен вестник**, III, 36 (30 май/11 юни 1881), приложение; **C. Сказкин.** Пос. съч., I, 242, 246 – 248; **П. Милков.** Българската конституция (Солун, 1905), 53; **Hans Ueberberger.** Bulgarien und Russland. – Vortrage der Gehe-Stiftung zu Dresden, VIII (1917), 72 – 73; **M. Покровский.** Пос. съч., 348; раздразнението от Батенберг в резултат на провала на руската политика може да бъде видяно в: **C. С. Татищев.** Россия и Болгария. Историческая справка. – В: Из прошлого русской дипломатии (Санкт Петербург, 1890), 371 – 374, и в **C. M. Горянинов.** Разрыв России с Болгарией в 1886 г. – Исторический вестник, CXLVII (1917), 174 – 175, който разделя отговорността между княза и Гирс.

- 19 **Сказкин**. Пос. съч., I, 248.
- 20 Гирс до Хитрово, 7/19 май 1881 г., пак там, I, 249.
- 21 Хитрово до Гирс, София, 31 юли/12 август 1881 г., пак там, I, 251.
- 22 Пак там, I, 245-246; Елиът до Гренвил, **P. P., XCIVIII, №. 7**, Виена, 10 май 1881 г.; Ласелз до Гренвил, **P. P., XCIVIII, №. 4**, София, 15 май 1881 г.; **Theodor von Sosnowsky**. Die Balkanpolitik „Österreich-Ungarns seit 1866 (2 Bd., Stuttgart und Berlin, 1913 – 1914), не разглежда този аспект на българския въпрос.
- 23 **Hansard's Parliamentary Debates**, Third Series, CCLLXI, 1322, 1654; CCLXII, 236 – 237, 467 – 468, 848.
- 24 Гренвил до Елиът, **P. P., XCIVIII, №. 53**, Foreign Office, 20 юни 1881 г.; сходно виждане е изразено от лондонския **Times**, No. 30 245, 13 юли 1881 г., 11.
- 25 Гренвил до Лайънс, **P. P., XCIVIII, №. 112**, 23 юни 1881 г.
- 26 **Hansard, CCLXIII**, 956 – 958.
- 27 **P. P., XCIVIII, Nos. 67, 68, 72, 76, 80-89**.
- 28 Ласелз до Гренвил, **P. P., XCIVIII, №. 112**, Свищов, 12 юли 1881 г.; Сен-Валие до Сен-Илер, **Documents diplomatiques française (1871 – 1914)**, Ire s`erie (1871 – 1900) (Paris, 1932), IV, No. 68, Берлин, 17 юли 1881 г.
- 29 **Ив. Пеев Плачков**. Д-р К. Стоилов (Живот и обществена дейност) (София, 1932), 16 – 25; тази гледна точка е отразена в предложениета на Ласелз за изменение на конституцията, Ласелз до Гренвил, **P. P., XCIVII, №. 91**, София, 30 юни 1881 г., и в статията на **George Washburn**, ‘What Is the Trouble With Bulgaria?’ – The Independent, XXXIII, No. 1698 (June 16, 1881), 3.
- 30 **Независимост**, V, 69, (23 май/4 юни 1881 г.); **Симеон Радев**. Строители на съвременна България (В 2 т.; 2-ро изд.; София, 1911), I, 284 – 285; Ласелз до Гренвил, **P. P., XCIVIII, №. 50**, София, 11 юни 1881 г.
- 31 Указът на князя и кореспонденцията между Министерството на правосъдието и Касационния съд са публикувани в **Алманах на българската конституция** (Пловдив, 1911), 518 – 527; за турския закон за печата от 1865 г., вж. **Aristarchi Bey**. La législation ottomane (T. 1 – 4; Constantinople, 1875), III, 320325.
- 32 **Независимост**, V, ' 72 (4/16 юни 1881 г.), 1; Ласелз до Гренвил, София, **P. P., XCIVIII, №. 49**, 22 юни 1881 г.
- 33 Ласелз до Гренвил, **P. P., XCIVIII, №. 49**, София, 7 юни 1881 г.
- 34 Ласелз до Гренвил, **P. P., XCIVIII, №. 69**, София, 20 юни 1881 г.; Буриан до Хаймерле, **H. H. S., XV.18, №. 14**, София, 16 юни 1881 г.
- 35 **Марица**, IV, ' 289 (29 май/10 юни 1881 г.), 4 – 5.

- 36 **С. Радев.** Пос. съч., I, 287 – 288.
- 37 Ласелз до Гренвил, **P. P., XCVIII, No. 48**, София, 7 юни 1881 г.
- 38 Ласелз до Гренвил, **P. P., XCVIII, No. 9**, София, 7 май 1881 г.
- 39 Ласелз до Гренвил, **P. P., XCVIII, No. 10**, София, 9 май 1881 г.
- 40 Гренвил до Ласелз, **P. P., XCVIII, No. 52**, 20 юни 1881 г.; **A. Drandar.** Op. cit., 90 – 91.
- 41 Буриан до Хаймерле, **Н. Н. S., XV.18, No. 14**, София, 16 юни 1881 г.
- 42 Буриан до Хаймерле, **Н. Н. S., XV.18., No. 12**, София, 19 май 1881; **No. 14**, София, 16 юни 1881 г.
- 43 Буриан до Хаймерле, **Н. Н. S., XV.18, No. 13**, София, 2 юни 1881 г.
- 44 **О., М. и Б.** Поглед върху дейността на Българската Екзархия, 1877–1902 г. (Лайпциг, 1902), 18 – 20; Буриан до Хаймерле, **Н. Н. S., XV.18., No. 14**, София, 16 юни 1881 г.; Ласелз до Гренвил, **P. P., XCVIII, No. 65**, София, 16 юни 1881 г.
- 45 **Български глас**, II, ' 47 (4/16 юни 1881 г.); II, ' 48 (7/19 юни 1881 г.)
- 46 **T. Икономов.** Съчиненията на Тодор Икономов. Под ред. на К. Икономов (В 4 т.; Шумен, 1897), IV, 141 – 142, 152 – 153; **Иван Тодоров.** Тодор Икономов и дейността му в служене на българския народ (София, 1921), 109 – 110л
- 47 **Robert Windham Graves.** Storm Centres of the Near East & Personal Memories, 1879 – 1929 (London, 1933), 34 – 35; **М. К. Сарафов.** Нашите легислативни избори. – Периодическо списание, IV (1885), 28-32; интересно описание на изборите от либералска гледна точка дава **Теню Начов.** Спомените ми (София, 1925), 13 – 17.
- 48 Държавен вестник, III, 46 (4/16 юли 1881), 345 – 346; III, ' 47 (10/22 юли 1881 г.), 353; **E. Carti.** Alexander von Battenberg, 112; виенският в. **Neue Freie Presse**, No. 30,246 (13 юли 1881 г.), 1, се съгласява с **Times**, No. 30,246, че Великото народно събрание е фарс.
- 49 Буриан до Хаймерле, **Н. Н. S., XV.18, No. 24**, София, 6 октомври 1881 г.
- 50 **T. Икономов.** Пос. съч., IV, 172 – 176.
- 51 **С. Радев.** Пос. съч., I, 308 – 309; **H. Klaeber.** Op. cit., 112 – 113.
- 52 **С. Радев.** Пос. съч., I, 316 – 317.
- 53 Буриан до Хаймерле, **Н. Н. S., XV.18., No. 21**, София, 8 септември 1881 г.; **A. Drandar.** Op. cit., 107 – 109.
- 54 Ласелз до Гренвил, **F. O. 78/3310, No. 146**, София 4 октомври 1881 г.; **Т. Икономов.** Пос. съч., I., 163 – 165; **Константин Иречек.** Български дневник, 30 октомври 1879 – 1926 октомври 1884 г. (В 2 т.; София, 1930 – 31), I, 494, 505.

- 55 Ласелз до Гренвил, **F. O. 78/3310, №. 146**, София, 4 октомври 1881 г.
- 56 Бигелебен до Калноки, София, **Н. Н. S., XV.18, №. 32**, 13 декември 1881 г.; **№. 33**, 20 декември 1881 г.; Ласелз до Гренвил, София, **F. O. 78/3310, №. 160**, 21 ноември 1881 г.; **№. 170**, 13 декември 1881 г.; **Кръстю Крачунов**. **Марин Дринов** (1838 – 1906). Живот и дейност (София, 1938), 79 – 80; **Крылов, Владимир Васильевич** – Русский биографический словарь (В 25 тт.; С. Петербург, 1896 – 1918), IX, 472.
- 57 **T. Икономов**. Пос. съч., IV, 183 – 184; **K. Иречек**. Пос. съч., II, 76; Ласелз до Гренвил, **F. O. 78/3413, №. 10**, София, 28 януари 1882 г.; Бигелебен до Калноки, **Н. Н. S., XV.19, №. 3**, София, 15 януари 1882 г.; **П. Милюков**. Пос. съч., 58 – 59.
- 58 Бигелебен до Калноки, **Н. Н. S., XV.19, №. 5**, София, 1 февруари 1882 г.; Ласелз до Гренвил, **F. O. 78/3413, №. 12**, София, 2 февруари 1882 г.; **Д. Маринов**. Пос. съч., 176 – 180.
- 59 Бигелебен до Калноки, **Н. Н. S., XV.19, №. 17**, София, 22 април 1882 г.
- 60 Бигелебен до Калноки, **Н. Н. S., XV.19, №. 19**, София, 6 май 1882 г.
- 61 Вж. по-горе, 183 – 185.
- 62 **C. Радев**. Пос. съч., I, 311 – 313; **Д. Маринов**. Пос. съч., 183 – 184.
- 63 **C. Радев**. Пос. съч., I, 314 – 315; **A. Drandar**. Op. cit., 124 – 125.
- 64 **Iwan Karoscroff**. Zur Entwicklung der bulgarischen Eisenbahnen (Erlangen, 1907), 71 – 72; **E. Corti**. Op. cit., 119.
- 65 **C. Радев**. Пос. съч., I, 339 – 342; **A. Koch**. Op. cit., 102 – 104; Бигелебен до Калноки, **Н. Н. S., XV.19, №. 19**, София, 15 януари 1882 г.; Ласелз до Гренвил, **F. O. 78/3413**, 15 януари 1882 г.; **Д. Маринов**. Пос. съч., 181 – 183.
- 66 Нападките спрещу Държавния съвет като недемократичен почват в един от първите броеве, **Независимост**, I, ' 2 (14/28 октомври 1881 г.); в атаката си спрещу князя и руснаците те са подпомогнати от народния поет Вазов: **Petr Christophorov**. Ivan Vazov: la formation d'un écrivain bulgare (1850 – 1921) (Paris, 1938), 101.
- 67 **Д. Маринов**. Пос. съч., 186 – 187; Бигелебен до Калноки, **Н. Н. S., XV.19, №. 9**, София, 26 февруари 1882 г.; **H. Klaeber**. Op. cit., 116 – 117.
- 68 Ласелз до Гренвил, **F. O. 78/3413, №. 23**, София, 24 февруари 1882 г.
- 69 **T. Начов**. Пос. съч., 18 – 32; **Д. Маринов**. пос. съч., 188 – 189; Бигелебен до Калноки, **Н. Н. S., XV.19, №. 11**, София, 11 март 1882 г.
- 70 Ласелз до Гренвил, **F. O. 78/3413, №. 28**, София, 25 февруари 1882 г.
- 71 Ласелз до Гренвил, **F. O. 78/3413**, София, 8 април 1882 г.
- 72 **Ив. Г. Клинчаров**. История на работническото движение в България (В 2 т.; София, 1926 – 28), I, 17 – 23, 29 – 34.

73 Бигелебен до Калноки, **Н. Н. С., XV.19, №. 17**, София, 22 април 1882 г.

74 **С. Радев**. Пос. съч., I, 343 – 349; **E. Corti**. Op. cit., 122; Ласелз до Гренвил, F. O. 78/3413, No. 43, София, 5 май 1882 г.; Бигелебен до Калноки, **Н. Н. С., XV.19**, София, 20 май 1882 г.; едно интересно мнение на Аксаков за преврата може да бъде намерено в писмото му до Батенберг от 30 юли/11 август 1881 г., цит. от **A. Koch**. Op. cit., 75 – 81.

75 **С. Сказкин**. Пос. съч., I, 281 – 282; **А. Н. Щеглов**. Русское министерство в Болгарии (Времен Александра Батенбергского). – Исторический вестник, CXVI (1911), 559 – 650; Бигелебен до Калноки, **Н. Н. С., XV.19, №. 25**, София, 1 юли 1882 г.

76 **А. Щеглов**. Пос. съч., 554 – 555.

77 **С. Радев**. Пос. съч., I, 355 – 356.

78 Ласелз до Гренвил, F. O. 78/3413, No. 32, София, 11 март 1882 г.

79 Кенеди до Гренвил, F. O. 78/3413, No. 57, София, 25 юни 1882 г.

80 Вж. по-горе, 203.

81 Възпроизведено в либералския **Независимост**, I, ' 39 (24 февруари/8 март 1882), 3.

82 **П. Каравелов**. Българската конституция и предлагаемите в нея променения от Консервативната партия. – **Наука**, II (1882), 774 – 809, 884 – 906, 995 – 1018; Каравелов публикува същите аргументи в по-кратка форма в поредица от статии във в. **Независимост**, I, 0 40 (27 февруари/11 март 1882 г.), 1 – 2; I, 41 (3/15 март 1882 г.), 2 – 3; I, 44 (13/25 март 1882 г.), 2 – 3; I, 45 (17/29 март 1882 г.), 1 – 3; I, 46 (20 март/1 април 1882 г.), 2 – 3; опроверженятията на консерваторите са публикувани във в. **Марица**, VI, 516 (19/31 август 1882 г.), 4 – 5.

83 **П. Каравелов**. Българската конституция, 775.

84 Пак там, 790, 777 – 790.

85 Пак там, 801.

86 Пак там, 791 – 809.

87 Пак там, 886 – 887.

88 Пак там, 884 – 900.

89 Пак там, 996 – 1001.

90 Пак там, 1001 – 1007.

91 Пак там, 1017 – 1018.

92 Бигелебен до Калноки, **Н. Н. С., XV.19, №. 25**, София, 1 юли 1882 г.

93 Бигелебен до Калноки, **Н. Н. С., XV.19, №. 26**, София, 15 юли 1882 г.

- 94 Кучински до Калноки, Н. Н. С., XV.19, №. 41, София, 2 ноември 1882 г.
- 95 Кенеди до Гренвил, F. O. 78/3414, №. 81, София, 2 октомври 1882 г.; Бигелебен до Калноки, София, Н. Н. С., XV.19, №. 43, 18 ноември 1882 г.; №. 45, София, 16 декември 1882 г.
- 96 **C. Радев.** Пос. съч., I, 365-367.
- 97 Бигелебен до Калноки, Н. Н. С., XV.19, №. 24, София, 17 юни 1882 г.
- 98 **Дневници на третото Обикновено народно събрание. Първа сесия** (В 2 т.; ССофия, 1883), I, 131 – 132; **C. Радев.** Пос. съч., I, 367-368; **C. Сказкин.** Пос. съч., I, 285 – 291.
- 99 Бигелебен до Калноки, Н. Н. С., XV.20, №. 4, София, 26 януари 1883 г.
- 100 **A. Щеглов.** Пос. съч., 570 – 573; **C. Радев.** Пос. съч., I 368 – 372; **A. Drandar.** Op. cit., 145 – 147; **Л. Н. Соболев.** К новейшей истории Болгарии: Первый князь болгарский, 1881-1883 гг. – Русская старина, LI (1886), 717 – 724.

IX. ВЪЗСТАНОВЯВАНЕТ НА КОНСТИТУЦИЯТА 1883 – 1885 г.

ФОРМИРАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА КОАЛИЦИЯ, 1883 г.

Освободил се от противоречивия съюз с консерваторите, ген. Соболев конструира кабинет по свой вкус. Министерството на финансите е оглавено от честния, но безцветен Тодор Бурмов, който е единственият известен българин в кабинета. Министерствата на външните работи, на правосъдието и на просвещението са поверени на такива неизвестни чиновници като Кирик Цанков, Теохаров и Агура, а с новосъздаденото министерство на обществени те сгради, търговията и земеделието е натоварен един руснак, княз Хилков. Пълното скъсване на Соболев с Батенберг е завършено от уволнението на консерватора Хаджиенов като кмет на София и назначаването на негово място на либералния водач Сукнаров. Резултатът от тези промени е един кабинет, в който изцяло господства Соболев, макар че, както признава неговият секретар, „такъв кабинет не може да има дълбоки корени в страната и в това се състои слабостта му“¹.

Макар вече отчуждени и от руснаци, и от либерали, консерваторите продължават кампанията срещу бившите си колеги. На 22 март / 3 април 1883 г. Стоилов, Начович и Греков представят на княза един меморандум, в който обвиняват руснаците, че се стремят да премахнат напълно самоуправлението в България. Те възнамеряват да я превърнат в руска губерния и искат от българските чиновници да служат като оръдия на тази политика. С оглед на заплахата консерваторите препоръчват да бъде

свикано Народното събрание и генералите да бъдат принудени да подадат оставките си².

Соболев, който до скъсването с поддръжниците на княза гледа на либералите с най-толямо подозрение, извършва пълна промяна и докладва на Гирс, че консерваторите нямат никакви последователи в България. Ако Русия иска да възстанови своя престиж, трябва да следва внимателно обмислена политика³. Либералите стават по-смели и провеждат партиен конгрес в Русе с цел да действат за възстановяване на конституцията. Радославов и Савов са пратени из страната да реорганизират партията и един нов вестник, „Виделина“, започва да излиза в София. Соболев гледа благосклонно на тази дейност и на свой ред основава в. „Балкан“ като орган на русофилската пропаганда⁴.

Нарастващото напрежение в отношенията между княза, руските генерали, консерваторите и либералите е най-добре илюстрирано от съперничеството им на церемониите по коронясването на Александър III през май 1883 г. Батенберг отива в Санкт Петербург с надеждата да си възвърне благосклонността на императора и ако е възможно, да изейства назначаването на неговия добър приятел ген. Ерирот на мястото на Соболев. Но неговото посещение в Русия е помрачено от пристигането и раздущното посрещане на либерална делегация на град София, водена от Сукнаров, с одобрението на Каулбарс, който изпълнява функциите на наместник по времето на отсъствието на княза и Соболев. Либералната делегация е изпратена въпреки инструкциите на Батенберг в противния смисъл и инцидентът предизвиква остръ спор с Гирс, в който руският външен министър дава ясно да се разбере, че не изпитва никакво доверие към княза. По същия начин и Катков оттегля своята подкрепа, мотивиран главно от нежеланието на княза да подкрепи руските планове за икономическо проникване в България, а покъсно Батенберг твърди, че главната причина за отчуждаването му от императора е натякването на руските генерали, че не били получили икономически отстъпки, съ-

измерими със заслугите им за укрепване на княжеския престиж⁵.

Но за момента отношенията на Батенберг с братовчед му Александър III остават приятелски. Докато е в Санкт Петербург, князът има дълъг разговор с императора, на когото повериava своите болки. Неговият разказ е посрещнат с благожелателно разбиране и той се завръща в България с впечатлението, че Ернрот ще бъде изпратен да му помогне с инструкции да сътрудничи с консерваторите⁶. Междувременно Соболев пристига в Санкт Петербург с подробен доклад за положението в България. От известно време руското обществено мнение започва да разбира, че князът се е превърнал в пречка за руските планове и докладът на генерала само потвърждава това виждане. След като подчертава трудностите, с които се е сблъскал по въпроса за железопътните концесии, Соболев продължава с разглеждането на конституционния въпрос. Той е съгласен, че Търновската конституция не е сполучлива, но посочва, че князът е прекрачил и границите на пълномощията, дадени му в Свищов през 1881 г. Без да се впуска в подробности, той заключава, че България се нуждае от „един органически устав, който да възпира както прекомерното народно управление, така и крайностите на княжеския режим“⁷.

Това мнение, представено на Александър III, е подкрепено от Гирс и И. А. Зиновиев, шеф на Азиатския департамент на руското външно министерство, и императорът се убеждава, че вместо да се позволява на княза да упражнява свободно извънредните пълномощия с помощта на консерваторите, трябва да бъде направен опит за установяване на конституционно управление в ограничена форма под руско ръководство. Както обяснява Гирс по-късно на германския посланик, ако Ернрот би бил изпратен в България, то той неизбежно би влязъл в конфликт с другите руски представители поради неговото виждане, че личният престиж на князът трябва да бъде запазен на всяка цена. Вместо това като съветник на князът е изпратен Йонин със специални инструкции да се поста-

рае конституцията да бъде възстановена по възможност най-скоро⁸.

Освен делегацията на либералите, която е изпратена да подкрепи руското гледище и която стига дотам, че да настоява за отстраняването на Батенберг и поставянето на негово място на Валдемар Датски, пристига и една делегация на консерваторите, водена от митрополит Симеон. В Русия тя намира хладен прием и след коронацията за консерваторите в България има само два пътя и двата свързани с трудности: те могат или да се противопоставят открито на руснаците и либералите и да действат за пълното потвърждаване на княжеските правомощия, или могат да опитат да постигнат компромис с либералите. Първите им стъпки създават впечатлението, че са склонни да поемат по първия път. Като се оттеглят в Държавния съвет, който е вече последната им крепост, те издават едно изложение, подписано от заместник-председателя и петима от членовете на съвета, в което се изброяват двадесет и пет случая на нарушаване на конституцията от руските генерали. Предвид на тяхното предишно поведение обаче това обвинение от страна на консерваторите може да бъде разглеждано само като политическа маневра и дори като такава то няма особена тежест⁹.

Българският въпрос достига фаза, при която никакъв напредък не може да се постигне, преди да бъде уреден конституционният въпрос. От руска гледна точка първата стъпка, която трябва да се направи е да се установи наново една нормална форма на управление, която да сдържа както изпълнителната, така и законодателната власт и която би дала възможност на Русия да застъпва своите интереси. Князът и консерваторите обаче имат предвид една конституционна система, подобна на тази в германските монархии с пълен контрол на изпълнителната власт. Либералите най-сетне настояват за възстановяването на Търновската конституция, макар да са склонни да разгледат някои малки изменения, ако те бъдат ощеествени по конституционен начин. Резултатът е една борба между трите страни, в която либералите заемат

стратегическа позиция. И консерваторите, и руснаците желаят да получат тяхната подкрепа, и либералите не се колебаят да използват своето положение, за да постигнат крайната си цел, възстановяването на Търновската конституция.

В отсъствието на Каравелов Цанков, освободен през юли от интернирането си, взема в свои ръце ръководството на Либералната партия и неговата политика се характеризира с всичките хитрини, които той е възприел като турски чиновник. Първата му стъпка е съглашение с консерваторите по една програма за действие. Преговорите между двете партии, наಸърчавани от Батенберг, се водят от времето на падането на консерваторите от власт и са продължени най-енергично след несполучливото посещение на княза в Русия. Настроенията за сближение се чувстват от известно време, но само засилването на властта на руснаците събира двете партии. Както отбелязва австрийският дипломатически агент, „истинската основа на компромиса е огромната омраза, появила се по време на режима на Соболев към руското иго, което става все по-нетърпимо“¹⁰. В същото време нараства недоволството от руския режим в страната, макар че опасността от народно въстание, за която Ласелз докладва, да се е обсъждала като възможност, е силно преувеличена¹¹.

Преговорите между Начович и Цанков, и двамата следвани доста колебливо от своите партизани, се увенчават най-сетне с подписването на 8/20 август 1883 г. на едно споразумение, с което обещават да обединят своите сили в борбата срещу руското потисничество. В сътрудничество с княза те предвиждат той да обяви свикването на Велико народно събрание с цел да бъде променена конституцията. Измененията, които ще бъдат предложени на събранието, трябва да бъдат формулирани от една смесена комисия, а самото събрание да бъде избрано свободно¹².

Колегите на Цанков от Либералната партия повдигат доста възражения срещу споразумението и тяхното мнение е предмет на обсъждане на разширено събрание

следващия ден в дома на партийния водач. Главното възражение е, че Цанков е направил твърде големи отстъпки, защото много от участниците смятат, че с помощта на руснаците либералите ще могат да се върнат на власт сами. В крайна сметка постига се съгласие, че сътрудничеството с консерваторите ще бъде само временно до възстановяването на конституцията и че във всеки случай руснаците ще бъдат информирани за това, което става¹³.

В същото време руснаците по инициатива на Йонин започват да оказват натиск върху Батенберг да възстанови конституцията под тяхна егida. За княза става все поясно, че и българските партии, и руснаците искат връщането на конституцията с някои поправки, по които има повече или по-малко съгласие. Въпросът е коя от трите групи ще контролира положението при новата система, и руснаците се надяват, връщайки се към аргументите, засъпвани по-рано от Милютин и Обручев, че с помощта на либералите ще бъдат в състояние да заемат стабилни позиции¹⁴. Ето защо Йонин посещава княза на 12 / 24 август и настоява, щото той да инструктира предстоящото Народно събрание, че неговите единствени задачи са да ратифицира австрийската железопътна конвенция и договора с Русия за изплащането на окупационния дълг и да приеме бюджета. Главното е да не се позволи на събранието да бламира генералите. Междувременно трябва да бъде назначена една комисия, която да подготви поправките на конституцията. Разговорът е доста напрегнат и по време на него са разменени някои осърбления¹⁵.

Съпротивата на Батенберг срещу техните предложения само засилва усърдието на руснаците. Разговорът на Йонин е последван от седмица на трескави преговори и впоследствие руснаците са обвинени, че опитвали да отвлекат княза, макар че точните обстоятелства около предполагаемия заговор не са ясни¹⁶. Във всеки случай император Александър III е загубил някогашната си сила на симпатия към княза, която характеризира неговото поведение през пролетта на 1881 г. През юли 1883 г. той пише в полето на един доклад от Лобанов до Гирс:

„Крайно необходимо за нас е да подкрепим Соболев и Каулбарс... и смятам, че цялата вина за това положение пада върху княз“¹⁷.

Така че всички засегнати страни желаят възстановяването на конституцията. Князът и двете партии се нуждаят от нея като защита срещу руснаците. Йонин се надява, че едно силно конституционно събрание ще служи като спирачка срещу „чуждите влияния“, представяни от княз. В средата на август руският дипломатически агент може да докладва, че либералите без съмнение ще имат мнозинство в новото Народно събрание. Князът е готов да работи с двете партии при условие, че ген. Соболев подаде оставка, но либералите искат да запазят руснациите като гаранция за реда¹⁸.

Уверен в либералното мнозинство след допълнителните избори, Цанков не скъпи усилия, за да държи публиката в неизвестност относно своите планове. До последния момент руснаците са сигурни, че той ще им сътрудничи, а князът е в отчаяние. Когато Йонин говори с Батенберг отново, князът иска гаранции, че събранието няма да поиска неговата независима абдикация. Руският дипломатически агент го уверява, че неговото правителство няма такива планове и князът декларира своето желание конституцията да бъде възстановена¹⁹. Поставен под натиск от всички страни, княз Александър издава най-сетне на 30 август / 11 септември 1883 г. манифест, обявяваш назначаването на комисия, която да формулира измененията на конституцията. Те трябва след това да бъдат представени на Великото народно събрание. Кабинетът трябва да остане на власт непроменен, докато конституцията не бъде официално възстановена в изменена форма²⁰.

Още преди руснаците да са успели да придумат княза, с цена на загубата на неговото приятелство завинаги Цанков стига до заключението, че те са престанали да бъдат полезни. Либералите вече са готови да се възползват от своето стратегическо положение, защото нито князът, нито консерваторите имат какво повече да предло-

жат. Докато кара ген. Соболев да вярва, че новото Народно събрание ще се радва да се откаже от услугите на княза и ще се обърне към Русия за помощ, Цанков отива при Батенберг със своите предложения. Макар че Народното събрание се свиква със специалната цел да одобри железопътното съглашение с Австрия, либералният водач заплашва да блокира ратификацията и да подкрепи руските планове, ако князът не възстанови Търновската конституция без промени и без протакане. Изменения ще бъдат правени по-сетне по усмотрение на Събранието. Това е сериозно отстъпление от позициите, застъпвани от княз Александър през последните две години, но той разбира, че е дошъл моментът да избира между руснаците и либералите. Той се съгласява да приеме условията на Цанков и няколко дни преди определения за свикването на Събранието срок с готови планове за предаване на руските генерали²¹.

Един от основните фактори, определящи решението на княза, което е един от повратните моменти в неговата кратка кариера, е силната подкрепа, получена отвън. За австрийците силната заплаха от агресивната руска политика е позната опасност, която те посрещат енергично. Бигелебен, който наблюдава с голяма тревога нарастващата власт на руските генерали, оказва пълна подкрепа на княза и окуражава неговата политика на пасивна съпротива. Това е заслуга на личната способност на австрийския дипломат, който успява да я постигне по време, когато неговата страна урежда сближение с Русия²². Ласелз е не по-малко активен в противопоставянето си на руснаците. В разговора си с Батенберг на 10 септември британският дипломатически агент му предава съвета на правителството на Нейно Величество, че за да се отърве от руснаците, князът „би трябало да предприеме такива мерки, които да му осигурят подкрепата на цялата нация...“. Ласелз тълкува смисъла му като възстановяване на конституцията, защото смята, че това е единственият начин да се предотврати пълното господство на руснаци²³.

Уверен в подкрепата на Австро-Унгария и Англия и примирил се с идеята да се откаже от извънредните пълномощия, Батенберг е вече напълно готов да скъса с руските генерали, когато на 4 / 16 септември 1883 г. се открива втората сесия на третото Обикновено народно събрание. Като следва предварително уговорения план, в тронното си слово той заявява само, че събранието е свикано, за да ратифицира железопътната конвенция и споразумението за разходите по руската окупация. Никъде той не споменава за манифеста от 30 август / 11 септември. Два дни по-късно обаче събранието поднася изненада. След като се съгласява да бъдат ратифицирани двете конвенции, в отговора на тронното слово се заявява, че „единодушното желание на събранието“ е князът да възстанови незабавно Търновската конституция, като посочи измененията, които смята за необходими. Макар че е вече 11 1/2 часа през нощта, цялото събрание се отправя към двореца, за да представи лично на княза своята петиция²⁴.

На следващия ден княз Александър възстановява конституцията, въпреки че според конституционната процедура в строгия смисъл на думата, това може да стори само Велико народно събрание. В същото време Соболев и Каулбарс заедно с целия си кабинет подават оставка²⁵. Макар че Йонин действа за възстановяване на конституционното управление, начинът, по който това е извършено, е открыто осърбление на руското влияние в България. През последните няколко месеца възможността за отстраняването на княз Александър е обсъждана в руските кръгове. След септември 1883 г. князът трябва да понесе последствията от недоволството поради провала на руската политика за господство на българската политическа сцена. В очите на официална Русия Батенберг започва да представя успеха на австрийското и английското финансово и дипломатическо влияние. На него се гледа като на главна пречка за руските планове в Близкия изток. Докато той действа в тясно сътрудничество с българските политически партии и се радва на подкрепата на

другите европейски сили, Русия много малко може да стори. В момента обаче, когато политическото положение на Батенберг започне да се влошава, руснаците са готови да се възползват от възможността.

КОНСТИТУЦИОННОТО СЪГЛАШЕНИЕ, 1883 – 1884 г.

Формирано като първия коалиционен кабинет в България, Цанковото правителство е напълно представително за Народното събрание, което сваля руските генерали. Положението на кабинета е в известен смисъл незаконно, доколкото събраницето е избрано на основата на ограниченното избирателно право, въведено по време на режима на извънредните пълномощия на Батенберг. Така че макар депутатите да са членове на едно неконституционно събрание, те полагат клетва за вярност към възстановената Търновската конституция. Но в рамките на кризата, от която страната току-що излиза, това е маловажна подробност и е пренебрегната. Консерваторите са представени в кабинета с тримата си най-непоколебими водачи: Начович и Стоилов оглавяват министерствата на финансите и правосъдието, а Греков е председател на Народното събрание. Като представители на либералите са включени Моллов, Балабанов и Икономов. Първият е ново лице в политиката, а другите двама са умерени, настроени прехвърлили се от лагера на консерваторите²⁶.

Показателна е липсата на името на Каравелов в списъка на министрите. През изминалите две години той живее в Пловдив, където е учител и кмет на града. Той отказва да участва в сложните машинации на Цанков и не одобрява неговия компромис с консерваторите и князя по конституционните въпроси. По такъв начин догматичният му подход към конституционализма го отчуждава от коалиционния кабинет, но след по-малко от година той има възможност да пожъне плодовете на своето без-

компромисно отношение²⁷. Все пак политиката на Цанковото правителство е умерена във всяко едно отношение. То продължава незабавно осъществяването на програмата, която руснаците отдавна защитават. Решен е въпросът за Цариградската железопътна линия, разходите на руската оккупационна армия са гласувани без особени проблеми и конституционната борба завършва с разумен компромис между политическите партии и князя. Царят може да бъде недоволен от новото правителство само в едно отношение: то отказва да приеме руската намеса в българските работи. Австрийският дипломатически агент Бигелебен информира сбито Виена, че „програмата на правителство може да бъде съвсем просто обобщено с италианската формула: *La Bulgaria farà da sè*“²⁸.

Железопътният въпрос се е протакал толкова дълго време, че събранието се опитва да го реши веднъж и заинаги. Правителството прави преглед на преговорите с Австро-Унгария, Турция и Сърбия, които са започнати през 1880 г. България никога не е възразяvalа срещу изпълнението на своите задължения съгласно член X на Берлинския договор, но протестира срещу ограниченията, наложени от първоначалния договор, подписан през 1872 г. между Високата порта и *Compagnie pour l'exploitation des chemins de fer de la Turquie d'Europe* [Компания за експлоатация на железниците в Европейска Турция] на барон Хирш. Софийското правителство настоява за правото си да дава концесии за строителство на онази компания, която предлага най-изгодни условия. Австро-Унгария се съгласява на сътрудничество по този въпрос и конвенцията бива най-сетне подписана през април 1883 г. Месец по-късно Хирш е убеден да се откаже от своите права²⁹. Според условието на съглашението България се задължава да завърши линията от Цариброд до Вакарел до октомври 1886 г. Железопътната линия от Виена минава през Ниш вместо по южния път през Кюстендил и Скопие. За втория маршрут преди са настоявали либералите, като се надяват да разширят българското влияние в

Македония, но северният път е по-пряк и е приет като по-задоволително решение. В друго отношение железопътната конвенция дава на българското правителство всички необходими гаранции за самостоятелност и събранието я ратифицира с тридесет и девет гласа срещу осем³⁰.

Единствената сериозна опозиция срещу новия режим идва от страна на Русия. Както през 1885 г. съюзът между двете Българии, който тя толкова дълго защитава, е изтълкуван като една плесница, така и възстановяването на конституцията, което тя подкрепя до последния момент, се разглежда като грубо оскърбление, когато е осъществено от българските партии в съюз с княза. За първи път Батенберг прави ясен избор в полза на една антируска политика и разривът непрекъснато се разширява, докато се стигне до окончателното скъсване през 1886 г. В София Йонин направо говори на своя австрийски колега за необходимостта Батенберг да бъде отстранен. Той приписва отговорността за всички руски проблеми в България на интригите на князя и внушава, че страната би била много по-добре под управлението на руски генерал-губернатор, назначен от Санкт Петербург³¹. По същия начин Гирс гледа на князя като на напълно ненадежден и е съгласен със своя агент в София, че Батенберг вероятно ще се опита да си възвърне изключителните пълномощия щом като руснаците се отстраният окончателно³².

Официалното руско мнение, преценено в светлината на фактите, изглежда доста изопачено. Князът наистина би се радвал прямата руска намеса в България да бъде прекратена, но той не би искал да се противопостави на царското правителство, след като е получил своято коалиционно правителство и обещанието за конституционни изменения. Всъщност почти незабавно след оставката на руските генерили започва кампания за спечелване отново на благоразположението на Русия. Една от първоначалните цели за свикване на Народното събрание е да се ратифицира конвенцията през юли за плащането на стойността на руската окупация. Българският дълг към Русия

възлиза на единадесет милиона рубли, но конвенцията е ратифицирана като нещо естествено с голямо мнозинство³³.

През октомври новият министър на външните работи Балабанов е пратен в Русия, номинално да размени ратификационните ноти на конвенцията, но в действителност, за да установи по-сърдечни отношения между двете страни. След оставката на генералите възниква нов източник на търкания. Князът се опасява, че някои руски офицери на командни постове в българската армия могат да използват своето положение, за да отслабят неговия престиж. Затова той уволнява полковник Редигер, който наследява Каулбарс, и го заменя с по-приятелски настроен към него руски офицер. Йонин е още по-подозрителен по отношение на една цялостна военна реформа, която би отнела от руски ръце ефективния военен контрол. Така че мисията, с която се е нагърбил Балабанов, като отива в Русия, е трудна³⁴.

В разговора Гирс представя на българския министър сбито изложение на руските оплаквания срещу Батенберг. Посочени са приятелството му с Австрия, опитите му да заобиколи петербургското правителство, без да прибягва до официалните канали. Гирс може само да изрази надежда, че при коалиционното правителство нещата ще се подобрят. На 17 / 29 октомври Балабанов има много откровен разговор с Александър III в Гатчина. Императорът е в добро настроение и говори благосклонно за новия кабинет, но изказва съмнения по отношение на Батенберг. Балабанов се оплаква, че ако в България има никакви антируски настроения, то те могат да се обяснят с объркането в самата руска политика. Императорът признава, че стъпките, предприемани от неговото правителство, са бивали понякога противоречиви, но настоява, че това е вече минало. Единствената негова цел била осигуряването на обществения ред в България. Той е приел преврата, извършен от княза, за който не е бил предварително уведомен, само защото е смятал, че всяка друга политика би довела до анархия. Сега той

разбира, че това е било грешка, и е готов да окаже подкрепа на коалиционното правителство на Цанков³⁵. Като резултат от мисията на Балабанов са предприети някои стъпки по законовото уреждане на положението на руските офицери в България. Руснаците правят сериозни отстъпки, като отзовават Йонин и Редигер, които са в осъществен конфликт с княз. Те са заменени от А. И. Кояндер и ген. Кантакузин като военен министър³⁶.

След ратификацията на двете конвенции и сключването на работно споразумение с руснаците, главната задача на Цанков е да изгълни своите обещания по отношение на конституцията. Тези обещания са условието Батенберг и консерваторите да работят с Цанков. Но както предрича австрийският агент в началото на октомври, сега се оказва много по-трудно да се прокарат изменениета, отколкото ако руските генерали бяха останали³⁷. Опозицията идва главно от страна на крайните либерали водени от Каравелов, Славейков и Сукнаров, които се противопоставят на отстъпките, направени от Цанков на консерваторите от самото начало и сега заплашват да провалят изменениета в Събранието. Между двете групи се водят няколко бурни разговори, но Каравелов настоява да се запази Търновския вариант непроменен. Цанков отива дотам, че спечелва подкрепата на консерваторите за идеята, ако Народното събрание се съгласи с изменението веднага, да не се свиква Велико народно събрание, за да бъдат те включени в конституцията, докато не изминат три години. Макар че този план е в края на крайността приет, той е прокаран без съгласието на недоволници либерали³⁸.

Както се оказва, изменението, приети от Народното събрание през декември 1883 г., никога не са осъществени. Те са обаче показателни за типа конституция, който умерените биха създали, ако имаха мнозинството в Учредителното събрание. Те дават и достатъчно ясна представа за възгледите на княза по този въпрос. Известен брой не особено значими членове са ревизирани в светлината на политическия опит и това са поправки, с които биха

се съгласили с готовност всички партии. Титлата на княз и членовете на неговото семейство е определена като „Височество“. Предвидено е участие на представители на княжеското семейство в регентството. Правомощията на законодателното събрание не са намалени и се запазва почти същото равновесие между него и изпълнителната власт, каквото е предвидено в Търново. Никакъв закон не може да бъде приет без съгласието на двата клона на властта. Членовете, отнасящи се до гаранциите на гражданските права, остават непроменени и макар членът за свободата на печата да е формулиран по новому, подробностите на закона за печата са оставени на обикновената законодателна процедура³⁹.

Голямата промяна направена в състава на законодателния клон е въвеждането на горна камара. Това е знаменитата горна камара или сенат, станал предмет на решаващия спор между двете партии на Учредителното събрание и който въщност представлява главното разногласие между консерватори и либерали. Консерваторите се обявяват в полза на по-умерена и предпазлива форма на представителство, въпълтена в новите изменения, които австрийският агент характеризира като „приспособяване на сегашната френска конституция към нуждите на една монархическа система“⁴⁰.

Макар че Народното събрание остава непроменено по отношение на неговите функции, съставът му е намален с една втора, мандатът на депутатите е увеличен от три на четири години, а притежаването на собственост и грамотността са условия за упражняване на правото за гласуване. Функциите на „втората камара“ (употребата на термина „сенат“ очевидно се смята за неполитичен) са както административни, така и законодателни. Неговите административни функции са поверени на постоянна комисия от шест членове, назначена от княза по препоръка на Министерския съвет. Определянето на правомощията на комисията е оставено за бъдещо законодателство. Като се остави на страна тази комисия, втората камара твърде много наподобява френския сенат. В него

са представени по двама депутати от всяка административна област, избрани от окръжния съвет и други избрани длъжностни лица. Освен това православната църква е представена от трима епископи. Условията, които дават право на едно лице да бъде избрано във втората камара, са минимална възраст от тридесет години, годишен доход от недвижими имущества от две хиляди франка или университетско образование⁴¹.

Двете камари не са равни по отношение на законодателните правомощия. Като се изключи бюджетът, който е под пълния контрол на Народното събрание, нито един закон не може да бъде приет без съгласието на двете камари. Само Събранието притежава законодателна инициатива, макар че горната камара може да внесе поправки в представените ѝ проектозакони. Двете камари, обединени, съставят Великото народно събрание. То си запазва правото да изменя конституцията с мнозинство от две трети на гласовете, но когато то е свиквано с тази цел, се провеждат нови избори и за двете камари. Тези поправки на българската конституция са в съответствие с идеите, които консерваторите застъпват от 1879 г., и ако князът не получава онези правомощия, за които по едно или друго време претендира, то той без съмнение е доволен да се откаже от тях за сметка на прекратяването на руската намеса⁴².

Една от причините тези основни промени да бъдат приети от Събранието с незначителна опозиция, е обстоятелството, че Цанков вече е получил съгласието тяхното действително прилагане да бъде отложено. Греков в качеството му на председател на Народното събрание поема инициативата в това отношение. След като е гласувано последното изменение, той произнася кратка реч, в която заявява, че те всички искат да направят сериозен опит да приложат конституцията от 1879 г. През изминалите години страната е била в състояние на такова вълнение, щото няма истински доказателства за приложимостта на първоначалния документ. Затова той предлага Събранието да приеме следващата резолюция: „Народното

събрание реши да помоли Негово Величество, да не свиква Велико Народно събрание три години най-малко“. След кратко обсъждане резолюцията, която е подкрепена от Цанков и Стоилов, е приета с тридесет и девет гласа срещу един⁴³.

Скоро след това княз Александър се прекланя пред искането на Събранието. По такъв начин чрез трудни пазарльци и натиск от разни страни Цанков успява да възстанови Търновската конституция за срок от три години. Той не може да предвиди, че нейните основни положения ще останат непроменени за малко повече от половин век. През юли 1886 г., когато изтича тригодишния срок, И. Д. Вълчев предлага проектозакон с подписите на 118 депутати за отменянето на изменениета. Основавайки се на неконституционността на трето Обикновено народно събрание, което е избрано по време на режима на Батенберг, и на нарушението на изискването, щото всички изменения да стават с одобрението на две трети от депутатите, Вълчев предлага Събранието да използва правото си на законодателен преглед. След като прави някои поправки, Стамболов подкрепя предложението и то е прието само с три гласа против. По този начин опитът на консерваторите да изменят конституцията претърпява окончателен провал. Законът, приет на 7 / 19 юли 1886 г., гласи:

„Член 1. Четвъртото Обикновено народно събрание на заседанието си от 3 юли 1886 г. реши, че при приемането на закона от 5 декември 1883 г. за изменение на конституцията не са били спазени всички условия и форми, предвидени от конституцията.

Член 2. Поменатият в член 1 закон, приет от третото Обикновено народно събрание на негово тайно заседание на 5 декември 1883 г. и потвърден от Негово Височество с Указ № 1068 от 9 декември с. г., да се смята с настоящия за отменен“⁴⁵.

Не само онзи минимум от изменения, за които настоеva Батенберг, е фактически погребан, но и Държавният съвет, единствената действително осъществена инсти-

туция по време на режима на княжеските пълномошния, е премахнат през ноември. От момента на неговото създаване този съвет е винаги оствър политически въпрос. По време на управлението на руските генерали той е крепост на консерваторите и министрите му обръщат малко внимание в ежедневното течение на обществените работи. Икономов, който си подава оставката, след като за по-малко от година заема поста на негов председател, се оплаква, че не се проявява никакво уважение към съвета от страна на членовете на правителството и не се прави никакъв опит той да заеме важно място в законодателния процес. По времето, когато Цанков идва на власт, съветът не върши никаква работа и правителството го разпуска с указ. Това действие е обосновано с обстоятелството, че след като съветът е учреден по време на изключителните пълномошния, той е неконституционен от самото начало и автоматически престава да съществува, след като конституцията е възстановена⁴⁶.

Един от резултатите от приемането на изменениета е окончателното разцепление на Либералната партия на дясно крило, оглавено от Цанков, и на ляво, водено от Петко Каравелов. Двамата либерални водачи никога не са работили в пълна хармония, защото вторият е преди всичко човек на принципите, докато първият е опортюнист с изключителна гъвкавост. Но трябва да дойде конституционната криза от 1881 – 1883 г., за да се окажат двамата в противните лагери. Когато Цанков реконструира своя кабинет през януари 1884 г., като изключва Каравелов и Славейков на основание, че са турски поданици, тъй като още живеят в Източна Румелия, неговата стъпка изглежда като някакво имитиране на британската партийна система. Той включва само умерени либерали в новия кабинет, но запазва приятелско отношение към консерваторите, като се надява, че ще бъде постигнато едно задоволително равновесие между партиите и те ще могат да се редуват на власт, както е случая с Англия. Той даже прави нещо, което смята за усъвършенстване на британската система, като урежда, щото политически-

те водачи, когато не са на власт, да получават дипломатически постове. Но Цанков прави сметките си без Каравелов, защото, вместо да се стигне до двупартийна система, единственият резултат на неговите маневри е формирането на трета партия. В изборите през пролетта на 1884 г. се състезават три партии: консерваторите с кадърно ръководство, но с малко последователи, Цанковите либерали, умерени и стремящи се към компромис, и Каравеловите либерали, или радикали, които стоят твърдо зад Търновската конституция и чиято сила още не е изпробвана⁴⁷.

За марксистките коментатори разцеплението на Либералната пария е показател за постепенното развитие на капитализма в България. Като изхождат от предпоставката, че в една свободна политическа система партиите са истински представители на различните икономически групи, те твърдят, че постепенното атомизиране на двете първоначални политически групи е естествена последица от икономическото развитие на страната. За тях Цанков е представител на преуспелите частни предприемачи както в селското стопанство, така и в зараждащата се промишленост, които към 1884 г. стигат до положение, при което техните интереси повече не съвпадат с тези на по-малко успелите техни съграждани. Оттук и тяхното желание за горна камара и имуществени цензове при изборите. Каравелов, от друга страна, си остава водач на обикновените селяни, занаятчии, учители. Но такава интерпретация е проява на прекалена сигурност в това, че партиите са огледало на общественото мнение. Тя предполага твърде прибързано също, че новите икономически групи имат определени идеи относно въздействието на техните интереси върху конституционните въпроси, които водят до разцеплението. Личностните различия на двамата либерални водачи и силното влияние на постоянната намеса на Русия в българската политика са сами по себе си подходящо обяснение на разрива между Каравелов и Цанков⁴⁸.

Изборите за четвърто Обикновено народно събра-

ние, проведени през май и юни 1884 г., имат за резултат съкрушителната победа на Каравелов, която го задържа на власт до отвличането на княза през август 1886 г. Тези избори са проведени по нов избирателен закон, приет през декември предната година, който не се отличава съществено от закона от 1879 г. Изборите не са съпроводени от проява на насилие, както и останалите през този период и се характеризират с обичайната липса на интерес от страна на избирателите. Едва 28.9 % от имащите право на глас участват в тях и правителственото мнозинство в Народното събрание се основава на подкрепата на по-малко от една трета от онези, които са упражнили правото си на глас. Това Събрание въпреки това представлява интерес, тъй като е първото, за което има сведения относно неговия състав. От общо 118 депутати, 55 са търговци, 30 – адвокати, 43 – селяни, 23 – държавни служители, 12 – бивши министри, 12 – учители, 4 – свещеници и 11 депутати са представители на различни професии⁴⁹. В този политически профил на страната селяните са твърде незадоволително представени, но все пак Народното събрание дава възможност за съответни политически изяви на всички групи, които проявяват интерес към държавните дела. На основата на това Събрание най-сетне се стига до значителна степен на стабилност в разработването на конституционните проблеми.

ПОСТИГАНЕТО НА СТАБИЛНОСТ, 1884 – 1885 г.

„Мирът и тишината, спокойната работа и общото задоволство, които царят в страната откак беше възстановена конституцията, са очевидните доказателства, че единствено възможна форма на управление за нас е конституционната и че... като се пази и прилага пълно Конституцията и премахнат всички закони и наредби, които са ней противни, ще може отечеството ни да се развива правилно и всестранно и да постигне желаемите ред и напре-

дък“ [ГТ, 274 – Д. в., 63, 17.06.1884] ⁵⁰.

С тези думи мнозинството на Каравелов в четвъртото Обикновено събрание отговаря на тронното слово на 6/18 юли 1884 г. и потвърждава вярата си в конституцията от 1879 г. Възстановяването на конституцията през септември 1883 г. и идването на власт на Каравелов през юни 1884 г. решават за известно време конституционните проблеми на България. Правителството е поето от група хора, които са отговорни за основните решения, взети в Търново пред пет години, и тяхната единствена цел е да докажат, че конституцията може да функционира. След преврата на Батенберг Каравелов е един от най-последователните критици на князa. Той не само атакува конституционните изменения, предлагани от консерваторите, но поставя целия въпрос в по-широк контекст. За Каравелов в случая не става дума само за създаването на парламентарни институции, но за ролята на интелигенцията като водач на обикновения народ. За него „свят дълг на днешната интелигенция“ е да запази доверието на необразованите граждани, защото само тогава цялата нация ще може да участва в изграждането на новоосвободената страна ⁵¹.

Каравелов единствен от българските държавници от неговата епоха разглежда проблемите на страната отсторани. Ако той не може да се мери с Цанков в дребните интриги на партийната политика, той е на висота в планирането на институциите, чрез които населението може да бъде просветено, за да достигне политическа зрялост. Той вижда проблемите на България в техните европейски измерения и е един от малцината държавници, които правят искрено опит да ръководят страната съгласно с най-добрите прецеденти. Самият факт, че той прави такъв опит, е достатъчен да го разграничи от повечето негови колеги. Обстоятелството, че неговата цел за демократично и конституционно управление остава неразбираема за повечето негови съотечественици и след това е отхвърлена като решение, неотговарящо на съвременните проблеми, не намалява значението на неговите идеи.

Целта на Каравелов е да приспособи най-напредни-чавите европейски институции към българските условия и да подготви своите съотечественици да упражняват придвижаващите ги права и задължения. По неговите думи „най-доброто лекарство срещу повечето, ако не и всички, обществени злини е свободата“⁵². Неговото намерение е да се постарае хората да получат свободата да решават собствените си проблеми и той смята, че това може да бъде постигнато най-добре в рамките на Търновската конституция. Обосновавайки своята позиция през 1896 г., той обобщава гледището, което е водещо за него след Освобождението. „България трябва да бъде управлявана, казва той, в съгласие с основния принцип на конституцията. Този принцип е, че князът може да избира за съветници и министри само такива хора, които се радват на пълното доверие на свободно избраните представители на народната воля, тоест на народните депутати“⁵³.

Макар че главната битка срещу конституционните изменения, искани от князя и консерваторите, е спечелена, направен е един последен опит Народното събрание да приеме умерени поправки. През октомври 1884 г. княз Александър, заедно с Цанков и Стоилов, опитва да създаде нов коалиционен кабинет. Каравелов е поканен да влезе в него при условие, че ще приеме конституционните изменения. Князът се надява, че формирания на такава основа национален кабинет ще осигури по-твърд фронт за решаването на проблемите на външната политика. Каравелов, изглежда, обмисля известно време предложението, но по съвета на Кояндер, новия руски дипломатически агент, в крайна сметка го отхвърля. Неговото собствено правителство вече е достатъчно силно, за да се изправи пред проблемите само, а руската политика е против всякакво засилване на влиянието на Батенберг⁵⁴.

След като претърпява такива сериозни обрати руската политика по българския въпрос е определена. В последния петдесет и пет страничен доклад на Йонин от октомври 1883 г. е направен подробен преглед на опита от последните няколко години и както императорът, тъй и

Гирс, приемат заключенията на своя способен представител. Това, което Йонин препоръчва, е връщане към агресивната политика на Милутин, Дондуков-Корсаков и Паренсов в съюз с националистическите сили в България. Русия може да се надява да поддържа своя престиж в България само на основата на Търновската конституция, защото всяка друга политика би отчуждила мнозинството от населението. Исканията за икономически концесии и специални привилегии на руските офицери само ще предизвикат враждебни настроения у политическите водачи на страната. Но ако те бъдат оставени несмущавано да водят своята собствена политика в съответствие с конституцията, тогава националистическите водачи биха приели радушно руската подкрепа в името на връщането на границите от Сан Стефано, когато настъпи подходящия момент. По такива именно съображения Кояндер, приемникът на Йонин, подкрепя независимата политика на Каравелов. Партията на Цанков е все още приемлива за руснаците и даже в известни отношения в по-голяма степен отговаря на техните вкусове, отколкото крайните от обкръжението на Каравелов, но Стоилов и князът представлят групи и интереси, които руснаците винаги са отхвърляли като политически съюзници⁵⁵.

Ползвашо се с подкрепата на Русия и опиращо се на едно сигурно мнозинство в Народното събрание, Каравеловото правителство е най-стабилното, което свободна България има дотогава. Единствено от страна на Запада то би могло да очаква затруднения, защото Великобритания и Австро-Унгария твърдо подкрепят князът и това, което Палгрейв веднъж нарича „княжеска прерогатива“⁵⁶. Тяхната лоялност към князя обаче не отива толкова далеч, та да се стигне до пряко противопоставяне на Каравеловото правителство. Робърт Кенеди, изпълняващият длъжността британски дипломатически агент, има реалистичен поглед върху положението и не се намесва. Главната грижа е България да изпълнява своите международни задължения. В скоро време той може да докладва, че Каравелов няма намерение да нарушава статукво-

то по отношение на границите и железниците, и оттогава настетне той говори за „радикалното правителство“ в своите донесения по един хладен и толерантен начин⁵⁷.

Бигелебен, австрийският дипломатически агент, е в по-тесен контакт с развитието на нещата в сравнение със своя английски колега и наблюдава с голямо подозрение на сърдечните отношения между Кояндер и Каравелов. Австрийският агент е един от най-близките приятели и съветници на князя и гледа на новия министър-президент като на най-опасен доктринер, който познава толкова политическата теория, че да предизвика голямо безредие, без да има подготовката и традициите, които са необходимо условие за истинското държавническо изкуство. Начинът, по който Каравелов води външната си политика, е според него анархистичен и малко са неговите политически инициативи, които да не оскърбяват чувствата на австрийския аристократ⁵⁸. „Хората на Търновската конституция, народните водачи – пише той, след като правителството е на власт повече от една година, – смятат, че стоят над парламентарните правила. Князът е единственият човек в страната, който настоява за спазването на конституцията“⁵⁹. Но независимо от своето пристрастно мнение за положението в страната австрийският агент не се намесва активно в политическите въпроси и Каравелов е оставен сравнително независимо да определя политиката си в съответствие със своите принципи.

Оставен благодарение на равновесието на силите свободно да определя своята вътрешна и социална политика, Каравелов поставя началото на една насока, която е съдено неговите приемници да продължават в течение на няколко поколения. За него е явно, че Народното събрание трябва да вземе инициативата във всички големи социални и икономически въпроси. Голямата му лична популярност съчетана с разумна оценка на потребностите на страната са причините за успеха на неговата гледна точка. Законите, приети от неговото второ правителство, са показателни за основните насоки на неговата социал-

на политика. Мерките, свързани с данъчното облагане, земеползването и залесяването, са замислени така, че да направят държавата отговорна за общественото благо. Една от безспорните проверки в това отношение става въпросът за Народната банка, който е спорен в течение на няколко години. Целта на Начович и консерваторите е тя да се създаде като частна банка под австрийско покровителство. Народната банка е основана през 1879 г. от Дондуков-Корсаков и в течение на няколко години австрийски и руски финансови интереси се борят за контрол върху нея. Главният въпрос е дали финансовото кредитиране на българската индустрия и селско стопанство ще бъде в ръцете на чуждестранни финансисти или на самото правителство. Въпросът се решава през есента на 1884 г. със създаването на Народна банка, която е собственост на държавата и се ръководи от правителството⁶⁰.

От всички въпроси, които трябва да решават по това време, законът за железните пътища е най-добрият пример за обществения строй, който си представят Каравеловите либерали. През 1883 г. България се съгласява да построи нейната отсечка от международната линия Виена – Цариград. Правителството трябва да вземе решение за икономическата страна на своята железопътна политика и да направи концесии за строителството на линията. През декември 1884 г. Каравелов внася законопроекта за железните пътища в Народното събрание с една реч, която заслужава по-пространно цитиране:

„Главните начала, предлагани в проекта, са основани на принципа, че железните пътища в Княжеството трябва да съставляват държавна собственост и че никакви частни компании не могат за своя сметка да строят и експлоатират железнни пътища в Княжеството на концесия. До такова заключение е дошло правителството вследствие изучаване на пагубните примери както вън от границата, така и в самото Княжество. Построяването на железните пътища от частни лица или дружества е всяко-гда спекулативно предприятие, в което предприемачите се стремят да вложат капиталите си при най-износни усло-

вия. Поради това главната цел за тях е да увеличат печалбите си – нещо, което в повечето случаи бива в ущърб на държавата и е без съществена стопанска полза за населението от района на железницата. Съвсем друго е, когато пътищата се строят със средства на държавата и се експлоатират от нея; тогава частните печалби играят второстепенна роля; държавата е доволна, когато линията не ѝ носи загуба и даже се помирява с незначителните загуби, стига само с това да доставя на населението удобства, от които се нуждае една цивилизована държава. Тази гледна точка е толкоз очевидна, че няма нужда от повече аргументи или особени доказателства“⁶¹.

Проектозаконът, внесен от Каравелов с такава увереност, дава на правителството пълен контрол върху строителството, собствеността и експлоатацията на железниците. Направено е изключение само за товарни линии, обслужващи частно владени мини или фабрики. Водени от Стоилов, консерваторите се обединяват в защита на частната собственост и дълбоките принципни различия се дискутират по един откровен начин, който напомня за Учредителното събрание. На 31 януари / 12 февруари проектозаконът на Каравелов е приет без съществени изменения⁶². През юни Събранието одобрява договор, даден на Иван Грозев, български предприемач, и победата на Каравелов е пълна⁶³. Откупуването на притежаваната от британска компания линия Русе – Варна, което е предвидено от Берлинския договор, е отделен въпрос. Особеният характер на въпроса и големите разходи, свързани с него, водят до отлагането му до юли 1886 г., когато Каравелов убеждава Народното събрание да одобри нейното откупуване⁶⁴.

По-нататъшното развитие на политиката на българската държава потвърждава решенията на въпросите за отношенията между управление и народ в страна с такова положение, които дава Каравелов. За него първостепенното място на държавата в икономическото развитие на страната е естествена последица на вярата му в избраното от народа Събрание. Ако то е централната полити-

ческа институция, не следва да бъде подчинено в икономическо отношение на интересите на местни и чуждестранни частни групи. Принципите както на национализма, така и на либерализма изискват, щото интересите на мнозинството да бъдат изразявани чрез Народното събрание и контролирани от него. Цанковите либерали протестираят, че не трябва да има „нито парламентарен, нито ултраплебейски суверенитет; в нашите учреждения и в нашите обичаи нищо не е свещено освен божеството и нищо не е суверенно освен справедливостта“⁶⁵. За Каравеловите либерали народът е свещен, а Народното събрание суверенно. Конституционният меден месец завършва скоро с големите кризи от 1885 и 1886 г. и в бързо променящото се общество Каравеловите принципи биват изоставени.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ГЛАВА IX

¹ **A. H. Щеглов.** Русское министерство в Болгарии (Времен Александра Батенбергского). – Исторический вестник, СХХVI (1911), 573 – 574; **C. Радев.** Строителите на съвременна България (В 2 т.; 2-ро изд., София, 1911), I, 373 – 374; **A. Drandar.** Cinq ans de règne. Le prince Alexandre de Battenberg en Bulgarie (Paris, 1884), 148 – 149; **Г. И. Капаров.** Димитър Агура. – Летопис на Българската академия на науките, I (1911), 63 – 65.

² **Л. Н. Соболев.** К новейшей истории Болгарии: Первый князь болгарский. – Русская старина, LI (1886), 724 – 752; **C. Радев.** Пос. съч., I, 375 – 377.

³ Соболев до Гирс, 3/15 април 1883 г., цит. по: **C. Сказкин.** Конец австро-русско-германского союза (Т. I; Москва, 1928), I, 291 – 292.

⁴ **C. Радев.** Пос. съч., I, 378 – 381.

⁵ **E. C. Corti.** Alexander von Battenberg. Sein Kampf mit den Zaren und Bismarck (Wien, 1920), 132 – 135; Denkwürdigkeiten General v. Schweinitz (2 Bd.; Berlin, 1927), II, 235-236; **Richard von Mach.** Auf bewegter Balkanzeit, 1879 – 1918 (Berlin, 1928), 47; **Alois Hajek.** Bulgariens Befreiung und staatliche Entwicklung unter seinem ersten Fürsten (München und Berlin, 1939), 198; **C. Сказкин.** Пос. съч., I, 293.

⁶ **E. Corti.** Op. cit., 135.

⁷ **A. Щеглов.** Пос. съч., 578 – 583; Шефер до Шалмел-Лакур, **Documents diplomatiques français (1871 – 1914), I^e série (1871 – 1900)**, IV, No. 18, София, 5 април 1883 г.

- 8 **A. Щеглов**. Пос. съч., 583 – 584; **Schweitzitz**. Op. cit., II, 238-239; **П. Пешев**. Историческите събития и деятели от навечерието на освобождението ни до наши дни (С бележки за живота ми) (2-ро изд.; София, 1929), 173.
- 9 **C. Радев**. Пос. съч., I, 395 – 397; **A. Drandar**. Op. cit., 155 – 156; Ласелз до Гренвил, F. O. 78/3528, No. 60, София, 6 август 1883 г.
- 10 Бигелебен до Калноки, Н. Н. S., XV.20, No. 12, София, 23 март 1883 г.
- 11 Ласелз до Гренвил, F. O. 78/3528, No. 53, София, 11 юли 1883 г.
- 12 **C. Радев**. Пос. съч., I, 399 – 400; Бигелебен до Калноки, Н. Н. S., XV.20, No. 12, София, 23 март 1883 г.; No. 30, София, 23 август 1883 г.; Ласелз до Гренвил, F. O. 78/3528, No. 65, София, 23 август 1883 г.
- 13 **C. Радев**. Пос. съч., I, 402; **P. Славейков**. Петко Рачов Славейков 1827 – 1895 – 1927. Очерк на живота му и спомени за него (София, 1927), 63 – 65.
- 14 **C. Сказкин**. Пос. съч., V, 297 – 300.
- 15 Пак там, 301 – 304; **E. Corti**. Op. cit., 141; **Hans Klaeber**. Fürst Alexander I. von Bulgarien. Ein Lebensbild (Dresden, 1904), 129.
- 16 **C. Радев**. Пос. съч., I, 402 – 408; **A. Drandar**. Op. cit., 169 – 170.
- 17 Цит. по: **C. Сказкин**. Пос. съч., I, 294.
- 18 Йонин до Гирс, 15/27 август 1883 г., пак там, I, 305.
- 19 Йонин до Гирс, 20 август/1 септември 1883 г., пак там, I, 308.
- 20 Пак там, 309.
- 21 **E. Corti**. Op. cit., 143 – 144; **A. Koch**. Fürst Alexander von Bulgarien. Mittheilungen aus seinem Leben und seiner Regierung nach persönlichen Erinnerungen (Darmsadt, 1887), 149 – 150; **C. Сказкин**. Пос. съч., I, 312.
- 22 **E. Corti**. Op. cit., 144 – 145; австроийският агент остава, обаче, изненадан когато започва кризата: Бигелебен до Калноки, Н. Н. S., XV.20, No. 34, София, 20 септември 1883 г.
- 23 Ласелз до Гренвил, F. O. 78/3529, No. 74, София, 10 септември 1883 г.
- 24 **Дневници на III Обикновено народно събрание. II сесия** (В 3 т.; София, 1883 – 1884), I, 1 – 5.
- 25 **A. Koch**. Op. cit., 150 – 153; **E. Corti**. Op. cit., 145; **C. Сказкин**. Пос. съч., I, 314 – 318; **C. Радев**. Пос. съч., I, 410 – 412.
- 26 **C. Радев**. Пос. съч., I, 415; **Б. Берон**. Д-р Димитър Моллов. – Листопис на Българската академия на науките, II (1912 – 1913), 59 – 64.
- 27 **C. Радев**. Пос. съч., I, 416 – 418.
- 28 Бигелебен до Калноки, Н. Н. S., XV.20, No. 37, София, 11 октомври 1883 г. [парафразата е на политическата формула от епохата на Рисордженмент]

- то *L'Italia sarà da sé – „Италия ще се самостоятелна и независима“* – Бисел прев.
- ²⁹ Дневници за II Обикновено народно събрание III сесия II 1860 – 1876 С. Радев Шол сън., II, 408 – 420 *Годин Книжката Zur Entwicklung der bulgarischen Eisenbahnen Erthungen 18677), 73 – 74, Азънчев и Радев, LXXXIII 483, Correspondence Reichtung to Article XXXVIII of the Treaty of Berlin (Balkan Railways), 17-26*
- ³⁰ Дневници за II Обикновено народно събрание III сесия II, 1876 217 – 222
- ³¹ Български до Кайсари Н. Н. С., XV 22, № 38 София Заповедири 1883 г.
- ³² Царински писма до Шишман-Пънчар II С. F., Іие част; II № 152, С Шефербърг 7 в октомври 1883 г., Schreiben des Of. am. III, 245, Писма до Гроенинг II С. 75/55; №. 12, С фам. I 8 октомври 1883 г.
- ³³ Дневници за II Обикновено народно събрание III сесия II 189-190 пр 2 в. Bulgaria-Russie. Correspondent pour le parlement des trois de l'assemblée nationale 16-25 май 1883 – A dinner d'inauguration X 1884), 269 – 270)
- ³⁴ Марко Д. Балабанов. Български министър при руския цар Александър III – Германското отстранение, VII 1907), 7 – 9 С. Скликин Шол сън., II 322 – 326
- ³⁵ M. Балабанов Пис. сън., 9 – 24
- ³⁶ С. Радев Шол сън., I, 421 – 426, A. Koch Ср. си., 164 – 180 Е. Carte Alexandre von Wimpfen, 154 – 158, Его Срт. The Downfall of Three Dynasties (London, 1934 240 – 293
- ³⁷ Ботевъски до Кайсари, София, Н. Н. С., XV 21, № 3; 4 октомври 1883 г.
- ³⁸ С. Радев Пис. сън., I, 428 – 432, Кратките Истории Български династии, 30 октомври 1892-26 септември 1884 г (3 2 т., Пловдив и София, 1930 – 1932 420 – 421 425
- ³⁹ Дневници за III Обикновено народно събрание III сесия, III, 203-209, на пътищата "двеста и две с половинка" години от обявяването
- ⁴⁰ Ботевъски до Кайсари, Н. Н. С., XV 21, № 52, София, 29 декември 1883 г.
- ⁴¹ Дневници за III Обикновено народно събрание III сесия, III, 209 – 211
- ⁴² Паскаль, II, 211 – 217, К. Иречек Пис. сън., II, 420; Д. Марински. Стефан Стамболов в една глава от история на Петелини спомени и очеркъ София, 1909 208 – 209
- ⁴³ Дневници за III Обикновено народно събрание III сесия, III, 217 – 220
- ⁴⁴ Дневници за IV Обикновено народно събрание IV извънредна сесия (София, 1887), 405 – 418, 452.
- ⁴⁵ Т. Икономов Съчиненията на Тодор Икономов. Пис. к ред. на К. Иконом-

мов (В 4 т.; Шумен, 1897), IV, 197–203; Бигелебен до Калноки, **Н. Н. С., XV.20, №. 48**, София, 29 ноември 1883 г.; Ласелз до Гренвил, **F. О 78/3529, №. 122**, София, 27 ноември 1883 г.; **К. Иречек**. Пос. съч., II, 524–525; **Л. Владакис**. История на Търновската конституция (София, 1936), 201.

47 **С. Радев**. Пос. съч., I, 415 – 418, 426 – 428, 435 – 440; Бигелебен до Калноки, **Н. Н. С., XV.21, №. 2**, София, 10 януари 1884 г.; **Д. Маринов**. Пос. съч., 220; конституционните възгледи на Каравеловите либерали са изложени в първия брой на техния нов орган в. **Търновска конституция**, I, ' 1, (2/14 януари 1884 г.).

48 **Д. Благоев**. Принос към историята на социализма в България (София, 1906), 68 – 71; и **Жак Натан**. Икономическа история на България (В 2 т.; София, 1938), представят марксистката гледна точка; **Тодор Г. Влайков**. Съчинения (В 6 т.; София, 1925 – 1931), V, 326 – 328; дава една по-традиционнa интерпретация.

49 **М. К. Сарафов**. Нашите легислативни избори. – Периодическо списание, IV (1885), 28 – 32, 57 – 59.

50 **Дневници на IV Обикновено народно събрание. I извънредна сесия** (София, 1887), 100.

51 **П. Каравелов**. Българската конституция и предлагаемите в нея променения от Консервативната партия. – Наука, II (1882), 1018.

52 Пак там, 775.

53 Цитирано от в. „**Знаме**“, 21 септември/3 октомври 1896 г. в: **Георги Т. Дананджов**. Петко Каравелов. – Годишник на Демократическата партия, I (1905), 37.

54 Ласелз до Гренвил, **F. О. 78/3639, №. 68**, София, 30 октомври 1884 г.; Бигелебен до Калноки, **Н. Н. С., XV.21, №. 41**, София, 13 ноември 1884 г.

55 **С. Сказкин**. Пос. съч., I, 330–333; Кенеди до Гренвил, **F. О. 78/3639, №. 51**, Търново, 18 юли 1884 г.; Бигелебен до Калноки, **Н. Н. С., XV.21, №. 41**, София, 13 ноември 1884 г.

56 Палгрейв до Солзбъри, **F. О. 78/2984, №. 186**, София, 6 октомври 1879 г.

57 Кенеди до Ласелз, **F. О. 78/3639, №. 50**, Търново, 18 юли 1884 г., **№. 51**, Търново, 18 юли 1884 г., **№. 52**, София, 30 юли 1884 г.

58 **E. Corti** Alexander von Battenberg, 171; Бигелебен до Калноки, **Н. Н. С., XV.22, №. 15**, София, 10 март 1884 г.

59 Бигелебен до Калноки, **Н. Н. С., XV.22, №. 19**, София, 7 април 1885 г.

60 **Никола Мутанов**. Петко Каравелов като държавник и реформатор. – Петко Каравелов по случай 25 годишнината от неговата смърт и 50 годишнината на българската конституция (София, 1929), 31 – 47; **С. Радев**. Пос. съч., I, 460 – 463.

61 **Дневници на IV Обикновено народно събрание. I сесия** (В 4 т.; София, 1885 – 1886), II, 62.

62 Пак там, II, 62 – 118; **L Karosseroff**. Op. cit., 74 – 76; **W. K. Weiss-Bartenstein**. Bulgariens Verkehrspolitik und Verkehrswesen. – Archiv für Eisenbahnwesen, XXXVIII (1915), 1228; **Moritz Stroll**. Über den wirtschaftlichen Entwicklungsgang Bulgariens. – Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im deutschen Reich, XXI (1897), 414 – 415.

63 **Дневници на IV Обикновено народна събрание. II извънредна сесия** (София 1886), 3 – 9, 22 – 26.

64 **Дневници на IV Обикновено народно събрание. IV извънредна сесия**, 452 – 490, 505 – 521.

65 **Стоян Михайловски**. Notre linge sale. Каравелов & Cie (София, 1885).

X. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Ако депутатите в българското Учредително събрание показват известно умение и голяма страсть в дебатите, които предшестват приемането на Търновската конституция, това не се дължи на някакво участие в управлението на страната им през периода на турското господство. Турската административна система дори и след реформите от 1839 и 1856 г. предлага твърде малко реални възможности за упражняването на самоуправление и доколкото се придобива известен опит в обществените работи, това се дължи предимно на съществуването на такива самостоятелни организации като еснафите и църквата. Тези организации дават възможност за придобиването на разнообразен опит, като се почне от незначителни проблеми с дисциплината в еснафите и се стигне до големите проблеми на държавното изкуство и дипломацията, които са част от борбата за църковна независимост. Но докато тези форми на дейност създават значителен брой способни водачи, те дават ограничена възможност на мнозинството от народа да играе някаква роля в обществените работи. Силното движение за създаване на училища не прониква отвъд рамките на средната класа и макар онези наблюдатели, които имат контакт със селяните, да отбелзват духа на демократичния егалитаризъм у тях, това чувство е коригирано от отрезвяващото действие на чувството за отговорност само по отношение на местните права и задължения на селото.

Колкото до самите водачи, събитията от борбата за църковна и политическа независимост свидетелстват за истинска борба между малката група на заможните граждани и по-голямата група на образованите, но недоволни представители на средната класа. Това са двете основни класи, първата, подкрепяна от мнозинството от чорбаджийте, търговците и висшето духовенство, а втората – от занаятчиите и интелигенцията, които заедно оглавяват

националното Възраждане. Умерените, макар и да приемат необходимостта от широки реформи в турската система, разбираят, че цялостна и дълбока социална промяна, която би придружила разпадането на Османската империя, не би служила на техните интереси и затова се стремят към реформи, постигнати чрез еволюционния процес на предпазливи компромиси с гръцкото духовенство и турската администрация. Но крайните, върху които тежи в по-голяма степен бремето на турския произвол и въодушевени от революционните учения, които заливат цяла Европа от началото на века, не хранят надежди за реформирането на турската система. Под водачеството на Раковски, Каравелов и Ботев те проповядват революцията като единствено средство за решаването на националния въпрос. Те се противопоставят на умерените, като организират активно революционно движение и използват всички съвременни либерални и радикални идеологии в подкрепа на своите цели.

Все пак трябва да се посочи, че ако в църковните и политическите работи се извършва истинска революция, това се дължи толкова на действието на европейски сили извън техния контрол, колкото и на усилията на крайните. Вярно е също, че въпреки техния интерес към анархизма, нихилизма и социализма, когато става дума за препоръчването на формата на управление на независима България, крайните по същество са съгласни с умерените, че най-подходяща е конституционната монархия. Най-сетне, не може да не се отбележи, че докато мнозинството от водачите искрено вярват в принципите на демокрацията, народът като цяло няма възможност да се запознае с механизма на самоуправлението.

И временното руско управление, установено след завладяването на страната от руснациите, и Органическият устав, подгответ от тях за събранието на нотабилите, свидетелстват за искрено желание за създаването на независима и самостоятелно функционираща административна система на новата държава. Местното население получава дял от политическата власт и се слагат основи-

те на умерено демократична система на управление. Според Органическия устав в частност на Народното събрание се дават значителни правомощия, главно поради опасенията на руснаците, че постът на княза може да бъде зает от лице, което не споделя тяхната гледна точка. Но Органическият устав е само един предварителен проект и може би най-ясното свидетелство за добрите намерения на руснаците е пълната свобода, с която на депутатите в Учредителното събрание е позволено да променят първоначалния вариант на конституцията.

Учредителното събрание е действително представително тяло и демократическите принципи, които характеризират конституцията в нейната окончателна форма, са изцяло дело на неговите депутати. Истина е, че най-демократичните депутати са и най-разпалените националисти и биха подкрепили активно една агресивна руска политика по Източния въпрос, стига да се появи такава възможност, но няма основания конституцията да бъде смятана за някаква руска конспирация. Свободата, която руското правителство разрешава на събранието, се дължи на нуждите на руската политика след Берлинския договор, а не на някакво специално желание да саботира престижа на бъдещия княз. Ако въпреки демократичните и егалитарни тенденции на мнозинството на крайните в Събранието, князът все пак получава правомощия, които може да упражнява в значителна степен, това е резултат най-вече на неспособността на крайните да наложат своите политически виждания в текста на конституцията.

Двете партии, които се появяват в Учредителното събрание имат корени в традиционния конфликт между еволюционната и революционната гледна точка, който заема важно място в предосвобожденските спорове. Главните въпроси, по които се разграничават националните водачи, са вече конституционни. Силите на умерените, макар и да не успяват да се наложат в това първо единоборство, продължават кампанията за разширяване на правомощията на изпълнителната власт. Крайните от своя страна са защитници на демократично избраното

Народно събрание и виждат в неговото укрепване най-добрата гаранция срещу оня тип потисничество, познат им от времето на турското господство. Първият резултат от дълбоката икономическа промяна, настъпила след Освобождението с премахването на ограниченията върху търговията и земеделието от турско време, разширява народната подкрепа за крайните. По такъв начин Либералната партия успява да се отъждестви както с традиционните революционни герои, които се противопоставят на турското и гръцкото потисничество, но и с либералните конституционни идеи на Западна Европа, които обещават перспективи за мир и благополучие.

В Русия претърпяното в Берлин поражение дава превес на политиката на Гирс на компромис с Англия и Австро-Унгария, политика, която означава строго спазване на Берлинския договор, ограничаване на народните сили в България и благосклонно отношение към новия княз. Но Милютин води една по-активна политика на поддържане на руското влияние в Близкия изток. Чрез своето влияние в двореца и чрез руските офицери в България той подтиква към политиката, която дава свобода на крайните в техните замисли с оглед да се осигури сътрудничеството им с Русия в случай, когато Близкият изток стане отново център на европейската дипломация.

Именно от такава възможност Австро-Унгария и Англия се опасяват и те се споразумяват да работят заедно, за да предотвратят превръщането на България в база на Русия за действия на Балканския полуостров. Но докато между тях има съгласие по отношение на целта, вижданията им за методите са различни. Австрийският дипломатически агент вижда в младия хесенски княз и в консерваторите най-добрата бариера срещу руското влияние. И желанието на князя да контролира армията, и политиката му, насочена към разширяването на неговите конституционни права, с подкрепата на консерваторите, в очите на Австро-Унгария изглеждат най-добрата възможна гаранция за мира на Балканите. Британският агент от своя страна не разчита на неопитния княз и на малочислената партия на

умерените. Напротив, той настоява, че национализмът на Либералната партия, дори и да получава подкрепата на водачите на агресивната руска политика, въсъщност е най-значимата сила в страната, противопоставяща се на руското господство. Той вижда, че макар либералите да приканват последователите на Милютин и да се ползват от тяхната подкрепа, в същото време те са и изключително чувствителни по отношение на своето независимо положение и биха се възпротивили веднага щом руснаците поискат отстъпки като възнаграждение за тяхната подкрепа.

В епицентъра на конфликта на политическите партии и политиката на имперските сили застава княз Александър Батенберг, млад и горд, но неопитен и лишен от гъвкавост. Неговото възпитание му внушава предразсъдъци срещу идеята за либерална конституционна монархия, а неговият кратък опит в бойните действия на руската армия го убеждава, че славяните има много да учат от германците в областта на гражданското и военното управление. Неговата враждебност към руснаците само се засилва от недоразумението досежно конституционните промени по време на възкачването му на трона. Когато парламентарната система среща първото си изпитание през есента на 1879 г., князът се изправя пред важно решение. С подкрепата на представителите на умерената руска политика и по съвета на австрийския консул той използва правото си да разпусне Народното събрание, въвеждайки един прецедент на крайно действие, което е доказателство за твърдото му противопоставяне на парламентарната система.

Когато либералите отново спечеляват изборите през пролетта на 1880 г. обаче, князът не е готов да се откаже от процедурата, предвидена от конституцията. Либерали-те получават активната подкрепа на представителите на агресивната руска политика и в Санкт Петербург самият император се съгласява, че на либералите трябва да бъде даден шанс съгласно правилата да управляват. Резултатът е едногодишното управление на крайните и национа-

листически настроени либерали, отбелязано с пълното надмощие на изпълнителната над законодателната власт. През този период Народното събрание прилага в пълна степен парламентарната система, предвидена от Търновската конституция, и в нейните рамки князът няма възможност да разшири своите правомощия. Убийството на Александър II през пролетта на 1881 г. дава най-сетне възможността да се освободи от властта на Народното събрание, чиято враждебност се засилва. С мълчаливата подкрепа на руското правителство, което е под дълбоко-то впечатление, че е необходимо да се защити монархическият принцип, и с активната подкрепа на руските чиновници и офицери и на Консервативната партия князът решава да отхвърли конституцията.

Целта на преврата на княза от април 1881 г. е изработването на една консервативна конституция, която да дава на законодателната власт твърде скромни правомощия. И руските, и българските поддръжници на княза са в пълно съгласие по този план. Но както скоро става очевидно, основната цел на руснаците е да получат господстващо положение в политическите и икономическите работи на България за сметка както на княза, така и на консерваторите. Резултатът е пълният провал на опита на княза да управлява с наредби и формирането на коалиция между консерваторите и умереното крило на Либералната партия. Целта на коалицията е да освободи страната от руското влияние и е взето решение, че когато това бъде сторено, ще бъдат направени някои изменения в конституцията в посока на ограничаване на правомощията на Събранието. Изправени срещу тази опозиция през есента на 1883 г. руските членове на кабинета подават оставките си и се завръщат в Санкт Петербург с известието, че Батенберг е разкрил най-сетне своите истински склонности, заставайки на страната на враговете на руското влияние в България.

Макар че българската коалиция е принудена да се обяви в полза на връщане към конституционните методи, за да нанесе поражение на руското влияние, тя не се

оказва способна да спечели подкрепата на избирателите дори и след като се съгласява да отложи влизането в сила на изменениета в конституцията за срок от три години. Идването на власт на крайното крило в Либералната партия през лятото на 1884 г. отбележва края на активната конституционна борба. В течение на две години правителството действа успешно в рамките на парламентарната система и през този период тя постепенно приема формата на патерналистичен режим, контролиран от демократично избраното Народно събрание и активно интересуващ се от всички страни на националния живот.

Началото на конституционното управление в България се характеризира с острата на политическата борба, породена от постоянно взаимодействие на вътрешните и външните фактори. В страната преобладават традиционните сили на национализма и егалитаризма и при нормални обстоятелства либералите не биха имали трудности да спечелят гълната подкрепа на народа. Това естествено равновесие е нарушено от политиката на европейските империи, които преследват цели, нямащи нищо общо с проблемите на управлението в България. Половинчатата подкрепа на Австро-Унгария и Англия само засилва политическите трудности, когато всяка от двете страни, като се стреми по своему да предотврати руската агресия, подкрепя противни партии. Но много по-дълбока причина за бъркотията е раздвоената политика на Руската империя, която се колебае между желанието да насърчи националистическите сили в България и опасението да не би авторитетът на княза да бъде подкопан от едно екстремистко Събрание. Окончателният елемент на объркване е внесен от самия княз с неговата двояка цел – да разшири своите конституционни правомощия и да ограничи руското влияние в момент, когато първата цел може да бъде постигната само за сметка на жертването на втората.

Ако опитите за намиране на подходящата форма на управление на България пораждат объркване и конфликти, вината за това може да бъде само отчасти стоварена

върху плещите на българските водачи. И политиката на европейските империи, и личните амбиции на българския княз имат свой дял от отговорността. Конституционната борба в България е истинска и принципна, а трудностите, които тя трябва да преодолее, биха били значителни и при най-благоприятни обстоятелства, но в случая са усложнени от нерешения окончательно Източен въпрос.

ПОКАЗАЛЕЦ

А

- Абдул Хамид II, султан – 79
Австро-Унгария (Австрия) – 33, 76, 147, 148, 149, 150, 178, 181...
Адолф фон Насау, херцог – 138
Агура, Димитър, министър на просвещението в правителството на Леонид Соболев (1882 – 83) – 231
Аксаков, Иван Сергеевич – 61, 87, 215
Албания – 40
Алеко паша, генерал-губернатор на Източна Румелия – 203
Александър Хесенски, княз, баща на Александър Батенберг – 124, 125, 126, 136, 139, 141, 167, 169
Александър II, руски император – 137, 143, 168, 170, 176, 181, 189, 191...
Александър III, руски император – 159, 191, 196, 232, 233, 236, 243, 244...
Александър I Батенберг, княз на България – 134, 135, 137, 138, 140, 141, 144, 146...
Андраши, граф Гюла (Andrassy) – 77, 99, 100, 147
Андро̀с, остров – 29
Антим, митрополит Видински, председател на Учредителното събрание – 81
Анучин, ген. Д. Г. – 57, 70
Атанасович, д-р Георги, министър на просвещението в правител-

твото на Т. Бурмов (1879) – 158
Атина – 29

Б

- Бакунин, Михаил – 41
Балабанов, Марко Димитриев – 71, 89, 91, 125, 158, 213, 240, 243...
„Балкан“, в. – 232
Балканска федерация – 40, 41
Балчик – 18
Банат – 40
Бебек, (квартал на Цариград) френско училище в – 30
Беджът, Уолтър (Bagehot) – 87
Белгия – 42, 109, 117, 151, 172
Белград – 29, 34, 38
Берлински договор – 9, 10, 11, 135, 145, 146, 147, 148...
Берлински конгрес – 186, 224
Бианкони, Ф. (Bianconi) – 172
Бибеско, княз (Bibesco) – 135
Бигелебен, Рюдигер фрайхер фон (Biegeleben) – 229, 258, 259
Блякстоун, Уилиям (Blackstone) – 87
Бобчев, Стефан С. – 46, 50, 51, 52, 101
Богоров, Иван – 33
Болград – 20, 46
Босна – 40
Ботев, Христо – 20, 43, 45, 46, 66, 112, 118, 263
Браила – 20, 37, 43, 214
Бруненги, италиански дипломати-

- чески агент и консул в София (Brunenghi) – 76
- Брюнинг, германски дипломатически агент и консул в София (Bruning) – 76
- Букурещ – 20, 21, 34, 36, 39, 43, 46, 87, 129...
- Буриан, Стефан фрайхер фон (Burian) – 190, 227
- Бурмов, Тодор Стефанов – 34, 65, 66, 124, 125, 126, 158, 159, 164...
- България – 9, 10
„България“, в. – 33
- Българска Екзархия – 190, 200, 204
- Българска православна църква – 101
„Български глас“, в. – 190
„Български орел“, в. – 33
- В**
- Варна – 17, 58
- Вазов, Иван – 46
- Валдемар Датски, принц – 136, 234
- Велико народно събрание – 135, 192, 194, 199, 205, 206, 235, 244...
- „Виделина“, в. – 232
- Видин – 17, 20, 24, 58, 87
- Виена – 27, 33, 34, 73, 88, 124, 147, 212, 214...
- Виена – Цариград, железопътна линия – 180, 212, 241
- Виктория, кралица на Обединено кралство Великобритания и Ирландия – 139
- „Витоша“, в. – 119, 159
- Войников, Добри – 39
- „Време“, в. – 34
- „Възраждане“, в. – 46
- Вълкович, д-р Георги – 206, 207, 215
- Вълчев, И. Д. – 247
- Г**
- Габрово – 18, 28
„Гайда“, в. – 34
- Галатасарайски лицей – 30
- Галац – 20
- Генович, Н. – 34
- Германия – 76, 123, 198
- Геров, Найден – 35
- Гирс, Николай Карлович – 73, 142, 146, 176, 191, 195, 196, 197...
- Гинзбург, барон – 179, 211
- Гладстон, Уилиам Юърт (Gladstone, William Ewart) – 87
- Горбанов, Петко – 75, 205
- Градовски, проф. Александър Дмитриевич – 156
- Греков, Димитър Панайотов – 75, 90, 93, 124, 126, 157, 159, 165...
- Гренвил, ърл Джордж Лусън-Гоуър (Granville) – 198, 227, 228, 230
- Грозев, Иван – 256
- Гръцка Патриаршия – 32, 34, 42, 48
- Гърция – 38, 143, 149, 150
- Гюргево – 46
- Д**
- Давидов, Александър Петрович, руски дипломатически агент и консул в София – 146, 167, 168, 170, 175, 176
- Далмация – 40
- Данев, д-р Стоян – 117, 127, 129, 132, 202
- Дармщат – 137

Демократическа партия – 100,
121, 260

Дизраели, Бенджамин, търлъф
Биконсфийлд (Disraeli, Earl of
Beaconsfield) – 87

Дилк, Чарлз (Dilke) – 198

Добровски, Иван – 33

Добровски, Йозеф (Dobrovsky) – 30

Домонтович, М. А. ген.-майор – 61

Дондуков-Корсаков, княз – 57, 58,
60, 61, 63, 73, 77, 78, 79, 80, 140

Дрезден – 137

Дринов, проф. Марин – 59, 63, 68,
71, 75, 90, 157, 207...

Дунав, р. – 20, 30, 88, 223

Дунавски вилает – 23, 24

„Дунавска зора“, в. – 39, 43

Дунавска федерация – 40

Дупница – 18

Държавен съвет – 200, 206, 207,
208, 209, 210, 211, 214

Е

Егейски острови – 29

Екзарх, Александър С. – 33

Енос – 86

Епир – 40

Ердел – 40

Ернрот, ген. Йохан Казимир Густа-
лович – 179, 193, 194, 195,
196, 200, 201, 203...

Ешбърнгъм, Дж. (Ashburnham, J.),
britански дипломатически
агент и генерален консул в
България (1879 – 80) – 168

З

Загреб – 127

Зиновиев, И. А. – 233

И

Игнатиев, граф Николай Павло-
вич – 135, 144

Източна Румелия – 10, 78, 79, 110,
113, 147, 203, 204...

Измаил – 20

Икономов, Тодор – 64, 71, 79, 81,
93, 94, 95, 96, 97, 101

Иларион Макариополски, епис-
коп – 34

Иречек, д-р Константин (Jirecek)
– 16, 51, 99, 125, 133, 206, 209

Италия – 38, 76, 199

Й

Йосиф I, Екзарх Български – 64,
204, 205

К

Каварна – 18

Калофер – 43

Каниц, Феликс (Kanitz) – 28, 52

Кантакузин, княз Михаил – 244

Каравелов, Любен – 40, 42, 43, 44,
66, 117, 125

Каравелов, Петко – 81, 84, 86, 101,
178, 218, 248

Караджич, Вук С. – 29

Карлово – 29

Карол, румънски княз (Carol) –
135, 149, 159

Катков, Михаил Никифорович –
61, 215, 232

Каулбарс, ген. Александър – 215,
239, 243

Кевенхюлер, граф Лудвиг Анд-
реас фон (Khevenhüller), авст-
рийски дипломатически агент
и консул в София – 149, 155,
160, 178

Кейе, Емен (Queille) – 212

- Кенеди, Робърт (Kennedy), изпълняващ длъжността дипломатически агент в София – 230, 253
- К**иев – 31
- Киевска духовна семинария – 123
- Кисимов, Пандели – 39
- Климент Търновски, митрополит – 135, 171, 176
- Ковалский, Иван Мартинович – 46
- Консервативна партия – 121, 122, 123, 124, 125
- Конституция, белгийска – 109
- Конституция, пруска – 109
- Конституция, румънска – 62
- Конституция, сръбска – 61, 62, 64, 66, 109
- Конституция, френска – 245
- Копитар, Б. (Koritar) – 30
- Копривщица – 18, 39, 86
- Котел – 18, 123
- Кояндер, А. И., руски дипломатически агент и консул в София – 244, 252
- Крагуевац – 29
- Крилов, ген. В. В. – 209
- Кримска война – 17, 21, 33, 35, 49
- Кръстевич, Гаврил – 34
- Кумани, руски дипломатически агент и консул в София, 1880 – 81 г. – 179, 180, 193, 194, 195
- Л**
- Лайпциг – 29
- Ласелз, Френк Кевендиш (Lascelles), английски дипломатически агент и консул в София, 1880 – 85 г. – 186, 198, 200, 227, 228, 238, 258, 260
- Лейард, сър Остин Хенри (Layard) – 151
- Либерална партия – 122, 128, 148, 152, 213, 266
- Ливадия – 141
- Лишин, изпълняващ длъжността руски дипломатически агент и консул в София, 1881 г. – 196
- Лобанов, княз Алексей Борисович – 79, 236
- Лом – 28
- Лонг, д-р Албърт – 126
- Лукиянов, С. И. – 60, 62, 63, 64, 66, 81 „Любословие“, сп. – 33
- М**
- Македония – 18, 40, 79, 147, 181, 242 „Македония“, в. – 34, 46
- Маринов, Димитър – 80, 187 „Марица“, в. – 100, 102, 117, 125, 126
- Мария Александровна, руска императрица – 136, 138, 184
- Маркович, Светозар – 118
- Матингчев, Иван Н. – 118
- Махмуд II, султан – 20, 21
- Мелетий Софийски, епископ – 223
- Мейн, сър Хенри (Maine) – 87
- Мехмед Къбръзли паша – 23
- Милarov, Светослав – 46, 127
- Милютин, граф Дмитрий Алексеевич – 142, 143, 144, 165, 173, 176, 195, 196, 236
- Министерски съвет – 245
- „Мирозрение“, сп. – 33
- Митхад паша – 17, 24
- Моллов, Д. – 240, 258
- Москва – 31, 39, 86, 87
- Мустафа III, султан – 18
- Н**
- Народно събрание – 141, 156, 164, 169, 174, 178, 186, 193, 208...

„Народност“, в. – 128

Начovich, Григор Димитров – 75, 124, 125, 126, 157, 158, 165, 214...

„Независимост“, в. – 117, 128

Никопол – 17

Ниш – 17, 18, 24, 241

„Нова България“, в. – 46

„Нойе фрайе пресе“, в. – 178

0

Обрадович, Доситеj – 29

Обренович, Михаил, княз на Сърбия – 38

Обручев, ген. Николай Николаевич – 236

Одеса – 20, 34, 35, 43, 73, 88

Одрин – 14, 17

Олтеница – 20

Органически устав – 56, 58, 61, 62, 70, 75, 82, 85...

„Отечество“, в. – 39, 54

II

Паисий Хилендарски – 22, 35

Палгрейв, Уилиям Гифърд (Palgrave), английски дипломатически агент и консул в София, 1879 – 76, 77, 80, 81, 99, 100, 111, 115, 116, 150...

Панагюрище – 18

Паренсов, ген. Пътър Дмитриевич – 144, 146, 153, 154, 164, 168, 173, 174

Париж – 28, 39, 124, 125

Пазарджик – 18

Пелагич, Васа – 118

Пертев ефенди – 83

Петрич – 18

Петрович, Божо – 135

Писарев, Дмитрий Иванович – 144

Плевен – 137

Пловдив – 17, 35, 78, 240

Помянов, Константин – 125

Прага – 125

Пушкин, Александър – 31

P

Радославов, д-р Васил – 116, 127, 132

Раковски, Георги Стойков – 34, 37, 38, 39, 40, 45, 66, 112, 263

Редигер, полк. Александър Фьодорович – 244

Ремлинген, полк. А. А. – 206, 208

Рени – 20

Рилски манастир – 73, 223

Робърт колеж – 30, 74, 126, 127

Румъния – 38, 40, 68, 92, 109, 143, 203, 209...

Русе – 20, 58, 180

Русе – Варна, железопътна линия – 180, 256

Русия – 26, 27, 31, 32, 35, 59, 74, 79, 87

Руско-турска война, 1877 – 78 г. – 25

C

Санкт Петербург – 63, 67, 142, 192, 193

Санстефанска България – 147

Сарафов, Михаил – 102, 182

Свищов – 18, 28, 88, 127, 205, 206

„Свобода“, в. – 40

„Свободен печат“, в. – 128

„Секидневний новинар“, в. – 129

Селимински, Иван – 36, 54

Сенат – 95

Симеон Варненски и Преславски, митрополит – 234

- Скайлър, Юджийн (Schuyler) – 25, 48
Славейков, Иван Петков – 127, 128
Славейков, Петко Рачов – 48, 54, 55, 73, 84, 101, 128, 178
Сливен – 20, 28
Смирна – 29, 33
Смит, Адам – 87
Соболев, ген. Леонид – 215, 216, 223, 232, 235, 238, 257
Солзбъри, Робърт Артър Гескойн-Толбът, маркиз – 32, 99, 100, 139, 153, 155, 188, 189...
Солун – 29
Солунски вилает – 24
София – 17, 67, 76, 142, 144, 149, 159, 161...
София – Русе, железопътна линия – 144, 211, 223
Софроний Врачански, епископ – 35
Спиридон, йеросхимонах – 35
„Средец“, в. – 129
Стамболийски, Александър – 84, 121, 133
Стамболов, Стефан Николов – 46, 94, 113, 121, 127, 129, 136, 158, 163...
Стара Загора – 20
„Стара планина“, в. – 46
Стийфън, сър Джеймс (Stephen) – 87
Стоилов, д-р Константин – 75, 80, 82, 93, 124, 125, 157, 166...
Стойчев, Никола – 182
Стоянов, Христо – 98, 178
Странски, д-р Георги – 92
Струве – 211
Стъбс, Уилиям (Stubbs) – 87
Сукнаров, Никола – 127, 202, 213, 232, 244
„Съзнание“, в. – 129
„Съединение“, в. – 128
Съединени щати – 27
Сърбия – 29, 30, 38, 39, 40, 67, 68, 92
Сюлейман I, султан – 18
- T**
Табор – 125
Таен български централен комитет (БТРЦК) – 37
Танзимат – 15
Теохаров, Георги – 209, 231
Тесалия – 40
Тишев, Георги – 178
Токвил, Алексис дъо (de Tocqueville) – 43, 56
Тракия – 40, 46
Трансильвания – 40
Троян – 18
Трявна – 18
Тулешков, Киро – 46
Тулча – 123
Турция – 13, 36, 37, 39, 92, 109, 150
„Турция“, в. – 34
Търново – 58, 76, 77, 78, 87, 115, 118, 135, 137, 145...
Търновска конституция -140, 145, 160, 192, 200...
„Търновска конституция“, в. – 129
- У**
Уошбърн, д-р Джордж – 55, 74, 99, 134
Утин, Н. И. – 179
- Ф**
Фарли, Люис (Farley) – 171, 188
„Фортнайтили Ривю“ (Fortnightly Review) – 185, 190

Фотинов, Константин Г. – 33
Франция – 38, 76, 117, 198, 199

Х

Хаджиенов, Иван – 212, 231
Ханка, Вацлав (Hanka) – 30
Харманли – 18
Херцеговина – 40, 212
Хилков, княз М. И. – 231
Хитрово, Михаил Александрович,
руски дипломатически агент и
консул в София, 1881 – 82 –
194, 195, 197, 202, 207, 211, 212,
213...
Хърватско – 40

Ц

Цанкоз, Драган – 66, 88, 125, 167,
177, 178, 179, 181
Цанков, Кириак – 33, 231
Цариброд – 18, 241
Цариград – 14, 18, 20, 28, 30, 33,
34, 35, 45
Цариградска конференция – 25,
48, 57
„Цариградски вестник“ – 33
Цвидинек фон (von Zwiedinek),
австрийски дипломатически
агент и консул в София – 76,
77, 81, 150
„Целокупна България“, в. – 128,
132, 158

Церетелев, княз Алексей Никола-
евич – 25, 48

Ч

Чарторийски, княз Адам – 27, 28
Черкаски, княз Владимир Александрович – 56, 57, 58
Черна гора – 40, 135
Чернишевски, Николай Гаврилович – 44, 46
Черно море – 20
Чомаков, д-р Стоян – 34

Ш

Шафарик, Павел Йозеф (Safarik)
– 30
Шепелев, полк. Александр Александрович – 144, 156, 164, 165,
175, 195
Шефер (Schefer), френски дипломатически агент и консул в
София – 52, 76, 257
Швайнциц, ген. фон (Schweinitz) – 138
Швейцария – 40, 42, 66
Шепфентал – 137
Шувалов, граф Пьотър Андреевич – 139
Шумен – 28, 123, 260

Я

Янина – 29
Янински вилаest – 24

Сирил Блек
Установяване на конституционно управление в България

Преводач: *Румен Генов*

Редактор: *Елена Стателова*

Художник: *Кремена Филчева*

Коректор: *Кремена Бойнова*

Технически редактор: *Владимир Бояджийски*

Предпечатна подготовка: Издателство „Отворено общество“ – София

Печат: Полиграфически комбинат „Димитър Благоев – 2“ ЕООД – София

Сирил Едуин Блек (1915 – 1989) е свързан с България не само с тематиката на своите произведения. Той е син на Флойд Хенсън Блек (1888 – 1983), преподавател в американския „Робърт колеж“ в Цариград и президент на Американския колеж в София (1926 – 1942), и Зарафинка Кирова от Ямбол.

Сирил Блек получава докторска степен в Харвардския университет (1941). През годините на Втората световна война той работи в Държавния департамент на САЩ (1943 – 1946), а след това – в ООН и е съветник на американския представител на Съюзническата контролна комисия в България (1945 – 1947). След това до края на своята преподавателска кариера проф. Блек е свързан с Принстънския университет в Ню Джърси, където е директор на Центъра за международни изследвания, редактор на неговото издание „Световна политика“ (от 1948) и председател на Принстънския комитет за регионални изследвания.

Основните произведения на Сирил Блек са в областта на историята на Източна и Югоизточна Европа: „Установяване на конституционно управление в България“ [The Establishment of Constitutional Government in Bulgaria] (1943, 1970); „Лекции върху съвременна Източна Европа“ [Readings on Contemporary Eastern Europe] (1954); „Европа през XX век“ [Twentieth Century Europe. 3rd. ed., 1966; в съавторство с E. C. Helmreich]; „Динамика на модернизацията. Сравнително историческо изследване“ [The Dynamics of Modernization: A Study in Comparative History] (1966).